

VÁCLAV HAVEL

A gyűlölet természetrajza*

Ahogy elnézem az itt egybegyűlteket, úgy érzem, kevés olyan ember akad közöttünk, aki konferenciánk témáján – a gyűlöleten – valóban „belülről” töprengene el, mint olyan lelkiállapotról, amit maga is ismer, azaz, hogy úgy mondjam, személyes tapasztalat alapján. Mi itt valamennyien nyilván csak aggódó megfigyelői vagyunk e jelenségnek, s ezért csupán kívülről próbáljuk szemügyre venni. Jómagam is így vagyok ezzel: rossz tulajdonságaim közül – bizonyára jócskán akad belőlük meglepő módon hiányzik a gyűlölet képessége. Ezért én is csupán értetlenkedő, ámde fölöttébb aggódó megfigyelőként elmélkedem a gyűlöletről.

Ha azokra az emberekre gondolok, akik gyűlöltek vagy gyűlölnek engem, meg kell állapítanom, hogy van néhány közös tulajdonságuk, melyek összegezve és együttesen elemezve bizonyos – alighanem csak igen általános – magyarázattal szolgálnak gyűlöletük eredetére.

Ezek az emberek sohasem ostobák, üresek, tétlenek, közömbösek vagy egykedvűek. Gyűlöletük, úgy érzem, minden esetben valamiféle hatalmas és lényegében csillapíthatatlan váagnak, valamiféle beteljesületlen és valójában soha be nem teljesülhető akarásnak, valamiféle kétségbeesett ambíciónak a megnyilvánulása. Teljességgel aktív belső erőről van tehát szó, mely minduntalan odaköti valamihez, vonszolja valamerre birtokosát, és úgyszólván túlnő rajta. Következésképp én a gyűlöletet korántsem tartom pusztán a szeretet és a humanitás hiányának vagy pusztán az emberi lélek vákuumának. Ellenkezőleg: sok közös vonása van a szeretettel; mindenekelőtt épp az önmagát átlényegítő komponens, azaz a másikhoz való kötődés, a tőle való függőség, mely azt eredményezi, hogy a gyűlölő ember identitásának egy darabját a gyűlölet tárgyába helyezi át. Ahogy a szerelmes sóvárog a szeretett lény után és nem tud meglenni nélküle, áhítja a gyűlölő a gyűlöletet. S miként a szerelem, a gyűlölet is végeredményben az abszolútum utáni váagnak a megnyilvánulása, jóllehet tragikusan beteges megnyilvánulása.

Akik gyűlölnek, azokban tapasztalatom szerint tartósan és kiirthatatlanul ott fészkel valamiféle – a dolgok valódi állásához mérten természetesen aránytalanul nagy – sérelem. A gyűlölködő ember mintha azt akarná, hogy határtalanul tiszteljék, respektálják és szeressék, és mintha folyvást az a fájdalmas felismerés emésztené, hogy a többiek hálátlanok és megbocsáthatatlanul igazságtalanok, mert nemcsak hogy nem tisztelik őt határtalanul, amint az kötelességük lenne, de még – ő legalábbis így érzi – levegőnek is tekintik.

A gyűlölködő ember tudata alján az a beteges érzés szunnyad, hogy ő a teljes igazság egyetlen és valódi birtokosa, következésképp ő felsőbb- rendű ember, mi több, Isten, s ezért megérdemli a világ teljes elismerését, sőt messzemenő engedékenységet és lojalitását, vak engedelmisséget. A világ közepe akar lenni, és állandóan frusztrált és ingerült attól, hogy a világ nem fogadja el és nem ismeri el annak, sőt, talán figyelemre sem méltatja, meglehet, még ki is neveti. Olyan, mint egy elkényeztetett vagy neveletlen gyerek, aki azt hiszi, anyja csakis azért van a világon, hogy őt imádják, és rossznéven veszi tőle, hogy olykor mást is csinál, teszem azt a testvéreivel, az apjával, egy könyvvel vagy egyéb munkával tölti az idejét. Mindaz sérti és sebzi, anyja magatartását személyes támadásnak, értékei kétségbevonásának érzi. A belső töltés, melyből szeretet fakadhatna, gyűlöletté torzul a sérelem vélt okozója iránt.

A gyűlöletben – akárcsak a boldogtalan szerelemben – valóban találunk egyfajta kétségbeesett transzcendentalizmust; a gyűlölő ember a lehetetlen elérésére törekszik, és szüntelenül kínozza a tudat, hogy erre képtelen. Kudarvának okát a gyalázatos világban látja, mely szándékában akadályozza. A gyűlölet a bukott angyal ördögi tulajdonsága: olyan lélek állapota, mely Isten akar lenni, mi több, Istennek hiszi magát, és közben szakadatlanul gyötrik az újabb és újabb utalások arra, hogy nem Isten, vagy nem válhat azzá. Olyan lény

tulajdonsága, aki féltékeny Istenre, és akit mardos az érzés, hogy az utat Isten trónjához, amelyen igazság szerint neki kellene ülnie, megtagadja tőle az ellene összeesküdött, igazságtalan világ.

Metafizikai kudarcának okát a gyűlölködő ember soha sem képes önmagában és önnön totális túlértékelésében látni. Szerinte minderről az őt körülvevő világ tehet. Csakhogy a világ túlon túl absztrakt, bizonytalan és megfoghatatlan bűnös. Perszonalifikálni kell, mert a gyűlöletnek – a lélek merőben konkrét felhorgadásának – konkrét áldozatra van szüksége. Ez az áldozat természetesen csak helyettes és voltaképp véletlenszerű áldozat, s ezért könnyen változtható. Megfigyeltem, hogy a gyűlölködő ember számára a gyűlölet fontosabb a gyűlölet tárgyánál, melyet nagyon sűrűn képes változtatni anélkül, hogy hozzá való viszonyában bármi is változna.

Ez érthető: hiszen gyűlölete nem egy adott emberre, mint olyanra irányul, hanem arra, amit ez az ember számára képvisel: akadályok sorát az abszolútumhoz vezető úton, az abszolút elismerés, az abszolút hatalom, az Istennel, a világ igazságával és rendjével való teljes azonosulás felé. Úgy tűnik hát, hogy a felebaráti gyűlölet tulajdonképpen csak fiziológiailag testet öltő gyűlölet a világmindenség iránt, melyben az ember saját sikertelenségének okozóját látja.

A gyűlölködő emberről azt tartják, hogy kisebbségi komplexusa van. Ez a megfigyelés talán nem egészen pontos, inkább úgy mondanám, hogy komplexusát a saját értékeinek elhibázott felbecsülése okozza.

Fontosnak találom a következő megfigyelésemet is: a gyűlölködő ember nem ismeri a mosolyt, csak a fintort. Nem tud vidáman tréfálkozni, csak savanyúan gúnyolódni. Nem képes az igazi iróniára, mert az öniróniára is képtelen: csak az nevet ugyanis hitelesen, aki önmagán is nevetni tud. A gyűlölködőt komoly ábrázat, nagyfokú sértődékenység, kemény beszédmodor, kiabálás jellemzi; egyszerűen képtelen kívülről látni önmagát és beismerni, hogy nevetséges.

E tulajdonságok valami nagyon fontosat árulnak el: azt, hogy birtokosuk teljesen híján van az olyan adottságoknak, mint az arányérzék és az ízlés, hogy nem ismeri a szégyenérzést, és képtelen felülről szemlélni a dolgokat, hogy sohasem kételkedik, sőt, még csak nem is kérdezősködik, hogy nincs tudatában az önmaga és minden dolgok mulandóságának. Következésképp a gyűlölködőnek nincs része az igazi abszurditás, azaz a tulajdon léte abszurditásának élményében, nem ismeri az alkalmatlanság, idétlenség, kudarc, korlátoltság vagy bűnösség érzését. A felsoroltak közös nevezője nyilvánvalóan a mérték iránti érzék tragikus, sőt metafizikus hiánya: a gyűlölködő ember nem érzékeli a dolgoknak, a lehetőségeinek, a jogainak, a saját egzisztenciájának, a neki kijáró elismerésnek és szeretetnek a mértékét. Azt akarja, hogy parttalanul birtokolja a világot, hogy tehát a világ korlátlanul elismerje őt. Nem tudja, hogy a saját léte csodájához és elismeréséhez való jogot tetteivel kell kivívnia, ellenkezőleg, úgy érzi, hogy ezt a jogot egyszer s mindenkorra automatikusan megkapta, hogy ez a jog korlátlan, és többé soha senki nem kérdőjelezheti meg. Röviden: azt képzei, hogy valamiféle bianco belépője van bárhová, tehát a mennyországba is. Aki vizsgálgatni merészei belépőjét, azt a becsületébe gázoló ellenségének tekinti. Ha jogát a léte és elismerésre így értelmezi, akkor természetesen egyfolytában haragudnia kell valakire, hogy e jogából nem a következmények általa megkívánt végtelen sorát vonja le.

Megfigyeltem, hogy a gyűlölködők azzal vádolják felebarátaikat – s általuk az egész világot –, hogy gonoszok. Haragjuk motorját az az érzés hajtja, hogy a gonosz emberek és a gonosz világ megtagadja tőlük azt; ami a legtermészetesebb módon megilleti őket. Haragjukat tehát más emberekbe vetítik. Ebben is hasonlítanak az elkényeztetett gyerekekre: nem értik, hogy olykor maguknak is meg kell szolgálniuk valamiért, és hogy ha nem kapják

meg automatikusan mindazt, amit a fejükbe vettek, ez nem azért van, mert valaki gonosz hozzájuk.

A gyűlöletben nagy adag egocentrizmus és önszeretet van. Az abszolút önigazolásra vágyva és azt nem találva a gyűlölködő ember úgy érzi, hogy alattomos, rosszindulatú és mindenütt jelenlevő igazságtalanság áldozata, melyet meg kell szüntetni, hogy végre megnyíljon az út az igazságosság előtt. Csakhogy az igazságosság az ő értelmezésében a feje tetején áll: szerinte az embereknek kötelességük neki ítélni azt, ami nem ítélni neki – az egész világot.

A gyűlölködő ember alapjában véve boldogtalan, és sohasem lehet tökéletesen boldog. Mert bármit tesz is annak érdekében, hogy végre teljesen elismerjék, és hogy pusztuljanak végre azok, akik szerinte lebecsülésének okozói, az áhított sikert, vagyis az abszolút sikert sohasem érheti el: végül mindig kivicsorog rá valahonnan – akár áldozatának vidám, békülékeny és engesztelő mosolyából is – tehetetlensége minden borzalma, az, hogy képtelen Isten lenni.

Gyűlölet csak egyféle van: nincs különbség tehát egyéni és csoportos gyűlölet között; aki gyűlöli az egyént, az szinte mindig hajlandó magáévá tenni és terjeszteni a csoportos gyűlöletet is. Sőt, mondhatnám azt is, hogy a csoportos gyűlölet – legyen bár vallási, ideológiai, szociális, nacionális vagy más – valamiféle tölcser, amely lassan magába szívja mindazokat, akiktől nem idegen az egyén gyűlölete. Vagyis: mindenfajta csoportos gyűlöletnek a legsajátabb hátországa és emberi potenciálja azoknak az embereknek az együttese, akik képesek gyűlölni az egyént.

De ez még nem minden: a gyűlöletre képes emberek által kimutatott, terjesztett és mélyített kollektív gyűlöletnek különös mágneses vonzása van, alkalmas tehát arra, hogy magához rántson sok olyan embert is, akiből eredetileg látszólag hiányzott a gyűlölet képessége. Csak éppen erkölcsileg ingatagok, gyengék, önzők, szellemük rest és képtelen az önálló gondolkodásra, s ezért hajlamosak rá, hogy a gyűlölködők szuggesztív befolyása alá kerüljenek.

A kollektív gyűlölet – mely összehasonlíthatatlanul veszélyesebb az egyén iránti gyűlöletnél – vonzerejét néhány nyilvánvaló előnye adja:

1. A kollektív gyűlölet megszabadítja az embert a magánytól, elhagyatottságtól, a gyengeség, tehetetlenség, lenézettség érzésétől, és ezzel természetesen segíti a sikertelenségi és alábecsültségi komplexusának leküzdésében. Ugyanis közösséget kínál neki, valamiféle furcsa testvériséget, mely az összetartó egyetértés igen egyszerű módszerén alapul: a részvétel ugyanis nem jár semmiféle követelménnyel, a felvétel feltételei könnyen teljesíthetők, senkinek sem kell tartania attól, hogy nem felel meg a vizsgán: hiszen mi sem könnyebb, mint elfogadni a gyűlölet közös tárgyát és a közös „ideológiát”, amely e tárgy gyűlöletét indokolja. Kijelenteni, hogy a világ minden bajáról – és főképp minden sebzett lélek kétségbeeséséről – a németek, arabok, néger, vietnamiak, magyarok, csehek, cigányok vagy zsidók tehetnek, oly egyszerű és érthető! És mindig akad elég olyan vietnami, magyar, cseh, cigány vagy zsidó, akinek magatartásával illusztrálható, hogy mindennek ők az okai!

2. Az alábecsültség érzése, mely szerintem ott bujkál minden gyűlöletre képes emberben, nagyszerű közegre talál a gyűlölködők közösségében: tagjai a végtelenségig bizonygathatják egymás előtt tulajdon értékük nagyságát, akár azzal, hogy egymást túlszárnyalva nyilvánítják ki gyűlöletüket a rajtuk esett sérelem okozóinak kiválasztott csoportja iránt, vagy a szimbólumok és rítusok kultuszával, mely emeli a gyűlölködők közösségének értékét. A viselet, egyenruha, jelvény, zászló vagy kedvenc dal egysége közelebb hozza egymáshoz a résztvevőket, erősíti bennük szuverén identitásuk tudatát, gyarapítja, növeli és sokszorozza szemükben tulajdon értéküket.

3. Míg az egyéni agresszivitás mindig kockázatos, mert életre kelti az egyéni felelősség mumusát, a gyűlölködők közössége valamiképp „legalizálja” az erőszakot: az agresszió közös megnyilvánulása a legitimitás vagy legalábbis egyfajta „kollektív fedezék” illúzióját kelti. Egy csoportban, falkában vagy tömegben elbújva minden potenciális erőszaktevő természetesen többet mer: egyik biztatja a másikat, mindnyájan – éppen azért, hogy többen vannak – kölcsönösen erősítik egymást a hitben, hogy agresszivitásuk jogos.

4. A csoportos gyűlölet vezérelve a gyűlölködőknek és mindazoknak, akik képtelenek az önálló gondolkodásra, előbb-utóbb jelentősen megkönnyíti az életüket, meri a rajtuk esett sérelem vétkeseiként felkínálja nekik a gyűlölet tárgyát, mely úgyszólván első pillantásra vagy hallásra felismerhető: a folyamat, melynek során a világ általános igazságtalansága azzá a konkrét személlyé testesül, aki az igazságtalanságot képviseli, akit tehát gyűlölni kell, hallatlanul megkönnyíthető, ha a felkínált „bűnös” a børszínének, nevének, anyanyelvének, vallásának vagy hazájának köszönhetően nyomban azonosítható.

A kollektív gyűlöletnek van még egy igen alattomos előnye: észrevétlenül keletkezik. A közgondolkodásnak úgy is számtalan olyan, ártatlannak látszó állapota van, amelyek a potenciális gyűlölet szinte észrevehetetlen előfokait képezik, valamiféle tágas és termékeny földet, amelyben a gyűlölet magva könnyen megkapaszkodik és később könnyen kicsírázik.

Hadd hozzak fel legalább három példát.

Hol másutt fejlődhetne ki jobban és sikeresebben a már említett határtalan igazságtalanság túlbujánzó érzése, mint ott, ahol valóban igazságtalanság történt? Az alábecsültség érzésének legtökéletesebb hátországa értelemszerűen egy olyan helyzet, amelyben valakit tényleg megaláztak, megsértettek vagy becsaptak. A beteges sértődöttség kifejlődésének legtökéletesebb talaja az olyan környezet, ahol valóban sértegetnek. A kollektív gyűlölet egyszerűen ott szerez hitelt, ott növeli vonzerejét a legkönnyebben, ahol egy embercsoport ilyen vagy olyan módon valóban szenved, vagyis az emberi tragédiák színhelyén.

Második példa: az emberi értelem és az emberi ész csodája az általánosítás képességével párosul, e számottevő erő nélkül nehéz elképzelni az emberi szellem történetét. Aki gondolkozik, az valamiképp általánosít. Csakhogy az általánosítás képessége nagyon törekeny ajándék, mellyel fölöttébb óatosan kell bánni. Az átlagosabb értelem előtt ugyanis igen könnyen észrevétlenül maradhatnak az igazságtalanság rejtett csirái, melyek éppen az általánosítás aktusának következményei. Hiszen mindnyájan megteszük, hogy véleményt nyilvánítunk különféle nemzetekről, közöljük róluk megfigyeléseinket: kijelentjük, hogy a franciák, angolok, oroszok ilyenek vagy olyanok. Megállapításunkban természetesen nincs rossz szándék, általánosító kijelentésünk pusztán a valóság jobb megismerését szolgálja. Mégis az általánosításnak épp ebben a fajtájában óriási veszély rejtőzik: nevezetesen az, hogy bizonyos – az adott esetben etnikailag meghatározott – embercsoportot észrevétlenül megfosztunk az egyénektől és az egyéni felelősségtől, és valamiféle absztrakt kollektív felelősséggel ruházunk fel. Világos, hogy mindez nagyszerű indítékul szolgálhat a kollektív gyűlöletre: az egyes emberek pusztán a származásuk miatt a priori rosszak vagy gonoszok lesznek. A fajgyűlölet napjaink egyik legsötétebb negatívuma, egyebek között épp az általánosításnál tanúsított effajta óvatlanságra támaszkodik.

Végül beszéljünk a kollektív gyűlölet harmadik előfokáról, amit én kollektív „másságnak” neveznék. Az élet áttekinthetetlen, káprázatos sokszínűsége és titokzatossága nemcsak abból adódik, hogy minden ember más, és hogy senki sem értheti meg a másikat tökéletesen és teljesen, hanem abból is, hogy a különféle embercsoportok csoportként is különböznek egymástól: szociális szokásaikban és megszokásaikban, hagyományaikban, vérmérsékletükben, élet- és gondolkodásmódjukban, értékítéletükben – és természetesen vallásukban, børszínükben, öltözködésükben és így tovább. Ez a „másság” jobbra valóban kollektív, és tökéletesen érthető, hogy egy másik csoport közös „mássága” abban a

csoportban, amelyhez tartozunk meglepetést, idegenkedést, értetlenséget, sőt gúnyt fakaszthat. Ahogy mi csodálkozunk mások „másságán”, úgy csodálkoznak ők a mienken.

A különféle közösségek e „másságát” fogadhatjuk természetesen megértéssel és toleranciával mint olyan tény, mely az élet tarkaságát adja, becsülhetjük és tisztelhetjük, sőt mulathatunk rajta, azonban aránylag könnyen a meg nem értés és viszálykodás forrásává is válhat. Azaz újfent – az eljövendő gyűlölet háttérjárává.

Akik a valódi igazságtalanságnak, az általánosítás képességének és a „másság” tudatának vékony, csalóka és veszedelmes jegén mozognak, azok közül csak kevesen képesek azonnal megsejteni a kollektív gyűlölet feltételezhető vagy már elszórt kakukktojásainak jelenlétét.

Napjaink Közép-Kelet-Európáját némely megfigyelő potenciális puskaporos hordóként jellemzi, olyan térségnek tartja, ahol erősödik a nacionalizmus, az etnikai összeférhetlenség, következésképp erősödnek a kollektív gyűlöletnek különféle megnyilvánulásai is. Sőt, egyesek úgy írnak e térségről, mint az eljövendő európai instabilitás lehetséges forrásáról, mely komolyan fenyegeti a békét. Az efféle borúlátó elmélkedések sorai közül olykor sóvárgás tetszik ki a hidegháborús arany idők után, amikor Európa két fele kölcsönösen sakkban tartotta egymást, s ennek köszönhetően nyugalom volt.

Nem osztom az említett megfigyelők pesszimizmusát. Ennek ellenére elismerem, hogy – ha nem örizzük meg éberségünket és ép eszünket – a világnak az a zuga, ahonnan érkeztem, a kollektív gyűlölet feltámadásának és kifejlődésének alkalmas talaja lehet. Ennek számtalan és többé-kevésbé érthető oka van.

Mindenekelőtt tudatosítanunk kell magunkban, hogy Közép-Kelet-Európa térségében sok nemzet és különféle etnikum él egymásba fonódva, és hogy itt nehéz elképzelni olyan ideális határokat, amelyek területileg egyértelműen elválasztanák egymástól ezeket a nemzeteket és etnikumokat. Ebből eredően itt sok a kisebbség, a kisebbségen belül is kisebbségek élnek, a határok itt gyakran meglehetősen kimódoltak, röviden: amolyan közös nemzetközi katlanról van szó. Mindemelllett a nemzeteknek itt vajmi kevés történelmi lehetőségük nyílt arra, hogy kialakítsák saját politikai önállóságukat és saját államiságukat: évszázadokig az Osztrák-Magyar Monarchia fedele alatt éltek, a két háború közti rövid szünet után különféle módon Hitler igazta le őket, majd nyomban a háború után vagy nem sokkal később Sztálin. Amire a nyugat-európai nemzetek egész évtizedeket és évszázadokat fordíthattak, arra a közép-európai nemzetek többségének tulajdonképpen csak a két háború közti húsz esztendő jutott.

Joggal érezhetik hát kollektív tudatuk alján, hogy történelmi igazságtalanság áldozatai. A gyűlöletre jellemző hipertrófiás sebzettség érzése itt tehát értelemszerűen alkalmas talajra talál, könnyen gyökeret ver, és könnyen fejlődik.

A totalitárius rendszer, amely ezekben az országokban hosszú évekig uralkodott, egyebek közt abban is jeleskedett, hogy igyekezett mindent egyarcúvá tenni, gleichschaltolni és uniformizálni azáltal, hogy a leigázott nemzetek mindenfajta jellegzetességét, vagy ha úgy tetszik, „másságát” évtizedekig igen keményen elnyomta. Az államigazgatás szerkezetétől a tetőkön vöröslő csillagokig minden egyforma, azaz a Szovjetunióból importált volt. Nem csoda hát, hogy amikor ezek a nemzetek megszabadultak a totalitárius rendszertől, hirtelen hallatlanul éles fényben pillantották meg kölcsönös, vagyis felszabadított „másságukat”. És nem csoda az sem, ha ez az évtizedekig láthatatlan, tehát szükségszerűen meg nem tapasztalt és mentálisan fel nem dolgozott „másság” meglepetést kelt. A ránk kényszerített egységes uniformistól és álarctól megszabadulva igazából most nézünk először egymás valódi arcába. Kölcsönös „másságunk” sokkot vált ki. És ezzel megteremtődik a további kedvező helyzet arra, hogy kollektív viszolygás támadjon, mely bizonyos körülmények között kollektív gyűlöletté fajulhat.

E térség nemzeteinek nem volt elég idejük arra, hogy államiságuk kellőképp kiérlelődjön, de még arra sem, hogy kölcsönösen megszokják egymás másságát.

Itt is alkalmazhatjuk a gyermekkel való összehasonlítást: ezeknek a nemzeteknek sok szempontból egyszerűen nem volt idejük arra, hogy politikailag felnőttekké váljanak.

Mindazok után, amit átéltek, e nemzetek természetes szükségét érzik, hogy gyorsan láthatóvá tegyék létezésüket, hogy elérjék elismerésüket és megbecsülésüket. Azt akarják, hogy tudjanak róluk, hogy a világ kikérje a tanácsukat, azt akarják hogy „másságuk” elismertessen. És eközben, még belső bizonytalansággal telve önmagukat és elismerésük mértékét illetően, idegesen lesik a másik nemzetet, hátha az – hiszen ráadásul hirtelen kiderül róla, hogy más, mint ők – eltereli róluk a figyelmet, amit ők érdemelnének.

A totalitárius rendszer Európának ezen a részén évtizedekig elnyomta a polgárok önállóságát és önjogúságát, arra törekedett, hogy az embereket pusztán gépezetének engedelmes alkatrészeivé idomítsa. A totalitárius rendszer által oly sokáig irtott polgári kultúrának a hiánya és e rendszer általánosan demoralizáló hatása könnyen lehetővé teheti az óvatlan általánosításnak azt a fajtáját is, amely mindig sajátja a nacionalista összeférhetlenségnek. A kollektív felelősség elvét elutasító emberi jogok tiszteletben tartása ugyanis bizonyos polgári kultúrának a megnyilvánulása.

Ebből az igen rövid és szükségszerűen igen egyszerűsítő leírásból talán kiderül, hogy Európának ezen a részén a körülmények valóban meglehetősen alkalmasak arra, hogy nemzeti összeférhetlenséget, sőt gyűlölködést szítsanak.

És van itt még egy fontos tényező: a felszabadulásunk okozta első örömet szükségszerűen a csalódottság és depresszió ideje követte: csak most, amikor mindenről megmondhatjuk az igazat és mindent a nevén nevezhetünk, látjuk teljes borzalmában az örökséget, amit a totalitárius rendszer ránk hagyott, csak most döbbenünk rá, milyen keservesen és milyen sokára fogjuk az elkövetett károkat helyrehozni.

Az általános ingerültség ezen állapota sokakat készíthet arra, hogy különféle helyettes áldozatokon töltsék ki mérgüket, akik a főbenjáró és immár megsemmisített bűnöst, azaz a totalitárius rendszert képviselik a szemükben. A tehetetlen düh mindig is villámhárítót keres.

Ismétlem, amikor a közép-kelet-európai nemzetiségi gyűlölködésről beszélek, nem az elkerülhetetlen jövőre gondolok, hanem a potenciális veszélyre.

Hogy sikeresen elháríthassuk, ahhoz ezt a veszélyt tudatosítanunk kell. Ez mindnyájunk feladata, akik a volt keleti blokkban élünk.

Nemcsak azért kell határozottan harcba szállnunk a kollektív gyűlölet esetleges csíráival, mert a rosszal mindig szembe kell szegülnünk, hanem tulajdon érdekünkben is.

Van a hinduknak egy meséjük Bhérundról, a mitikus madárról. Ennek a madárnak egy teste, ámde két nyaka, két feje és két önálló tudata van. A hosszú együttélés következményeképpen a két fej kölcsönösen meggyűlöli egymást és úgy dönt, hogy kárt tesz a másikban. Ezért mind a kettő követ és mérget nyeldekkel. Az eredmény nyilvánvaló: Bhérund fájdalmas görcsök és hangos jajkiáltások közepette meghal, hogy aztán Krisna végtelen kegyelme által feltámadjon. Krisna azért támasztja fel, hogy a madár örök időkgig emlékeztesse az embereket, miként ér véget minden gyűlölködés.

Ezt a mesét naponta fel kellene idéznünk magunkban nekünk is, akik a frissen született európai demokráciákban élünk: amint az egyik nemzet megadja magát a másik nemzet gyűlöletére csábító kísértésnek, úgy járunk, mint Bhérund madár.

Azzal a különbséggel, hogy bajosan akad egy evilági Krisna, aki ettől az újabb szerencsétlenségtől megszabadít bennünket.

* Az Oslóban rendezett nemzetközi konferencián 1990. augusztus 28-án elhangzott beszéd Csehszlovák Távirati Iroda által közreadott szövege.

VÁCLAV HAVEL

On the nature of hatred

In his address at the international conference held in Oslo in August 1990 with the participation of writers of world-renown, Václav Havel first analysed and systematized the causes of personal hatred relying on his own experiences. In the greater part of his address, he scrutinized the developmental mechanism and possible motives of the extremely dangerous collective hatred. In addition to hatred originating from actual offences, Havel identifies the unjust generalization and the ignoring of „unlikeness" as two main antecedents of collective hatred.

In respect of the emerging democracies in Central Europe, Havel thinks that the nationalist hatred, that arises from national grievances, biases, and from blaming others for the sins of the fallen regimes, is also a potential danger. Taking a strong stand against this nationalist hatred is a common concern of all nations that once belonged to the „Eastern Bloc", without which the reconstruction of the whole region may come to a halt.

MIRNICS KÁROLY

A nemzeti kisebbségek asszimilációja a jugoszláviai és a nemzetközi jogelmélet tükrében

A nemzeti kisebbség jogi fogalma és az asszimiláció politikai kerete

A fogalom jogi meghatározása mögött általában politikai szándék rejtőzik. A fogalom magában véve világos: *A nemzeti kisebbség egy állam területén élő, nem az uralkodó, többségi nemzethez tartozó csoport. A nemzeti kisebbség jogi fogalmának alapja abban van, hogy általában egy saját államisággal bíró nemzetnek egy része más ország fennhatósága alatt él.* A nemzeti kisebbség tehát nem nemzet és nem uralkodó (többségi) nemzete egy országnak.

Miért volt akkor szükséges, mind a történeti Magyarország, mind a szocialista Jugoszlávia jogalkotásában, hogy a nemzetiség jogi fogalmával helyettesítsék a nemzeti kisebbség fogalmát? A történeti Magyarországon a nemzetiség fogalomra azért volt szükség, hogy az ország összes honpolgáraiból politikai, vagyis államnemzetet lehessen konstruálni: a kigondolt, az oszthatatlan és egységes magyar nemzetet. Ennek megfelelően a magyar államnemzethez tartozott mindenki, *bármely nemzetiséghez* tartozott is az állampolgár. A történeti Magyarországon a törvény a magyarokat is nemzetiségnek tekintette. A magyar politikai nemzetnek (államnemzetnek) és a nyelvnemzetnek az egybemosásában már adott volt a szándék: az ezeréves Szent István-i Magyarország eredeti nagyságában történő megtartása, az uralkodó, voltaképpen kisebbségben lévő magyar nemzet hatalmának fenntartása. Ez az államnemzet-fogalom a francia forradalom jogfilozófiájára (az „egy nép, egy terület, egy kormány” elvére) támaszkodott, de mégsem a politikai „szuverenitáshoz jutott népet” juttatta hatalomhoz, hiszen ilyen „nép” nem is létezett. A politikai szándék az volt, hogy a különböző származású, nyelvű és kultúrájú népekből „egy népet” alakítsanak ki.

A történeti Magyarország, s „mutatis mutandis”, a régi Jugoszlávia jogfilozófiája mindenkor megvetette a német jogfilozófia értékeit: azt, hogy a nemzet az azonos származású, nyelvű és kultúrájú emberek közössége. A régi Jugoszlávia az államot tartotta nemzetnek és államnemzetet akart kialakítani. A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos jogfilozófiája azonban a történeti Magyarország jogfilozófiájánál is reakciósabb volt. Hiszen sohasem ismerte el a nemzeti kisebbségeket vagy „nemzetiségeket” a jog területén. Ezeket a fogalmakat vagy egyszerűen az állampolgársággal, vagy pedig az etnikai, nyelvi, vallási kisebbségek jogi fogalmaival helyettesítette.

A szocialista Jugoszlávia jogfilozófiájában egészen 1965-ig érvényben volt a nemzeti kisebbség fogalma. Később egyre ritkábban használták. Az 1963-as alkotmányok pedig a nemzeti kisebbség fogalmát már teljes egészében a „nemzetiség” fogalmával helyettesítették.

Ettől kezdve a hivatalos jogfilozófia arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha megmaradunk a „nemzeti kisebbség” fogalma mellett, akkor tulajdonképpen elismerjük a nemzeti kisebbségeket nemzetnek, különálló közjogi alanyként, holott nemzetet csak közjogilag összeforrott, államalkotó, egy államban lévő nép képezhet. Persze ez az álláspont marxista frazeológiába volt öltöztetve, és a nemzeti kisebbségekben azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy ha megmaradnának azok, amik (vagyis nemzeti kisebbségek), úgy jogegyenlőtlen helyzetbe kerülnének. S egyben azt az abszurd érvet propagálták ezek az alkotmányok, hogy a mai államközi

és nemzetközi viszonyokban az államalkotó többségi nemzet és a nemzeti kisebbség közötti különbség megszüntethető, eltörölhető. Vagyis ha bevezetik a nemzetiség fogalmát, akkor többé nem lehetséges a nemzeti kisebbségek elnyomása, politikai majorizációja.

Kieszték (és felkérésükre a magyar kisebbségi alkotó „intelligencia” meg is fogalmazta) azt az elképesztő szellemfilozófiát, amely szerint a magyarság „sértve” érzi magát, ha kisebbséginek nevezik; hogy a magyar nemzeti kisebbség lelki-szellemi alkata, irodalma, művészete, szokásai, teljesen elkülönülő közösségi tudata folyamatosan divergál anyanemzetétől és államalkotó többségi nemzetétől is. Ezen okoskodás szerint a nemzeti kisebbség többé már nem „csonka” része anyanemzetének, mint ahogy nem része a többségi államalkotó nemzetnek sem. *„Létrejött” tehát egy új típusú szocialista társadalom, amelyben a „nemzetiségek” önálló államiság alapjai nélkül is nemzeti életformák között élhetnek. Azaz államiság nélkül is lehetséges a nemzeti kisebbség („nemzetiség”) nemzeti létformája!* Nem egyszerűen csak a jogi-politikai fogalmak elképesztő zűrzavaráról van itt szó, hanem céltudatos politikai szándékról.

Az elemi logikával rendelkező emberben is felvetődik a kérdés, hogy az államiság nélküli nemzeti kisebbség („nemzetiség”) miként fejlődhet mint nemzet, hiszen sem a területi, sem a gazdasági önrendelkezés alapfeltételeivel nem rendelkezik. Miféle fából vaskarika ez?

A „nemzetiség” fogalmának kialakítása mögött tehát meghatározott célok: az állam és az államalkotó nemzet érdekei húzódnak meg.

Az elsődleges cél mindig is az volt, hogy a nemzeti kisebbséget minél jobban elválasszák az anyanemzettől és ennek államától. Ez csak úgy válhatott lehetővé, ha a nemzetiségi politikát kizárólag az ország és az állam belügyének tekintették, amelybe – miközben szocialista internacionalizmusról beszéltek – a nemzetiségi kisebbség anyanemzetének semmilyen beleszólása és köze nem lehetett. A „nemzetiség” fogalmának ilyen értelmezésében és meghatározásában pedig már adva volt az asszimiláció lehetőségének a meggyorsítása.

A képmutatás abban is megmutatkozott, hogy amíg a nemzetközi fórumokon a nemzetközi jogban elfogadott nemzeti kisebbség fogalmát használták, addig Jugoszláviában a „nemzetiségét”. Egyértelmű tehát, hogy mindaddig, amíg a „nemzetiség” jogi fogalma van használatban, addig az állam, az államalkotó nép nem hajlandó elismerni, hogy más nemzet része él a fennhatósága alatt. Nyitva áll viszont annak a lehetősége, hogy a kisebbséget csak nyelvi, vallási vagy etnikai kisebbségként kezeljék. Ez pedig olyan nemzetiségi-kisebbségi politikának biztosít szabad kezét, amely csupán a nyelvi sajátosságait méltányolja (mintha a nemzeti kisebbség egyetlen lényeges megkülönböztető jegye a nyelv lenne).

Első pillanatra okoskodásnak tűnhet, hogy a jogi fogalom pontos meghatározására törekszünk. Az elmúlt években sokan úgy gondolták, teljesen mindegy, hogy nemzeti kisebbség vagy nemzetiség. Az a lényeg, hogy a nemzetiségi politika szocialista elveken nyugszik. Jugoszlávia esetében ez annyit jelentett, hogy ha országunkban „a nemzetiségi politika az öngazgatású és el nem kötelezeti szocialista társadalmunk elvein nyugszik”, az csak jó és hibátlan lehet. Ezért ennek a politikának a bírálata csak reakciós, burzsoá vagy (a mi esetünkben magyar) nacionalista próbálkozás lehetett.

Nem jogi csűrés-csavarás azonban a jogfogalom pontos meghatározása, mert a 20. században már nincs olyan nemzetiségpolitikai gyakorlat, amely 1. ne akarna egyidejűleg az ország népe és a kisebbségi népközösség előtt demokratikusnak tűnni; 2. ne igényelné, hogy minden vonatkozásban legitimnek és legálisnak tartsák, 3. s

hogy legrejtettebb szándékaikat ne igyekezne pontos, legitimnek és legálisnak tűnő jogi normákba, törvényes rendelkezésekbe és jogszabályokba öltöztetni:

Mindezekből úgy tűnik, hogy teljesen hiábavaló és értelmetlen, eredményre nem vezető dolog a jogi megfogalmazásnak és a nemzetiségpolitikai gyakorlatnak az egybevetése. A tetszetős jogi fogalmak mögött ugyanis szinte mindig különböző értelmű és színvonalú, és ez ideig általában nacionalista színezetű politika bújhatott és bújik meg. Ha azonban ezeket a nemzetiségi jogi rendelkezéseket a jogtudomány és más segédtudományai legszigorúbb kritériumainak mérlegére tesszük, mindenkor kihámozhatóvá válik, hogy a nemzeti kisebbség fogalma degradálódott, s hogy helyette valamilyen alacsony rendű jogi fogalom kontúrjai, egyszersmind korlátai bukkannak elő. Ha pedig a nemzeti kisebbség fogalma valamilyen alacsonyabb rendű történelmi, etnikai, nyelvi, törzsi, vallási, emigrációs, bevándorló stb. kisebbség szintjére degradálódik (és ez rendszerint így történik), akkor a kisebbség asszimilációjának jogi lehetőségei kiszélesednek. Vagyis a nacionalizmus a szemünk előtt kapott és kap legális alapot úgy, hogy gyakran „képviselőink által” mi is „áldásunkat” adtuk, adjuk rá. A nemzeti kisebbségek azt „kapják”, ami a jogi rendelkezésekben van; de annak ami ezekben van, nem rájuk kellene vonatkoznia. Nem is veszik észre, hogy manipulációs csapdába estek: többé nem kezelik őket nemzeti kisebbségnek, hanem az államalkotó nép, az államalkotó nemzet tulajdonának, amellyel azt csinálhatnak, amit akarnak. És ha mégsem kezelik őket indián törzsként, az nem jelenti azt, hogy ennek nincs meg mindenkor a „tartalék” jogi alapja; a kosovói példa jól mutatja, hogy a politikai gyakorlatnak és jogi akrobatikának kimeríthetetlen „tartalékai” vannak.

A politikai gyakorlatban a nemzeti kisebbségek létezésének elfogadása az eddigieknél magasabb rendű, tágabb és ismeretlen lehetőségű demokratikus keretet igényel az ország belpolitikájában éppúgy, mint a szomszédos országok egymás közötti viszonyában és külpolitikájában.

A nemzeti kisebbség ebben az esetben is megmarad egy állam területén élő, nem az uralkodó nemzethez tartozó kisebbségi csoportnak, de helyzetében kifejezésre jut az is, hogy egy másik, államisággal bíró nemzetnek olyan része, amely függetlenül attól, hogy más ország fennhatósága alatt él, tudatosan arra törekszik, hogy megóvja mindazokat a történelmi és jelenkori nemzeti jellegű adottságait, amelyek a kisebbséget anyanemzetéhez, anyanemzetét pedig öhozzá kötik.

A nemzeti kisebbség nem csupán saját etnikai sajátosságaihoz (nyelvéhez, származásához, vallásához, szokásaihoz stb.) kötődik érzelmileg. Ha csak ezekhez az adottságaihoz kötődne, etnikai kisebbséggé, etnikai csoporttá degradálna. A nemzeti kisebbségnek azonban közös etnikai sajátosságai mellett anyanemzete is van, amelyhez fennmaradása érdekében érzelmileg és tudatosan is akar kötődni, anélkül azonban, hogy megszűnne új hazájának is részese, alkotója lenni. A nemzeti kisebbség ebben a felfogásban valóban híd szerepű két nemzet között, amelyek a történelmi kibékülés és megbékélés érdekében baráti jobbot nyújtanak egymásnak.

Egy ilyen feltételezett demokratikus keretben semmi értelme sem lenne a nemzeti kisebbség gyorsított asszimilációjának. Ellenkezőleg. A rohamosan fokozódó és szinte minden gazdasági, tudományos és műszaki területre kiterjedő együttműködésben kívánatosabb az, hogy a nemzeti kisebbség ne asszimilálódjék, hanem elősegítse a népek együttműködését, közeledését. Ezért sem lehet a nemzeti kisebbség a torzsalkodás, a nemzeti marakodás tárgya.

Ha a nemzeti kisebbséget csupán etnikai, vallási, nyelvi kisebbségnek tekintik, és ilyen politikai „kezelésben” részesül, akkor nagyon gyorsan az asszimiláció áldozatává válik. Ha a nemzeti kisebbséget valamiféle bevándoroltak csoportjaként

kezelik, akkor olyan kisebbséggé degradálják, amelytől el is várják, hogy beolvadjon a többségi népbe, csupán azért, mert itt él, ide költözött, ide telepedett valamikor.

Ha pedig a nemzeti kisebbséget már csupán vendégmunkások csoportjának tekintik, akkor a gazdasági kihasználást és társadalmi megalázást szánják sorsuknak, miközben a társadalmi ranglétra legalsó fokára kerülnek, mert csak így hajlandó magába olvasztani, asszimilálni őket a „befogadó” társadalom.

Nem szörszálhasogatásról van tehát szó akkor, amikor elvetjük a nemzetiség jogi fogalmát, és „visszatérünk” a nemzeti kisebbségéhez. Hódi Sándor a *Táj és lélek* című tanulmányban pontosan látja, hogy a nemzetiségi státus jogi fogalma milyen homályos és következményeiben milyen romboló hatású. Ezt írja: „*A nemzetiségi státus a teljes jogegyenlőség koncepcióján nyugszik. A teljes jogegyenlőségnek azonban a gyakorlatban számos akadályja szokott lenni, olyannyira, hogy a szép koncepció néha már inkább csak vízióknak tűnik.*”

A bajok forrása rendszerint az, hogy a nemzetiségi státus csak névleges – a kisebbségeket egyszerűen átkeresztelik nemzetiségeknek. Az átkeresztelés révén az államrendszer 'integrálja' a kisebbségeket anélkül, hogy a természetes integráció feltételeit megteremtene, vagyis a kisebbségeket egyenrangú partnerként kezelné és releváns politikai tényezőnek tekintene. Ebben a felemás helyzetben, amikor a kisebbségi helyzet és a nemzetiségi státus közötti különbségek a gyakorlati életben nem differenciálódnak kellőképpen, a nemzettudat vonatkozásában bizonytalanságok lépnek fel: büntudat és infantilizálódás következik be.

Az otthonosság-érzéshez nem elég a nemzetiségi státust meghirdetni, ennek az alapérzésnek a gyakorlati feltételeit kell megteremtteni. Társadalmi szerephelyzetük és politikai jogkörük bizonytalanságai miatt a kisebbségek sok helyütt inkább otthontalannak, 'sehova sem tartozónak' érzik magukat. A 'kettős kötődés', a 'kettős identitás' nem egy igényesebb, teljesebb emberi élet lehetőségét villantja fel előttük, ahogy ennek lennie kellene, hanem identitászavart és önismereti bizonytalanságot eredményez. S ha e bizonytalanság mellett 'lojalitásuk' számonkérésével, megkérdőjelezésével társadalmi helyzetüktől és befolyásuktól függetlenül a kisebbségek bármikor sarokba szoríthatóak, sorsukkal szemben tehetetlennek érzik magukat, feladják jövőbe vetett hitüket, s maradéktalanul úrrá lesz rajtuk helyzetük tragikus megéléséből fakadó rossz közérzetük.

Ennek a rossz közérzetnek – a gátló, passzivitásba, tétlenségbe húzó félelemnek – a jelei a magyar kisebbség körében is felismerhetőek. Mint ahogyan felismerhetőek a nemzettudat vonatkozásában a *büntudat és infantilizálódás* jelei is. Úgy teszünk például, mintha megkerülhetnénk a történelmi folytonosság problémáját. Múltunk egy sötét nagy úr, amire politikai 'szemérmességből' fátylat borítottunk. Nincs jövőképünk. Sokan szégyenlik, titkolják származásukat: egymás között sem beszélnek anyanyelvükön. A lemorzsolódás, szétszóródás példátlan arányú. Mintha teljesen megszűnt volna, hiányozna a szülőföldhöz való ragaszkodás, mind többen forgatják fejükben az elköltözés, kivándorlás gondolatát. A közvetlen emberi kapcsolatok szintjén is hatalmas erózió munkál: gyanakvóvá váltunk, senki sem bízunk a másokban. Mindent egybevetve azt kell mondanunk, hogy *nemzettudatunk összeroppant*, s ennek következtében kivétel nélkül valamennyien *komplexusosak* vagyunk.”¹

A Jugoszláviában használt „nemzetiségi” koncepció arra ugyan jó lehet, hogy a nemzeti kisebbség kisebb részével elfogadtassa a „jugoszlávnak lenni” ragyogó távlatait, a nagyobbik részével meg a kiköltözés kényszerét, de semmiféleképpen nem jó arra, hogy az otthonosság érzését nyújtsa. Az a nemzetiségi koncepció ugyanis, amely ma jogrendszerbe foglalt, az a valóságos állapotok elfedését, a meghirdetett asszimiláció leplezését szolgálja.

A nemzetiségi státus, s itt Hódi Sándor jogi szempontból téved, identitás szempontjából nem teremt új helyzetet. Hiszen olyan erőviszonyok és arányok vannak jogokba foglalva, amelyek tudatosan megvalósíthatatlanok. Ő is írja: a nemzetiségi jogokat tudatosan az emberi és állampolgári jogokra szűkítették le, és kizárólag így értelmezik őket, mert emellett az államalkotó nép által irányított nemzetiségi politika nacionalista és elnemzetlenítő jellege könnyebben juthat kifejezésre.

Abban sem tudok egyetérteni Hódi Sándorral, hogy a nemzeti-kisebbségi jogi státus természetszerűen jelentene jogfosztottságot, hogy a jogfosztottság érzése az, ami növeli a csoportkohéziót, az anyanemzethez való hozzátartozás szoros érzését, közvetlen megélését.² A jogfosztottság ugyanis még senkit nem tett „boldoggá”, hiszen az erőszakos asszimiláció legdurvább formáját eredményezi, amely a nemzetiségi önkéntes beleegyezését sem igényli.

Voltaképpen arról van szó, hogy a jogalkotásban *ez idáig a nemzeti kisebbségi státust rendre fejletlenebb történelmi állapotokra degradálják. A nemzeti kisebbségből etnikai, törzsi, vallási, nyelvi stb. kisebbséget kreálnak, és ilyen közösségekre értelmezik a jogalkotást.* Ha pedig a nemzeti kisebbséget ilyen csoportállapotokra szűkítik, akkor ugyanúgy eltűnik a nemzeti azonosságtudat, mint amikor a nemzetiségi jogokat kizárólag polgári vagy emberi jogokként kezelik. A nemzeti azonosságtudat és az anyanemzethez való tartozás érzése csak akkor jelenhet meg egy nyelvi, etnikai stb. kisebbségben, ha a nemzeti kisebbség szintjére emelkedik, s e jogi státusát anyanemzete és hazájának többségi alkotó népe-nemzete is elismeri. *Amíg e tekintetben nem történik meg a történelmi kibékülés, addig a jogi-politikai rendezésben sincs előrelépés.*

Nagy bölcsesség van abban az alapigazságban (még akkor is, ha az elmúlt évtizedekben ezzel csak visszaéltek), hogy a nemzeti kisebbségeknek HÍD-szerepük van. Így látták ezt a múltban azok a kommunisták, akiket még nem hatotta át (mint utódaikat) a nacionalizmus, de a becsületes polgári demokraták is, akik a „leben und leben lassen” elvéhez igazodtak.

Hangsúlyozom: csak az anyanemzet és a haza államalkotó nemzete közötti kibékülés teszi lehetővé, hogy az etnikai kisebbség nemzeti kisebbségi szintre emelkedjen, és megszűnjön államtulajdon s a korlátlan vagy korlátozott asszimilációs politika tárgya lenni. Ha ez megtörténik, akkor értelmét veszti az állammanipulált asszimiláció, annak minden céljával. Helyét pedig az igazi társadalmi folyamatok foglalják el: a sürgető ipari-gazdasági fejlődés, a műszaki-tudományos együttműködés, valamint az általuk diktált etnikai, nyelvi, kulturális közeledés szükségessége. A nemzeti kisebbség szerepe éppen ebben lehet: elősegíti a különböző érzelmvilágok, lelki sajátosságok, felfogásmódok, magatartásminták, viselkedéstípusok egymás felé közelítését, „áthidalását”. Ez már aktív szerepet ad a nemzeti kisebbségeknek, gyökerét veszti az otthontalanság, a szorongás érzése, a menekülési vágy és a kisebbségség érzése.

A kisebbségség érzése abból táplálkozik, hogy csupán etnikai tudatra korlátozták a nemzeti kisebbségi tudatot. Az etnikai tudat pedig nem azonos a nemzeti kisebbségi tudattal, természete szerint szervezetlen, s ezért passzív is (a külső hatásokat elnyeli, magába veszi, tehát könnyebben asszimilálható, és ellenhatásra képtelen). A nemzeti kisebbségi tudat, a kisebbség nemzeti tudata viszont aktív szerepű: mindkét irányba közvetít, és ezt a szerepet tudatosan vállalja.

A nemzeti kisebbségek helyzete a nemzetközi jogban és az asszimiláció

A nemzeti kisebbségek helyzetének nemzetközi jog útján történő rendezése mögött is két hagyományos jogfilozófiai iskola tanítása rejtőzik.

1. A francia forradalom történelmi hagyományain kiteljesedett nemzetközi jogi tanítás szerint nemzet csak akkor létezhet és fejlődhet, ha „az egy nép, egy terület (vagy állam), egy kormány” pilléreire nyugszik. Racionális magva e politikai tannak abban van, *hogy az ország alattvalóit figyelmezteti a hazaszeretetre, otthontiszteletre, a „kenyéradó” megbecsülésére – arra, ami élő emberi-érzelmi kötődés.* Ebből egyenesen következik, hogy ez a jogfilozófia végső soron nem ismeri el a nemzeti kisebbséget, mint valami különálló közjogi szubjektumot, vagy akár objektumot. *A francia politikai tanokban a nemzetfogalom csak azonos állampolgárságú egyének közösségét ismeri el. Ezek alkotják a nemzetállamot-államnemzetet.* Ez a felfogás s az ennek alárendelt gyakorlat a nemzeti kisebbségeket, etnikai csoportokat a nemzetállamba asszimilálja. Ennek a jogfilozófiának, politikai tannak óriási a hatása a nemzetközi jogban, s mint a búvópatak ez a politikai tan és jogfilozófia is mindig új erőre kap, amikor a nemzeti kisebbségeken keresztül a nacionalista infiltráció lehetőségét és vészjelét vélik felfedezni, de akkor is, amikor nagy az államnemzeti lelkesedés.

2. A másik nemzetközi jogfilozófia és politikai tan a német hagyományokból táplálkozik. Egy nemzethez (nyelvnemzethez vagy kultúrnemzethez) tartozónak tartja az egy nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyéneket, tekintet nélkül arra, hogy melyik államban élnek, s milyen állampolgárságúak. A huszadik században az ilyen politikai tanon és jogfilozófián alapuló agresszív politikai gyakorlatok borították kétszer is gyászba Európát.

Ennek ellenére ezt a nemzetközi jogi tanítást eleve nem szabad a politikai agresszió veszélyével egybekapcsolni. *Hiszen semmi sem magától értetődőbb, mint az, hogy az azonos nyelvű, szokású, származású, kultúrájú stb. egyének együtt akarnak élni, kapcsolatban akarnak lenni.*

A fejlődés a nemzetközi jogban is e két végletes nézet harcával történik. Rögös az útja ama gondolat felismerésének, hogy a nemzeti kisebbségekben „kettős kötődés” van. Éppen ezért kezdetben a nemzetközi jog szabályozásban e „kettős kötődés” elismerésének kevesebb, később egyre több nyomát fedezhetjük fel. Mégis, még nagyon messze vagyunk attól, hogy azt állítsuk: a nemzetközi jogrendszer érvényesítése olyan támasz, amelyre fennmaradásukért folytatott harcukban a nemzeti kisebbségek biztosan hivatkozhatnak.

Csak nehezen tör magának utat a nemzetközi jogalkotásban az a felfogás, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetének jogi rendezése: a) nem „tisztán belügy”; b) az államoknak saját szuverenitásukat korlátozniuk kell az emberiség magasabb rendű joga által és érdekében (a nemzeti kisebbségek ügye ne legyen az érintett szuverén államok közötti viszály tárgya, hanem híd, amely érdekeiket egybekapcsolja); c) a nemzeti kisebbségek jogait biztosítani kell az államok részéről történő minden visszaéléssel szemben; d) az államok kormányainak aktív kisebbségvédelmet kell kezdeményezniük.

A nemzetközi jogban a második világháború után közvetlenül, mint ez ismeretes, a nemzeti kisebbségek jogi helyzetének nemzetközi szabályozását elhanyagolták. A Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere a békeszerződések megkötésével jogilag 1947-ben megszűnt. Ekkor még élénken élt az emlékezetben az, hogy a két háború között megkötött kisebbségvédelmi szerződéseket hogyan játszották ki azok az országok, amelyek revansra, területi revízióra törekedtek, és azok is, amelyeknek e szerződéseket be kellett volna tartani. A politikai tudatban a nemzeti kisebbségi kérdés megoldhatatlannak tűnt. Az államok az asszimilációs politikát nyíltan

hirdették. Éppen a nagyhatalmak voltak azok, akik elsőként adták áldásukat az asszimilációs politikára („miért kívánják fennmaradásukat, ha asszimilálódhatnak?”). A második világháború után a politikai demokrácia és a nemzetközi viszonyok demokratizálódása is háttérbe szorult. Az emberi jogokat sem tisztelték, s hidegháborús hangulat uralkodott továbbra is Európában és az egész világban.

Ebben a világhelyzetben még ma is helyesnek tűnik, hogy akkor az ENSZ elsősorban az emberi jogok nemzetközi garanciális jogrendszerének a kiépítésére fordította figyelmét. Az viszont már régóta helytelennek tűnik, hogy a kisebbségi jogok kérdését kizárólag az általános emberi jogok komplexuma részeként kezelte. („Ha tiszteletben tartják az egyének emberi jogait, úgy nincs többé szükség a kisebbségek jogainak kinyilatkoztatására” – fogalmazta meg Roosevelt asszony, az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának elnöke 1948-ban.) Igaz, hogy az agresszorok visszaéltek a nemzetközi jogrendszer kisebbségvédelmével, és támadó szándékuk leplezésére használták azt. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy nemzeti kisebbségek problémája többek között általános európai probléma.

Az ENSZ Alapokmánya (1946-ban), az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948-ban) óriási jelentőségűek az emberiség jövője szempontjából, mert jogilag fogalmazzák meg a hátrányos megkülönböztetés minden formájának megakadályozását, kimondják az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat. Ezekben a dokumentumokban azonban nem esik szó a kisebbségi kérdéstről. S így az ENSZ-nek 22 évig nem volt olyan határozata, amely kisebbségvédelemre kötelezte volna az államokat. Az 1966-ban elfogadott nemzetközi egyezmény az Állampolgári és a Politikai Jogokról foglalkozik a kisebbségi jogokkal is: „Azokban az országokban, amelyekben etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek vannak, a kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni, hogy ugyanazon csoport más tagjaival együtt alkalmazzák kultúrájukat, megvallják vallásukat és gyakorolják szertartásaikat, valamint használják anyanyelvüket” (27. pont). Ez az első és eddig egyetlen olyan nemzetközi jellegű ENSZ-dokumentum, amely kimondja a kisebbségek védelmét, de a nemzeti kisebbségekről nem tesz említést. Az Egyezmény 1976-ban lépett hatályba. Ebből is látható, hogy a kisebbségvédelem tételes megfogalmazása milyen lassan haladt előre a nemzetközi jogban. A nemzeti kisebbségek fennmaradását azonban csupán az anyanyelvhasználat és a saját kultúra alkalmazása (és ezeknek is általánosságokban történt megfogalmazása) nem biztosíthatja.

Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet 1975-ben aláírt záróokmánya igaz ugyan, hogy elfogadta a nemzeti kisebbség jogfogalmát, de ezt nem töltötte meg újabb tartalommal. A nemzeti kisebbségek jogait voltaképpen ez az okirat is az emberi-személyi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal azonosította; kultúrájukat „regionális kultúráként” kezelte.

Az ENSZ 1948-ban elfogadott egyezménye a genocídium (népirtás) büntetnének megakadályozásáról és elkövetésének megbüntetéséről teljes, illetve részleges biztosítékot nyújt a nemzeti, etnikai, vallási és faji csoportok létezésére. Az egyezmény szerint *tilos* „megakadályozni a csoport nyelvének használatát a mindennapi gyakorlatban vagy az iskolákban, valamint publikációk kiadását vagy terjesztését a csoport nyelvén, könyvtárak, múzeumok, iskolák, történelmi emlékművek, szent helyek vagy a csoport más kulturális intézményeinek és objektumainak megsemmisítését vagy használatának megakadályozását”. Mindez lehetetlenné teszi a nemzeti kisebbségek megsemmisítését, de nem az erőszakos asszimiláció valamennyi válfaját.

Ami pedig a demográfiai fejlődést illeti, a nemzetközi jogban ez ideig nem találtunk sem ajánlást, sem tételes megfogalmazást arra vonatkozóan, hogy az államok kötelezettséget vállalnak, hogy legitim ok és egymás kölcsönös beleegyezése nélkül nem változtatnak annak a területnek a demográfiai-etnikai összetételén, ahol a nemzeti kisebbségek élnek, és hogy ezeken a területeken aktív demográfiai kisebbségvédelmet folytatnak.

Igaz, például a skandináv országok és Kanada jogrendszerében már helyet kaptak ilyen elvek. De mivel a demokratikus megoldások nagyon lassan terjednek, ez bátorítólag hat azokra az országokra, amelyek még mindig mélyen gyanakvóak a nemzeti kisebbségekkel szemben. Egy terület etnikai összetételének erőszakos, nyílt és leplezetlen, illetve különböző manipulatív, főleg rejtett gazdasági diszkriminációs módszerekkel előidéztet megváltoztatása igen komoly következményekkel jár, mert a nemzeti kisebbségek demográfiai majorizációját eredményezi. Márpedig ez az alapja minden asszimilációs folyamatnak, mert megindítja az asszimilációs folyamatot és annak egyre gyorsuló ütemét biztosítja.

Összegezőként tehát megállapítható, hogy a nemzetközi jogban még nincs ajánlás vagy tételes megfogalmazás arra vonatkozóan, hogy lefogják az állami erőszak kezét a nemzeti kisebbségekkel szemben.

Az ENSZ közgyűlése 1986. december 4-én határozatot fogadott el, amelyben támogatja nemzetközi sztenderdek (szabványok) meghozatalát, kialakítását az emberi jogok szabályozásának területén. A kisebbségek védelmében is nagyon nagy szükség lenne ilyen jogi sztenderdekre. Ha kialakíthatóak lennének ilyen nemzetközi sztenderdek (voltaképpen valóban kialakíthatóak!), úgy a nemzetközi szokásjog által bekerülnének és előbb-utóbb gyökeret vernének a nemzetközi és nemzeti jogszabályokban, szerződéseken és a mindennapi gyakorlatban is. Az ENSZ közgyűlése nem törvényhozó testület, ezért az államok számára nem is hozhat kötelező határozatokat. (Ez idáig és e tekintetben még mindig érvényesül az államok teljes szuverenitásának az elve.) Az ENSZ csak javaslatokat fogad el, amelyeket az illető országok nem kötelesek beépíteni jogrendszerükbe. Ennek ellenére óriási jelentősége van annak, hogy most már egyre gyakrabban és egyre nagyobb többséggel fogad el olyan határozatokat vagy nyilatkozatokat, amelyek a kisebbségvédelmet is érintik. Így idővel kialakulhat a kisebbségvédelem nemzetközi szokásjogi rendszere. Ennek a körvonalai már láthatóak:

- a (nemzeti) kisebbségek jogi elismerése a jogrendszer minden szintjén;
- etnikai hovatartozástól függetlenül a jogegyelőség feltétlen biztosítása;
- etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül az emberi, polgári és politikai jogok biztosítása, ide értve az állampolgárságra való jogot, a szabad véleménynyilvánítás, a vallásgyakorlat, a lelkiismereti szabadság, a gyülekezés és a társulás jogát, a szociális és a gazdasági jogokat, a munkához való jogot, az egészségbiztosítás jogát, a kulturális és az oktatási-iskoláztatási jogokat, amelyekhez a kisebbségekhez tartozók, illetve maguk a kisebbségek, akár mint személyek, akár mint közösségek részesei egyidejűleg kell, hogy jogosultak legyenek;
- az etnikai és etnokulturális sajátosságok megőrzésének a biztosítása a teljes jogrendszerben (az etnocídiumot a San Marinóban 1982-ben A Népek Jogairól elfogadott UNESCO szeminárium deklarációja ítélte el). Az etnocídium kulturális genocídium, a kulturális genocídium pedig a népirtás egyik formája;
- a nemzeti kisebbséghez tartozóknak az a joga, hogy szabadon kinyilvánítsák kisebbségi közösségükhöz való tartozásukat és kötődésüket; a nemzeti szimbólumok szabad használatának joga (az öltözködésben, a zászlóhasználatban), jog a kisebbségi

nyelv szabad használatában, a kisebbség anyanyelvi névhasználatában, a népszámlálásban, az összeírásokban;

– a szabad kisebbségi gyülekezés, társulás, megbeszélés, tárgyalás, a kisebbségen belüli szabad kommunikáció valamennyi formája a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, oktatási és tudományos élet minden területén. Ez emberi jog, de ugyanakkor kisebbségi kollektív jogként is kellene kezelni;

– a kisebbséghez tartozóknak és szervezeteknek az a joga, hogy szabadon társuljanak anyanemzetük hasonló szervezeteivel;

– a szabad vallásgyakorlás joga, a kisebbségeket egybegyűjtő hitfelekezetek alakításának joga, a más országokban és az anyaországban lévő hívőkkel létesített kapcsolatok kiépítésének joga, a nemzetközi vallási gyülekezetek, iskolák, szemináriumok stb. látogatásának joga; a hívők közéletben való részvételének joga;

– az etnikai terület védelme és jogvédelme;

– az anyaországgal való kapcsolatok ápolásának joga;

– a (nemzeti) kisebbség „de jure” és „de facto” elismerése alkotmányos és törvényes kötelezettség-vállalással;

– a domináns társadalmi csoport (etnikum, nép) kultúrájának erőszakos rákényszerítésétől való elállás; a kisebbségi értékek és szokások nem jelentenek veszélyt a társadalom kohéziós erejére és a szolidaritás vállalására; a homogenizált társadalmi kultúra politikai koncepciójának az elvetése és az asszociatív életmódok, viselkedésminták méltányolása; az emberek akkor is egyenlők, ha különböznek és különbözőek; a kulturális pluralizmus feltételezi, hogy a többség tisztelje a kisebbség jellegzetességeit, fejlődéshez való jogát. Ugyanakkor a kisebbségnek is távol kell tartania magát a partikularizmustól; a kulturális pluralizmus összeegyeztethetetlen a nemzetállam (rögeszméjével; ez az állam nem a többségi államalkotó nép erőszakszervezete, a kisebbségek nem megtűrt idegenek;

– a kisebbségvédelemmel párhuzamosan az etnikai azonosságtudat változásainak méltányolása: az asszimilációhoz való jog elismerése bármelyik kisebbséghez tartozó számára;

– a kisebbség területi vagy kulturális autonómiájának és „belső” önrendelkezési jogának elismerése és jogi rendezése az ország határain belül. E tekintetben számos megoldatlan kérdés vár jogi orvoslást: hogyan lehet biztosítani az egyidejű kisebbségvédelmet és a gazdasági integrációt; hogyan lehet biztosítani a fejlesztési programokban a kisebbségi terület demográfiai védelmét és ugyanakkor a munkaerő szabad mozgását (amit máris elismer A polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezmény); hogyan lehet biztosítani a kisebbséghez tartozók szociális és területi mobilitását és ugyanakkor nyelvi, kulturális és egyéb védelmüket (ezzel kapcsolatban szükséges a kisebbségi terület fogalmának jogi rendezése is);

– az etnikai vagy kisebbségi terület jogi fogalmának elemeit képezik: a terület megnevezése, a helységnevek kisebbségi nyelven történő kiírása, a kisebbségi nyelv teljes vagy részleges, korlátozott használata a közéletben, illetve a közhivatalokban, a kisebbséghez tartozók vagy kisebbségi nyelvet beszélők foglalkoztatása a közigazgatásban, a bíróságokon, a közszolgáltatásokban és a művelődési intézményekben; tekintet nélkül a kisebbség számbeliségére a politikai hatalom gyakorlásában való részvétel; intézkedések foganatosítása a kisebbségi terület demográfiai és szociális-gazdasági, környezetvédelmi jellegzetességeinek megőrzésére; a szomszédos országokban élő azonos etnikumhoz tartozó kisebbségek együttműködésére; a kisebbség fejlődése érdekében szervezett kutatások kezdeményezése;

– a kisebbség hatalomgyakorlásban való részvételének szabályozása regionális (tartományi) és helyhatósági szinten;

– a kisebbségek részvételének szabályozása a törvényhozó testületekben, a közigazgatási szervekben, a bíróságokon stb., különös tekintettel arra, hogy megfelelően részesüljenek a közösségi fejlesztési pénzalapokból, és kellőképpen ellenőrizhessék és felügyeljenek a tartományi és helyhatósági szervek munkájára (kisebbségi jogaik megvalósítása terén is);

– a területi, helyhatósági, személyi (perszonális), kulturális és nyelvi autonómia jogi fogalmának korszerű meghatározása és alkalmazásának javaslata;

– a szabad és egyenrangú nyelvhasználat elismerésének és gyakorlásának anyagi és pénzügyi állami támogatása; az anyanyelvű közoktatás és szakoktatás korszerű jogszabályozása az oktatási rendszer minden szintjén;

– az anyanyelv használata a kulturális életben és a közéletben, a jogvédelem valamennyi területén; a kisebbségi nyelv és nyelvhasználat fejlesztését szolgáló szervezési formák jogi feltárása; a nyelvi elnyomás mindenfajta jogi formájának megakadályozása, az ebből következő hátrányos helyzet felszámolása a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életben; ugyanakkor a többségi nyelv elsajátításának erőszakmentes segítése; a nyelvi diszkriminációból származó hátrányos helyzet következetes felszámolása (például a hivatalos, az államnyelv nem tudása nem lehet jogi alap a választói jog megtagadásához, a közszolgálatokban, a közigazgatásban és a gazdasági vállalatokban történő alkalmazás és foglalkoztatás megakadályozásához, az államnyelven megkövetelt szakvizsgákhoz stb.);

– különösen a nemzeti kisebbségek esetében kikerülhetetlen a nemzetközi együttműködésük korszerű jogi rendezése az anyaországgal, a nemzetközi szervezetekkel és a harmadik országokkal; az anyaországgal való sokoldalú együttműködés a kisebbség fennmaradásának és sokoldalú fejlődésének, nemzeti jellegzetességei korszent megőrzésének legfőbb forrása és tárapillére;

– a kisebbség fejlődéshez való jogának szabályozása: a kisebbséghez tartozók mint fizikai személyek és maga a kisebbség mint kollektivitás (közösség) részese kell, hogy legyen a politikai, gazdasági és kulturális fejlődésért tett erőfeszítéseknek.

Ebből a vázlatos áttekintésből is látható, hogy a kisebbségek fennmaradásának és fejlődésének utat nyitni *csak az olyan ajánlás, politikai intézkedés és jogszabályozás képes, amely maga is mentes a kisebbségek asszimilációjának a szándékától*. Jóllehet a nemzetközi jog emberjogi és kisebbségi vonatkozásaiban még mindig deklaratív jellegű, de már most is erős eszköz a kisebbségvédelemben, mert lehetővé teszi, hogy: 1. a kisebbség kiálljon a kormánnyal és a hatalmi rendszerrel szemben jogaiért; 2. ezen a téren a politikai rendszert aktív cselekvésre kényszerítse; 3. a kisebbségek belpolitikai és nemzetközi téren is szolidaritást élvezzenek, és jogsegélyben részesüljenek.

Ha a kisebbségek távol tartják magukat az elszakadás és szeparatizmus gondolatától és gyakorlatától, akkor a jogaikért vívott harcban már most a nagy nemzetközi szolidaritás és a nemzetközi jog haszonélvezői lehetnek. A leglényegesebb az, hogy a kormánypolitika ne megtúrt, idegen testként kezelje a kisebbségeket, hanem aktívan cselekedjen jogaik érvényesítéséért. Természetesen a kisebbségvédelem csakis annak a demokratizálódási folyamatnak lehet a része, amely most van kibontakozófélben Európában. Demokrácia nélkül nincs kisebbségvédelem.

Szemmel látható, hogy ma még egyes országok, s itt elsősorban a volt szocialista országokra gondolunk, heves ellenállással fogadnak minden olyan gondolatot, hogy abszolút szuverenitásuknak akár egy részéről is lemondjanak a kisebbségi jogok javára. Ám a nemzetközi jog már meglévő ajánlásai és újabb erőfeszítései

gyengíthetik ezt az ellenállást. Végül is az országok rákényszerülnek, hogy alkalmazzák a nemzetközi jog normáit, amelyek vagy nemzetközi szokásjogként honosodnak meg, vagy nemzetközi mérceként (jogi szabványként) lesznek alkalmazhatók a nemzetközi törvényalkotásban. A köztudatban és jogi tudatban terjedőben van az a nézet, hogy nem elég csupán a kisebbségek jogi helyzetének nemzetállami szintű rendezése. Ennek a jogrendszernek tisztelnie kell a nemzetközi szokásjogban elfogadott megoldásokat és jogi sztenderdeket.

A kisebbségvédelem nem egyszerűen a törvény előtti egyenlőség kérdése (ezzel a jogi fél munkával szeretnék elámitani szinte napjainkig a kisebbségeket). A törvény előtti egyenlőség még nem valóságos egyenjogúság: az egyenlőség ellenőrzésére van szükség. A törvény előtti egyenlőségre hivatkozás ma már politikai-jogi anakronizmus, ha tudjuk, hogy mi mindent nem lepleztek vele még a közelmúltban is. Ezért is hangsúlyozzuk, hogy sehol annyira nincs helye a nemzetközi közvélemény szerepének, a nemzetközi testletek felügyeletének, mint az emberi jogok és kisebbségi jogok védelmének területén.³

Az asszimiláció fajtái

Az asszimiláció a kisebbségi azonosságtudat tagadásának folyamata. Az asszimilációban a kisebbséghez tartozó lemond azokról az etnikai, kulturális és nyelvi sajátosságokról, amelyek addig a többségi néptől megkülönböztették. Maga az asszimiláció asszimilációs politika következménye. A politika pedig törekedhet a kisebbségek politikai, gazdasági, biológiai, pszichológiai stb. asszimilációjára.

1. A *gazdasági asszimilációra* irányuló politikának az a célja, hogy hátrányos gazdasági helyzetbe hozza a kisebbségeket; az általuk lakott terület gazdaságilag elmaradottá válik, s ezáltal a kisebbség tagjai – rendszerint a többségi népben, de külföldön is – széttelepülnek, szétszóródnak, hogy új megélhetési lehetőséghez jussanak. Visszatartják a terület fejlődését, nem megfelelő iparstruktúrát alakítanak ki, a foglalkoztatás-politikában a többségi néphez tartozókat juttatják előnyhöz, a kisebbséghez tartozókat nem részesítik megfelelő szakképzésben, megtagadják a központi fejlesztési és pénzügyi alapok támogatását, a mezőgazdasági területeket (ezek általában egyben kisebbségiek is) megfosztják jövedelmezőségüktől, erős adó-és jövedelemelvonó politikát folytatnak stb.

A jövedelmező iparközpontokat a kisebbségi területektől távol hozzák létre. Jugoszláviában is használták valamennyi, a fentiekben felsorolt módszert.

2. A *politikai asszimiláció* célja, hogy minden szinten kismizmize az igazi hatalomgyakorlásból a kisebbséghez tartozókat. Az igazi döntéshozataltól is távol tartják őket; ez nélkülük, helyettük és tudtuk nélkül megy végbe. Bizonyítható, hogy például Jugoszláviában komoly jelentőségű döntéshozatalban országos, köztársasági és tartományi szinten magyar kisebbséghez tartozó politikus még nem vett részt a pártállam időszakában (ez pedig már 45 év).

3. A *pszichológiai asszimiláció* célja a kisebbségi érzés elhíntése, szítása, beágyazása a kisebbséghez tartozó lelkeletébe. A kisebbségi ember feszélyezve érzi magát, ha az utcán, köztéren, társaságban, irodában, közéletben (ahol a joga törvényesített is) anyanyelvén kell megszólalnia. Tudat alatti félelme van a hátrányoktól, a megbélyegezettségtől, a kinézettségtől, súlyos lelki betegségekben, depressziós, kisebbségi érzésben szenved hovatartozása következtében, amelytől menekülni akar; minden sikertelenségért a kisebbségi sorsot okolja, és ezért akár magát is, de gyermekeit feltétlenül távol fogja tartani a bünösnek vélt kisebbségi „átoktól”.

Az ilyen céltudatos politika valós állapotra támaszkodik, de ezt az állapotot is a politika idézi elő.

A pszichológiai asszimilációhoz tartozik a kisebbségek anyaországának, anyanemzetének szándékos gyalázása, sikereinek lebecsülése, lenézése. A kisebbséghez tartozó szégyenli, hogy egy mindenben tehetetlenebb anyaországhoz fűződnek, fűződtek kapcsolatai, hogy egy a hazájánál tehetségtlenebb anyanemzethez tartozik. Mindezeket a módszereket, közhangulatokat, viselkedésmintákat a pártállam időszakában belügyi-belbiztonsági úton terjesztették a kisebbség soraiban. Ennek következtében a kisebbségek részben elvesztették önbizalmukat és részben anyaországuk-anyanemzetük iránti megbecsülésüket.

Ezek a módszerek jogi szempontból nem minősíthetők genocídiumnak, hiszen nem közvetlen céljuk a kisebbségek széttelapítása, irtása, tagadása, megsemmisítése. A közvetlenül véghez vitt efféle módszereket a nemzetközi közösség mai fejlettségi fokán már nem lehet alkalmazni, mert azok az erőszakos asszimiláció legelmarasztaltabb formái. Ezek az eszközök mégis az erőszakos asszimiláció tárházához tartoznak. A modern tudatipar, a manipuláció legkorszerűbb vívmányaira támaszkodnak.

A kosovói példa ugyan arra mutat, hogy az erőszakos asszimiláció kevésbé korszerű módszereiről sem mondtak le (az anyanyelvű oktatás és szakoktatás teljes vagy részleges megtagadása, az anyanyelvhasználat korlátozása a közéletben, a hivatalos és államnyelv bevezetése és megkövetelése a közélet minden területén). A Vajdaságban mindig a korszerűbb módszereket használták, de a következmények etnocidiálisak voltak. Az erőszakos asszimiláció említett módszereinek a hosszan tartó alkalmazása a kisebbségeket általában kétségbeesésbe, reménytelenségbe, hitehagyottságba kergeti, s a fennmaradásba és a jövőbe vetett bizalmukat teljesen megrendíti.

Az előzőekben leírt hosszantartó folyamat végén, egy új folyamat veszi kezdetét: az önkéntes, önként vállalt asszimiláció. *Az önkéntes asszimiláció* az erőszakos asszimiláció színeváltozása, átalakulása. Az önkéntes asszimiláció mélyén mindig ott van az erőszakos asszimiláció kikényszerített, de már az emlékezetben halványuló hatása.

A történelemben csak a nagy és megrendítő átalakulások, a forradalmi mozgalmak tömeges és homogenizáló jellegűek. A fejlődés más, nyugodtabb szakaszai általában strukturáltak, árnyaltak. Amennyiben az önkéntes asszimiláció tömeges méreteket ölt, egy a történelmi mércével mérve rendkívül rövid időszakban, annyiban jobban látszik, hogy erőszakos kisebbségi politika volt az alapja.

A hivatalos kisebbségi politika a természetes asszimilációt szereti önkéntesnek feltüntetni. Csakhogy a természetes asszimiláció nem megy végbe egy rendkívül rövid időszak alatt még ma sem, amikor a népek óriási mértékben egymásra vannak utalva, és amikor ez minden társadalmi folyamatban tovább erősödik. Voltaképpen arról van szó, hogy a kisebbségi politika saját múltját rejtegeti a kisebbségi és nemzetközi közvélemény előtt. Igyekszik megszépíteni véget nem ismerő politikai erőszakoskodását.

4. *A természetes asszimilációnak* nincs politikai-társadalmi célja. Az emberek a történelem folyamán mindig is keveredtek faji, etnikai, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, csupán a testi vonzódás és lelki rokonszenv alapján. Azonban a történelem ritkán mutat fel példát arra, hogy az etnikai csoportok egyszerre alkalmasszerűen keveredtek és eggyé lettek. Voltaképpen évszázados, ha nem évezredig elhúzódó folyamatról van szó. A természetes asszimiláció lassulására vagy gyorsulására egészen biztosan minden társadalmi tényező kihat (mindenekelőtt a

közös munka, háborúk, történelmi tragédiák, valamint világvásárok, fesztiválok és látványos vidám multságok, események stb., amelyek az embereket közelebb hozzák egymáshoz). Ennek ellenére a természetes asszimiláció gyorsulását-lassulását egyetlen társadalmi tényező tudatosan kierőltetett, kierőszakolt ráhatásával nem lehet befolyásolni. Az ilyen eljárás megváltoztatná az egyéniség legbelsőbb lényegét érintő jellegét. A természetes asszimiláció az ellentétébe csapna át. A természetes asszimiláció egyik megjelenési formája a vegyes házasság, amelyben az egyik házastárs nyelve, etnikai jellegzetességei általában dominánsak az utódoknál: hogy melyik házastársé, az a történelmi múltban nem jelentett nagy problémát (például a feudalizmusban az emberek inkább vallási, mint etnikai alapon különböztek, s ezért még a vegyes házasságok esetén is az etnikai jellegzetességek, különbségek sokáig megőrződtek az utódokban).

Mivel általában minden etnikai csoport meghatározott helyhez kötődik, mindegyiknél rendkívül szerteágazó és szövevényes a belső kapcsolatoknak és kommunikációs viszonyoknak a rendszere, ezért belső kohéziós (összetartó) erővel rendelkezik még abban az esetben is, ha különben más etnikai csoporttal szemben teljesen nyitott. Az etnikai csoport belső szerkezeti tagoltsága és dinamikája lehetővé teszi, hogy a csoport viszonylagos önfenntartó erővel bírjon, „önmagának elég” legyen. Ebből következik, hogy a házasságok, családalapítások nagy része is az etnikai csoport keretén belül történik. Mivel – a belső kommunikációból adódóan – ez lehetséges a leginkább, ezért válik szükségsszerűvé is.

Azonban ha a különböző állami ráhatások és politikai erőszakoskodás következtében megrendül az etnikum „belső” kommunikációs rendszere, akkor a házasságok és családalapítások társadalmi feltételeinek bonyolult szövevénye is megváltozik. A kisebbségek nem légüres térben élnek, hanem egy másik, többségi államszervezet fennhatósága alatt. Ebben a helyzetben óriási párt- és állampropaganda folyt és folyik még mindig – főleg a kisebbségek soraiban („jugoszlávnak” lenni) – a vegyes házasságok számának növelése érdekében. Ez a propaganda a természetes asszimiláció megjelenési formájának, a vegyes házasságnak a jellegét is megváltoztatja, és az önkéntes asszimiláció szolgálatába állítja.

Azt nem mondhatjuk, hogy a vegyes házasságok kizárólag a pártpropaganda hatására növekedtek meg, bár azt sem állíthatjuk, hogy ennek nincs hatása. A vegyes házasságok száma alapvetően azért emelkedett, mert a kisebbségnek megrendült a belső kommunikációs rendszere. És ez azért történt, mert nincs többé elég önszerveződési lehetősége és intézményei a demográfiai megtartó folyamatok lebonyolításához. Azt viszont állíthatjuk, hogy kizárólag az államalkotó nemzet asszimilációs szándékának az eredménye az, hogy a vegyes házasságok legtöbbszörében, az utódoknál meg szinte minden esetben az államalkotó nemzet nyelve dominál. Ha ugyanis a kisebbség (és anyanemzete) megbecsült lenne, úgy az utódok egy részénél szükségszerűen a kisebbségi nyelv használata lenne az uralkodó. Hiszen ebben az esetben ez a nyelv is megadná a társadalmi felemelkedés és érvényesülés lehetőségét.

Összegezve: nem vitás, hogy minden szinten: globális – földrészi – országos- és regionális szinten egyaránt integrációs folyamatokban élünk.

A népek pedig nemcsak a gazdasági, de a társadalmi élet minden területén is egymásra vannak utalva, ennek ellenére etnikai sajátosságukat igyekeznek megőrizni, megtartani és fejleszteni. S ezt természetesnek kell tartanunk, ebben semmi sem érthetetlen.

Az asszimiláció irányai és méretei

Az asszimiláció nagyságában, méreteiben és gyorsaságában mérhető fel legjobban a kisebbség teljes társadalmi-gazdasági, művelődési és etnopolitikai állapota. Az asszimiláció az a gyújtópont, ahol a legélesebben válik láthatóvá, mit tett fennmaradásáért és fejlődéséért a befogadó hazája, anyaországa (anyanemzete), és mit tett és tehetett önmagáért maga a kisebbség is. Az asszimiláció közvetlenül veszélyezteti a kisebbség demográfiai folyamatainak a megújulásait, a népességi reprodukciót, a természetes népmozgalmat.

Mivel a távolabbi és a közelebbi múltban sem gyakoroltak kisebbségvédelmet, az asszimiláció minden tekintetben súlyosbította a kisebbségek helyzetét.

1. Jugoszláviában a kisebbségek, így a magyar nemzeti kisebbség is szórvány- és szigetjellegű lett. Szinte nincs vagy nagyon kevés az olyan terület ma már, ahol *területi közösségekben* él. Ma már a magyar kisebbség kompakt etnikai területtel nem rendelkezik. *A kisebbségek szinte mindenütt* majorizáltak a délszláv elem által. Van még néhány sziget jellegű tiszta etnikai helység. A majorizáció azonban alapjában véve megtörtént. A területi közösség nélkül pedig más önmeztartó törekvés sem tudja kifejteni a hatását.

A területi közösség azonban nem merev fogalmi tényező. Ha a nemzeti kisebbségeknek valaha is megengedték volna a szabad önszerveződés és rendőri ellenőrzés nélküli szabad belső kommunikáció különböző formáit és intézményeit, akkor a területi közösség, ha több áldozatvállalással és akadállyal is, de létrejött volna, és létrejöhetne ismét. Ez pedig még azokon a peremvidékeken is nagymértékben lassíthatná az asszimilációt, ahol a magyarság a legnagyobb mértékben diaszporálódott. A diaszporálódott kisebbség fennmaradása sem urbanizált, sem rurális környezetben, sem szórvány-, sem sziget jellegű településeken többé már nem lehetséges maximális önszerveződés nélkül. A határmenti területeken csak látszólagosan biztatóbb a helyzet. Ugyanis sehol nincs egységes etnikai, és még kevésbé egységes kisebbségi gazdasági terület önszerveződés nélkül, a belső kommunikációs lehetőségek új hálózatának kialakítása nélkül, a kisebbségek teljesen eltűnnek az urbanizáció és a migráció kikerülhetetlen hatására.

2. A kisebbségek természetes népmozgalmának egységét olyan mértékben megingatta a hosszan elhúzódó gazdasági krízis és az asszimiláció eddigi folyamata, hogy a folytatódó asszimiláció már teljesen öngerjesztő erejű, s az önszerveződés segítsége nélkül szinte teljesen kezelhetetlen és ellenőrizhetetlen jelenség.

A kisebbség száma nagymértékben csökkent. A csökkenő népességet az asszimiláció még hatványozza is. A társadalmunkban (a gazdasági válság közepette) idáig szinte nincs egyetlen komoly gazdasági vagy szociális intézkedés sem, amely a népesség csökkenését mérsékelné. A nagy népességszámú etnikumot ez a zuhanás szintén veszélyezteti, de közel sem olyan mértékben, mint a kisebbségeket. Ugyanis esetükben létezik „belső demográfiai tartalék”, ők az asszimilálók, míg a kisebbségek esetében ez nem így van.

3. A kisebbségi népesség korösszetétele rossz, a belső párválasztás lehetősége állandóan csökken. A diaszporálódó kisebbségnél a kor és nemek szerinti összetétel külön-külön és egymás kombinációjában (számos tényező, mindenekelőtt a vándormozgalom következtében) megbomlott. A 15 – 30 éves korcsoportban a párválasztásban ez különösen korlátozó tényező. Ha nincs kifejezetten élénk belső kommunikáció a sziget és szórvány népesség keretén belül (sőt az anyaországgal is), kikerülhetetlen a egyes házasságok számának gyors növekedése.

4. A közgondolkodásban, a közhangulatban, a hiedelemvilágban és az érésvilágban a többség uralkodó politikai ideológiája továbbra is asszimilációs tényező. A többségi etnikum nagy része egy előző politikai hozzáállás következtében

egyszerűen képtelen megérteni, hogy a kisebbséghez tartozó miért ragaszkodik nyelvéhez, nemzeti hagyományaihoz, kultúrájához, etnikai sajátosságaihoz.

5. A modern művelődési lehetőségek, valamint a korszerű műveltség és iskolázottság nélkül lehetetlenség az asszimiláció méretének csökkenése. Ma sok kisebbséghez tartozó szemében az asszimiláció *társadalmi felemelkedést*, megerősödést jelent. Az asszimiláció vágya pedig annál erősebb, minél gyorsabb a többségi, és lassúbb a kisebbségi etnikum fejlődése, és e két pólus között minél nagyobbak a fejlettség különbségei, valamint az ehhez kapcsolódó presztízs-javak: a társadalmi és politikai hatalom, az emberibb, a tartalmasabb és a kulturáltabb élet lehetőségei. Nem csupán a területi és szomszédi közelség, barátság és rokonlelkőség a meghatározó tényezők. A feltörekvés vágya (az, hogy ma mindenki korszerűen akar élni) sokkal döntőbb tényező az asszimiláció minden formájában, mint azt idáig tudtuk. A vegyes házasságok és a vándormozgalom az asszimilációnak azon formái, melyeken keresztül a társadalom etnológiai és etnokulturális homogenizációja végbemegy. Ezek következtében új kötődések, elvárások, hiedelmek, viselkedésminták, sztereotípiák eresztenek gyökeret mind az asszimilálóban, mind az asszimilálódóban. Ezek az asszimilálódót egyre kevésbé kötik eredeti etnikai csoportja nyelvéhez, történelméhez, hiedelemvilágához, hagyományaihoz, mentalitásához és lelki alkatához. Visszafelé vezető út egy és ugyanazon nemzedéken belül nem létezik.

A kisebbségi statisztika értéke

Az ember hajlamos arra, hogy ha meglát egy statisztikai könyvet és abban egy adatot, nyomban azt higgye róla, hogy az a megmásíthatatlan pontosság és igazság. Ez különösen a kisebbségekre vonatkozó adatokkal kapcsolatban nincs így. Még ha létezne is a pontos kimutatásra törekvő igény, akkor sem lenne könnyű és egyszerű megragadni a nemzeti kisebbséghez tartozók pontos számát. A kisebbségek ugyanis asszimilálódó állapotban lévő *rendkívül dinamikus* jelenséget képeznek. Ezért *számuk nem mutatható ki* statisztikai felmérés, számadatok alapján.

A statisztikai szolgálat mindenkor a szubjektív kritériumokat (a nemzeti hovatartozásra vonatkozó személyi kijelentést) veszi alapul. S ez nem is lehet másként. A nemzetiségi hovatartozás statisztikai meghatározása egysíkú. Ezért az elemzésben nemcsak a nemzetiségi hovatartozást, de számos más tényezőt is figyelembe kell venni. Ilyen például az anyanyelv használata és ismerete. Még nyomósabbak az érveink a népszámlálások lebonyolításával és más kimutatások elkészítésével kapcsolatban. Nem vitatható, hogy még abban az esetben is, amikor ilyen jellegű titkos állami vagy statisztikai utasítást nem kapnak a népszámlálási biztosok, más összeírók és kimutatással foglalkozók a) szándékosan vagy akaratlanul elhanyagolják, b) vagy éppen szándékosan, tendenciózusan meghamisíthatják a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó személyes kijelentést. ('Tudunk olyan esetről, amikor egy teljesen magyar lakta nagyfaluban fél utca lakosságát úgy mutatta ki a népszámlálási biztos, illetve összeíró mint jugoszlávot.) Hangsúlyozzuk, ilyen jelenségek megtörténnek, nemcsak azért, mert erre titkos utasításuk van „felsőbb” helyről, hanem azért, mert az összeírók között is lehet nem kis számú nacionalista, olyan ember, aki akár jó, akár rossz szándékkal csökkenteni igyekszik a nemzetiségi hovatartozás jelentőségét.

Minden létező statisztikai adatnál (születés, halálozás, házasságkötés, elválás, iskoláztatási, kivándorlási, népszámlálási adatnál stb.) szem előtt keli tartani, hogy a statisztikai meghatározás szubjektív kijelentésen alapul (feltételezi, hogy ez fedi az

objektív valóságot). Ennek alapján Jugoszláviában vannak például magyarok, akik nem tudnak magyarul, s vannak olyanok, akiknek az anyanyelve magyar, de nem magyarok. A népszámlálási statisztika azoknak a magyaroknak a számát is kimutatja (kijelentés alapján), akik már húsz-harminc éve külföldön vannak (jóllehet már nem élnek, vagy nincs szándékuk visszatérni). Viszont, ha erről nem kapott kijelentést például egész családok vendégmunkára távozása, de nem kiköltözése esetén, akkor nem számolt velük.

A kisebbségekről tehát nem lehet pontos statisztikai képet kapni: azaz az asszimilálódó kisebbségnek nincsenek egzakt statisztikai adatai.

Jegyzetek

1 Hódi Sándor: *Táj és lelek* Új Symposion, Novi Sad, 1989/9, 6.

2 Uo.

3 Ezzel kapcsolatban lásd: Silvo Develak *Manjine, ljudska prava, demokratija*, Sarajevo, „Oslobodjenje” 1989. könyvét

KÁROLY MIRNICS

Assimilation of national minorities as reflected by the Yugoslav and international legal theory

Relying on a legal analysis of the concepts of „national minority” and „nationality” as used in the Eastern European countries, the study examines the conscious assimilatory aspirations of the socialist policy towards national minorities in Yugoslavia as well as Eastern Europe in general. It is established that the conceptual manipulation has formed part of the legitimation of strivings for assimilation. Relative to the national minorities, the study highlights certain tendencies in the development of international law which – in the long run – may bring about a system of international customary law governing the protection of national minorities.

In the second part of his study, the author discusses the kinds and forms of assimilation. He makes a distinction between voluntary assimilation (which – in his view – results from and follows forced assimilation) and the natural assimilation that occurs without any political and social motivation or objective. Through the example of the Hungarian minority's assimilation in Serbia, the author underlines that the assimilation seems to be unavoidable without economic and cultural self-organization of minorities.

GYIVICSÁN ANNA

A szlovák kultúra változása városi környezetben: Nyíregyháza*

Nyíregyháza Kisköröshöz hasonlóan a hazai szlovák települések legjellegzetesebb típusához, a mezővárosokhoz tartozott. Létrejötté szorosan összefüggött a 18. század első két évtizedében keletkezett dél-alföldi mezővárosokkal¹, mivel Nyíregyházát 1753-ban ezekből a településekből kivált evangélikus szlovákok alapították. Az a három, három és fél évtizedes tapasztalat, amivel ekkorra már a telepések rendelkeztek, feltehetőleg nagyban hozzájárult ahhoz, hogy társadalmilag és gazdaságilag Nyíregyháza igen intenzíven fejlődött, s a dél-alföldi mezővárosokénál jóval erősebb paraszti önkormányzatot alakított ki. Mind a gazdasági gyarapodás, mind pedig a viszonylagos közigazgatási önállóság Nyíregyháza számára országosan is jelentős változást hozott, amikor a település közössége 1803-ban és 1824-ben mindkét földesurától megvásárolta a településhez tartozó föld tulajdonjogát.² Ennek a Magyarországon igen korai örökváltásnak a következménye, hogy Nyíregyháza fejlődése ettől kezdve sokban eltért a többi dél-alföldi településétől. A város 1837-ben városi privilégiumot kapott, 1876-ban pedig Szabolcs megye adminisztratív és kulturális központja lett.

Részben ebből következett, hogy Nyíregyháza szlovák közössége az etnokulturális változások sajátos és egyedi útját járta be. Ennek során e városi környezetben a 18. századtól a 19. század közepéig a nagy létszámú (8 000–13 000 fős) városi közösség zömét kitevő szlovákság kultúrájában olyan negatív irányú változás következett be, amelyben a szlovák kultúra viszonylag rövid időn belül elveszítette presztízsét.

Nyíregyházán az ezernyolcszáznyolcvanas évtől nagymérvű kulturális és nyelvi asszimiláció ment végbe, amely ebben az időben még olyan, magyar városi környezetben élő szlovák közösségeknél sem figyelhető meg, amelyek az összlakosságnak csupán töredékét alkották, mint például a Hódmezővásárhelyen vagy Miskolcon letelepedett szlovák kézművességénél.³

A magyarországi szlovák nemzetiség múltjának és jelenének kutatásakor Nyíregyházát azért választottam kutatópontnak, mivel az egyetlen olyan, eredetileg nyelvsziget-jellegű szlovák település volt, amely viszonylag korán a városi fejlődés útjára lépett.

Nyíregyháza múltjában elsősorban azt vizsgáltam, hogy miképpen ment végbe az a „kétszeres kultúra-vesztés”, amelynek során a hagyományos szlovák kultúra a városi környezetben teljesen elvesztette szerepét és értékét. Először mint paraszti kultúra, s azután mint szlovák nyelvű kultúra is. S mindez olyan közegben történt, ahol a lakosság zöme a 19. század utolsó harmadában szlovák volt, noha a hivatalos statisztika szerint 1880 és 1900 között a szlovákok száma valójában az alábbi – abszurd – módon változott meg: 1880-ban 24 102 lakosból 9211 (38,2%), 1890-ben 27 014-ből 4184 (15,5%), 1900-ban 33 088-ből 940 (2,8%) volt a szlovák. Ám ha 1880-ban – amikor még a hivatalos adatok szerint is jelentős volt a szlovák közösség száma – ez a közösség a szlovák kultúra területén, az akkori nemzetiségi struktúrában belül még megtartotta volna kulturális aktivitását, akkor – pusztán gazdasági-társadalmi erejénél fogva – még jelentős önszerveződő tevékenységet fejthetett volna ki. De a valóságban nem ez történt.

Nyíregyháza társadalmi fejlődése több vonatkozásban is eltért a többi mezővárosi településtől. Ezt az eltérő fejlődési utat nemcsak az 1837-ben kapott királyi

privilegium határozta meg, amellyel Nyíregyháza szabad tanácsú város lett, hanem az is, hogy a település „röviddel újratelepítése után szert tett néhány – akkori értelemben vett – városi funkcióra.”⁴ Azaz még nem volt mezőváros, de már élvezte az ezzel a státusszal járó előnyöket.⁵ Valószínűleg ezek a feltételek játszottak szerepet abban, hogy a település lakossága, Nyíregyháza társadalma rohamos fejlődésen ment keresztül; a paraszti népesség növekedése mellett gyorsan és egyenletesen nőtt az iparosok, a kézművesek és az értelmiségiek száma is.⁶

A fejlődésnek ezt a – valójában több válságperiódust is magában foglaló⁷ – menetét tovább gyorsította az a tény, hogy Nyíregyháza 1876-ban megyeközpont lett, és ezt követően társadalmi, politikai és kulturális téren a nagyvárosokra jellemző fejlődés útjára lépett.⁸ Erre a relatíve intenzív fejlődésre utal az is, hogy Nyíregyháza nem egészen két évtized alatt, a század vége felé az ország huszadik legnagyobb városa lett: „A város újabb időben nagy lendületet vett s egyike az Alföld legcsinosabb s fejlettebb városainak” – írja Nyíregyházáról az egykorú kiadvány.⁹ A város vezetői maguk is nagyon tudatos beavatkozással nagyvárossá kívánták tenni Nyíregyházát, bár városfejlesztési céljaik és konkrét terveik többsége nem realizálódott. Végül is a századforduló óta egészen 1960-ig a városra gazdasági-társadalmi és kulturális téren a stagnálás volt a jellemző. Amíg a 19. század végén a város ipari és kulturális gyarapodását emelték ki, addig az 1950-es évek végén a település gazdasági színvonalát így jellemezték: „Ipara országos szempontból nem jelentős.”¹⁰ Nyíregyháza 1900 után a legellentmondásosabb helyzetű megyei jogú városok egyike lett, mely évtizedeken keresztül nem tudta elérni az 1880-90-es évekbeli fejlődési-gyarapodási ütemét.¹¹

Ezek a gazdasági-társadalmi ellentmondások – látszólag paradox módon – még inkább kiélezték a városi társadalom és a szlovák nyelvhez kötött paraszti és egyházi kultúra közötti ellentéteket, növelték az összeütközési felületeket.

A mezővárosi, illetve a mezővárosi típusú szlovák lakosságú települések – Békéscsaba, Kiskőrös, Mezőberény, Nyíregyháza, Szarvas, Tótkomlós – legjellegzetesebb vonásai: a sokáig prosperáló mezőgazdaság, a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszer, a paraszti közigazgatási autonómia, az evangélikus egyház etnikus-kulturális küldetése stb. Sajátos jegyeiket további jellegzetességekkel is bővíthetnénk, amelyek e településeket részben a többi hazai szlovák településtől, részben pedig a többi magyar lakosságú mezővárostól és ipari jellegű várostól is megkülönböztetik. E vonások közé tartozott többek között a gyors lakosságnövekedés, amely egyes fejlődési fázisokban nemcsak néhány ipari város gyarapodásának ütemét haladta meg, hanem olyan több évszázaddal korábban mezővárossá lett településeket is, mint pl. Kecskemétét, Ceglédét, Hódmezővásárhelyét.¹²

Ugyancsak megkülönböztető vonás a mezővárosokhoz tartozó óriási kiterjedésű határ is.¹³ Itt már egy-két évtizeddel a letelepedés után - vagy néhol azzal párhuzamosan – kialakultak a tanyák, pontosabban egy egész tanyarendszer. Szarvason és Nyíregyházán – amint ez az első és második generációs letelepültek végrendeleteiből is kitűnik – már a 18. század második felében a jobb módúak ingatlan vagyonához a tanya is hozzátartozott.¹⁴ Feltehetően hasonló vagyoni helyzettel rendelkezett a parasztság egy része Békéscsabán és Tótkomlóson is.¹⁵ S bár Kiskőrösön is már a 18. században több tanya áll a határban, jelentőségük még tovább nőtt az 1863-as tagosítás után.¹⁶

A szlovák lakosságú mezővárosokat körülvevő tanyák elhelyezkedésükkel (pl. az egyes tanyák egymás közötti távolsága), az elhelyezkedés formájával, településrendszerükkel mezővárosonként is gyakran eltérnek egymástól. Sajátos jegyeket hordoznak ebből a szempontból nemcsak a nyíregyházi bokortanyák, hanem

a szarvasi sortanyák és a szűkebb határterület miatt egymástól nem nagy távolságra fekvő tótkomlói tanyák is. (Ezek a tanyák ugyanolyan igényes lakóépületként funkcionálnak, mint a faluban vagy a városban épült lakóházak.) E sajátos, a tanyák együvé tartozásában megnyilvánuló jegyekre Erdei Ferenc is felfigyelt, s létrejöttüket az itt élő szlovák közösség etnikus jegyeivel magyarázta. Azzal a kollektív összetartó erővel, az együvé tartozás megtartó erejével, amely általában is az új telepéseket jellemzi.¹⁷ Erdei véleménye szerint e motiváció keltette életre nemcsak a nyíregyházi bokortanyákat, hanem a szarvasi sortanyákat is. A mai szaktudomány azonban ezt az „etnikus” szemléletet elveti s a tanyák e típusának létrejöttét kizárólag gazdasági-ökológiai viszonyokkal hozza összefüggésbe.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú tanyarendszer létrejöttében valóban ezek a szempontok játszották a döntő szerepet. Az is bizonyos azonban, hogy funkcionált bennük az a közösségi összetartó erő, amit Erdei is kiemelt, s ez mind a tanyák egymás közti, mind pedig a tanyák és a város közü kulturális kommunikációban ott élt, s a kultúra megőrzésének erős motivációját képezte. S amikor ez a motiváció már nem hatott, s a kulturális kommunikáció rendszere kezdett szétesni – amint erre még visszatérek –, az nagyban hozzájárult a tradicionális paraszti, szlovák nyelvhez kötött kultúra felbomlásához is.

Nyíregyházán ugyanis nemcsak a városban, hanem a tanyákon is a többi tanyarendszertől eltérően alakult a szlovák kultúra értékrendje; s másképpen alakult a központi – kibocsátó – település és a tanya viszonya is. Ennek jellegzetességét az adta, hogy Nyíregyházán már kb. 1900 körül „radikális” kivonulás történt a tanyákra, s egyre lazább lett a város és a tanya kapcsolata.¹⁹ Ezzel szemben a többi mezővárosi településen ez a kapcsolat sosem szakadt meg, a két településrendszer szervesen egymáshoz tartozott, amelynek lakói egy közösséget alkottak, s úgy is tartották számon egymást.

A tanyák eltérő fejlődése is arra utal, hogy a mezővárosokban végbement azonos-párhuzamos jelenségek mellett nagyobb fejlődési, változási eltérések is kimutathatók. Úgy tűnik, hogy a mezővárosi struktúrában az 1830-as, 1840-es évekig a fejlődési folyamatok még hasonló módon játszódnak le az egyes településeken, beleértve az etnikai folyamatokat is. E fejlődési hasonlóságok, párhuzamok a 19. század derekától – vannak olyan folyamatok és jelenségek, amelyek már a korábbi évtizedekben is – egyre inkább eltávolodnak egymástól, s ennek következményeként az etnokulturális folyamatok számára is eltérő keretet biztosítanak.

A kutatások során kirajzolódó tendenciákból az a kép vázolható fel, hogy a mezővárosi státus – legalábbis kezdetben – a szlovák lakosságú települések mindegyikén – néhány kisebb válságszakaszt kivéve – viszonylag jól működő, etnikailag zárt, de gazdaságilag nyitott struktúrákat hozott mozgásba. Ugyanakkor a mezővárosi jog biztosította lehetőségeket az egyes településeken már kezdettől fogva – például gazdasági és kereskedelmi téren – eltérő módon használták vagy használhatták ki az egyes városok. Nyíregyháza ebből a szempontból kezdetben – talán földrajzi adottságai és elhelyezkedése miatt – jóval kedvezőtlenebb helyzetben volt,²⁰ mint például Kiskörös vagy Szarvas. A szlovák lakosságú mezővárosok közön legintenzívebb gazdasági kapcsolatokkal Kiskörös rendelkezett, amely – mint láttuk – szinte az egész dél-magyarországi területtel, Délkelet-Dunántúltól egészen a Körösök vidékéig kereskedett. Ezek a széles gazdasági kapcsolatok jelentősen beleszóltak a hagyományos kultúra értékváltozásába, és befolyásolták a hagyományos történeti

intézmények – az evangélikus egyház és iskola – kiszélesedő társadalmi szerepét is, amely egyúttal az „etnikus szerep” fokozatos elhagyását jelentette.

Nyíregyháza viszonylag szűkebb kereskedelmi kapcsolatai – melyek fejlődését részben a szomszédos Debrecen, mint e földrajzi táj jelentős gazdasági, kulturális centruma is korlátozott – részben már jelzik azt, hogy Nyíregyháza városfejlődési útját elsősorban nem a gazdasági, hanem inkább a jogi-adminisztratív szféra határozta meg. 1876 után megyei szerepét, területi kisugárzását nem ipari-városi, hanem továbbra is adminisztratív, s részben kulturális szerepkörének köszönhetette, bár e két szféra struktúrája is eléggé ellentmondásosan működött. Ez az ellentmondás leginkább azon mérhető le, hogy míg Békéscsaba, Kiskörös, Szarvas a 19. század végén de jure elveszíti mezővárosi rangját, ipari fejlődésük, lakosság-növekedésük relatíve nem kisebb léptékű, mint Nyíregyházáé.²¹

A szakirodalom még nem adott választ arra, hogy Nyíregyházán a gazdasági-ipari elmaradottság, de a mezőgazdasági fejlődés visszafogottsága is miképpen növelte a város és a tanyák közötti konfliktusokat, a tanyák elszigeteltségét; vagy pedig ebben a folyamatban inkább az egész városi életet elárasztó és azt meghatározó közigazgatási és kulturális intézményrendszer szorította a perifériára a paraszti kultúra egészét, beleértve a tanyákon élő közösség gazdasági és társadalmi szerepét is.

Mindkét fölvetett alternatíva – paradox módon – akkor kezdett erőteljesen érvényesülni, amikor város „lakói túlnyomóan földművelőkből és állattenyésztőkből állanak.”²² Figyelemre méltó az a társadalmi reakció és szemlélet, amely ebben az időben a város értelmiségét jellemezte. Amikor ők – nyilván reálisan – fölmérték a település urbanizációs fejlődésének a hátrányos helyzetéből adódó lehetőségeit, akkor azokat elsősorban a polgári intézményi rendszer kiépítésében látták. E nézet szerint a „... város belső életének irányát a benne összpontosult közhivatalok, tanintézetek, magán- és közzállalkozások szabják meg.”²³

Az új polgári intézményi rendszer első hírnökét az 1831-ben létesített kaszinó jelentette, amely az új típusú társadalmi és kulturális kommunikációt volt hivatva kialakítani.²⁴ A kaszinó alapító programja feladatát a polgári kultúra művelése mellett a magyar nyelv művelésében és terjesztésében látta. E kitűzött célokat megvalósítandó a kaszinó honosított meg többek között a rendszeres magyar nyelvű színházi előadásokat.²⁵ A kaszinó kulturális küldetését akár a későbbben született intézmények jelképes programjaként is jellemezhetnénk. Ugyanis az első modern intézménytől, a kaszinótól kezdve a város által 1847-ben alapított kisdudóvón át egészen az 1860-as évektől fokozatosan kiépített polgári politikai és kulturális hálózati egységekben sem tükröződött az, hogy ebben a városban létezik egy másik nyelvhez kapcsolódó kultúra is. Az új követelményekkel, kihívásokkal jelentkező intézményrendszer elméleti megalapozottságát és a gyakorlati tanalmi kivitelezést kizárólag a magyar nyelvhez és kultúrához kötötte. A szlovák nyelvhez kapcsolódó kultúra, illetve ennek tartalma ebben az új kulturális rendszerben semmilyen formában nem kapott helyet. S ebben az esetben azért hangsúlyozzuk a kultúrát s annak tartalmi részét, mivel az egyes intézményi formák, Politikai és kulturális szférában egyaránt számoltak vagy kénytelenek voltak számolni, néha csak taktikai-politikai okokból is, a fennálló nyelvi realitással. Így például az óvodában – bár a nevelési program magyar nyelvű volt – nemcsak szlovák dajkákat, hanem szlovákul (is) tudó nevelőt (óvót) is alkalmazni kívántak, mivel közte és a kisgyermek között nyelvi kontaktus másképpen létre sem jöhetett volna.²⁶ Más jellegű – politikai – szerepet kapott a szlovák nyelv az 1860-61-es választási hadjáratban, amikor kétnyelvű politikai plakátokkal is próbáltak az egyes pártok maguknak szavazókat szerezni.²⁷

A század végére kiépült a város életét meghatározó politikai-gazdasági-kulturális intézményrendszer abban a formában, ahogy azt a város vezető értelmiségi rétege – mint láttuk – már korábban megfogalmazta.

Az új polgári intézmények értékrendszere követendő modellé vált a két etnikai karakterrel (is) rendelkező történeti intézmény, az evangélikus egyház és az evangélikus iskolák számára is. Hatására mindkettő fokozatosan előbb kétnyelvűvé, majd újra egy – de már magyar – nyelvűvé vált, s azután már a magyar nyelvű kultúra hordozója és reprezentálója lett.

A két intézményben a változások során tartalmilag és nyelvi területen is egymástól eltérő folyamatok játszódtak le. Mozgatói főként a két intézménnyel szemben felmerülő társadalmi elvárások voltak, de befolyásolták a közösség némely generációjánál betöltött hangsúlyos szerepük, s más tényezők is, például az 1868 után lassú ütemben kiépített állami iskolahálózat és az egységesített oktatási-nevelési követelmény rendszere, amely az evangélikus elemi iskolákban is radikális nyelvi és tartalmi változásokat eredményezett, bár itt egy ideig a szlovák nyelvet mint tantárgyat még oktatták.²⁹ Ezzel szemben az állami támogatással létesített és folyamatosan pártfogolt evangélikus főgimnáziumban már teljesen a magyar tanterv érvényesült. Az iskolák és az egyház etnikai funkciójában bekövetkezett változások között azonban jelentős különbségek, fáziseltolódások figyelhetők meg. Amíg például az iskolákban nem is alakult ki semmilyen kétnyelvű oktatási rendszer, illetve csak töredékei figyelhetők meg, addig a nyíregyházi evangélikus egyház egészen 1945-ig megtartotta nyelvi dualitását; igaz, hogy itt is a kezdetben egyenrangú szlovák-magyar nyelvi viszony fokozatosan hierarchikus rendszerré alakult át, melyen belül a szlovák nyelv egyre kisebb teret kapott.

Az egyházi és az iskolai nyelváltás fáziskülönbsége nemcsak Nyíregyházára, hanem a többi mezővárosra is jellemző volt, bár a nyelvi változások folyamatának az egyes településeken többféle variánsa jött létre. Kiskőrösön az 1840-es években a kétnyelvű oktatás példás modelljét munkálták ki, de az 1860-as években alapított algimnáziumban már csak magyar nyelven tanítottak; 1875 után pedig már az elemi iskolákban is megszűnt a szlovák nyelvű oktatás. A kiskőrösi evangélikus egyház viszont egészen 1948-ig megtartotta kétnyelvűségét. Szarvason, Békéscsabán, Tótkomlóson és Mezőberényben az evangélikus iskolákban is – ha korlátozott mértékben is –, de fenntartották a kétnyelvű oktatást, igaz, legtöbbször csak a hittanórákon. Az egyházi szertartásokat viszont – párhuzamos formában – két nyelven tartották.³⁰ Ez a nyelvi dualitás Szarvason csak az 1950-es években szűnt meg. Tótkomlóson és Békéscsabán még napjainkban is funkcionál, Tótkomlóson az egyházi kultúra több rétegében is, Békéscsabán annak már csak egy szűkebb területén.³¹

Az evangélikus iskolák elmagyarosodásával az egyház nyelvileg és részben kulturálisan is elveszítette azt az utolsó intézményét, amely az egyházi – biblikus cseh s részben szlovák – nyelv társadalmi szerepét az egyházi szertartásokon kívül is biztosította. Ugyanis az evangélikus szlovákoknál a 18. századtól éppen az egyházi nyelv kisugárzása biztosította e nyelv egységes társadalmi-gazdasági szerepét. Ez a szerep legelőször éppen Nyíregyházán kezdett felbomlani azért, hogy az adminisztráció nyelve 1810-től – még pontosan fel nem derített okok miatt a magyar nyelv lett,³² s ebben a többi szlovák lakosságú mezővárost két-három, néhol még ennél is több évtizeddel megelőzte. Ugyanis az egyes mezővárosi településeken még az 1820-as, 1830-as években - tehát elég későn - alapított céhek hivatalos nyelve is a biblikus cseh nyelv volt.³³

Az, hogy Nyíregyházán a cseh, illetve a szlovák nyelv ilyen korán elveszítette társadalmi-közösségi szerepét, az 1847-ben létesített evangélikus tanítóképző nyelvi és tanalmi nevelési programjában is megmutatkozott. A képzőben, mely az egész tiszántúli evangélikus egyházkerület intézménye lett³⁴ ugyan külön státust biztosítottak a szlovák nyelv oktatására, ezenkívül azonban valamennyi tantárgyat magyarul oktattak, s így az intézmény a szlovák evangélikus kultúra átadása s a majdani tanítók transzmissziós nyelvi-kulturális készsége szempontjából igen szűk lehetőséget biztosított.³⁵ (Szemben például az 1844-ben alapított esztergomi katolikus tanítóképzővel, ahol maga az intézmény igazgatója, Mayer István írt szlovák nyelv pedagógiai tankönyvet a szlovák származású tanítójelöltek számára.)³⁶

Az új társadalmi-nyelvi értékek érvényesültek akkor is, amikor 1861-ben megnyitotta kapuit a nyíregyházi evangélikus gimnázium, melynek „kizárólagos” tanítási nyelve – szemben például a Békéscsabán az 1850-es évek végén alapított algimnáziummal – a magyar lett. Az iskola alapító okmánya ezt a következőképpen indokolta meg: „... a helybeli ág. ev. iskolában a tantárgyak magyar és tót nyelven adatnak elő, valamint arra is, hogy az ág. ev. egyetemes gyűlés a felügyelete alatti összes gymnasiumokra nézve a magyar nyelvet rendeli tannyelvül... hazafiúi örök hű érzelmeinket is méltó súlyra véve, ... (az) algymnasiumban a tanítási nyelv örök időkre és kizárólag a magyar legyen.”³⁷ S a század végén megjelent Nyíregyháza történetében e középfokú intézmény szerepét is elsősorban nyelvi szempontból értékelik: „Az alapítólevél lelkes hazafiúi érzellemmel írja körül a jelentékeny adomány kihasználását; tannyelvül örök időkre a magyart jelöli meg s kizárja a testvéri szeretetalapítvány jövedelem-élvezetéből azokat (tanár–tanítvány), kik a nemzetiségek szent nevével átkos játékot űző bujtogatók.”³⁸

Az evangélikus főgimnázium alapító okmánya még hivatkozik az elemi iskolák szlovák anyanyelvű oktatására, amely azonban rövidesen ott is megszűnt.³⁹

A nyíregyházi evangélikus egyháznak a 19. és a 20. század folyamán megnyilvánuló nyelvi és kulturális magatartása is jóval ellentmondásosabban alakult, mint a többi mezővárosban. Ezt az ellentmondást tovább mélyítette, hogy Nyíregyháza a tiszai evangélikus egyházkerület egyik központja volt.⁴⁰ Éppen ennek a kerületnek az evangélikus papi magatartása és a nyíregyházi evangélikus papok magatartása közötti különbségek utalnak arra, hogy mennyire a város vezető rétegeinek, a hivatalnok gárdának s a megerősödő értelmiségnek a törekvései határozták meg a helyi evangélikus egyház magatartását is. Ez elsősorban éppen a szlovák nyelvhez való viszonyban mérhető le igen szemléletesen. Amíg például az 1840-es évek derekán a tiszai egyházkerület „számos papjai és tanítói” emlékiratban fordulnak az evangélikus konventhez, tiltakozva az egyházban folyó magyarosítás ellen,⁴¹ addig Nyíregyházán éppen ekkor vonul be az egyházi szertartásokba és az egyházi adminisztrációba a magyar nyelv használata, sőt az egyház túlzott adminisztratív eszközöktől sem visszariadva a magyar nyelv használatát az egyház és a gyülekezeti tagok „hivatalos” kapcsolatára is ki akarta terjeszteni. Az evangélikus papi értelmiség magatartását a társadalom által megkövetett elvárások is motiválták; a „hazafias magatartás” demonstratív jele ekkor már a magyar nyelv befogadása és használata lett. Jellemezhetnénk ezt a magatartás felfogást úgy is, hogy az evangélikus egyház az általa is óhajtott társadalmi integrációt a nyelvi asszimilációval azonosította. „Az evangélikus egyház hazafias vezetői elhatározták – írják a század végén a nyíregyházi evangélikus egyházzal –, hogy csak magyar nyelven írt hivatalos leveleket fogadnak el és olvasnak el s más nyelvű levelekre se nem válaszolnak, se a felettes egyházi hatóság rendeleteit végre nem hajtják, mire 1840-ben, június 8-án

Komáromy József akkori főesperes magyarra fordítva küldi az első szuperintendensi körlevelet az egyház híveihez.⁴²

Szintén a század végéről származik az a megfigyelés, amely szerint a nyíregyházi szlovákok magyarosodása elsősorban „az evangélikus egyház következetes és tapintatos intézkedéseinek köszönhető.”⁴³ E sommás századvégi ítéletet természetesen csak bizonyos kritikával lehet elfogadni, hiszen a nyelvi és kulturális értékváltásban elsődleges szerepe nem az evangélikus egyháznak, hanem más polgári intézményeknek volt. Az evangélikus egyház inkább pszichikai-érzelmi ráhatással tudott erőteljesebb szerepet vállalni ebben a folyamatban. Ám mivel híveit magával tudta vinni, a nyelvi és a kulturális értékek megváltoztatásával látványosabb szerepet kapott. Maga a városi elit az evangélikus egyház szerepét talán azért is értékelte ilyenképpen, mert éppen ennek az intézménynek sikerült végső soron a sokáig teljesen zárt etnikai közösséget megbontania, s külső hatásokra nyitottabbá tennie.

Mégis az evangélikus egyház vezetőinek sokszor ambivalens magatartásának ellenére is a közösség az egyházi gyakorlatban még a két világháború között is megtartotta kétnyelvűségét; s ez a közösség következetesen – éppen az egyháznak köszönhetően – ápolta az ősök származásának hagyományát is, s – paradox módon – éppen a gyorsan asszimilálódó nyíregyházi szlovákoknál őrződött meg legerősebben az etnikai és a földrajzi származás hagyománya, erősebben, mint a többi szlovák lakosságú mezővárosban vagy mezővárosi típusú településen.⁴⁴

A két világháború közötti időszakban, az 1920-as és 1930-as években a nyíregyházi evangélikus papi állások közül az egyiket még mindig szlováknak is tudó pap foglalhatta el, s az 1930-as évek második felében a húsvéti ünnepi szertarások nyelvi megoszlása még így alakult: Nagycsütörtökön esete 7 órakor szlovák nyelvű úrvacsora, utána ünnepi istentisztelet mindkét nyelven; Nagypénteken is a passió mindkét nyelven elhangzott.⁴⁵ Ez a nyelvi egyenrangúság azonban valójában már az egyházon belül is ekkor már csak látszólagos. Társadalmi elismeréshez és reprezentatív társadalmi szerephez ugyanis ekkor már itt is a magyar nyelv jut, s a város felsőbb rétegei, a presbiterek, a parasztrétegek fiatal és középgenerációi már a magyar nyelvű szertartásokon vesznek részt.⁴⁶

Hasonlóképpen e nyelvi folyamat részének tekinthetjük a helyi papság azon törekvését is, hogy magyarra fordítsa a szlovák evangélikusság klasszikus énekeskönyvét, a *Tranosciust*. Ezekben a fordításokban ismételtelen megmutatkozott az evangélikus értelmiség ambivalens magatartása. Ugyanis a *Tranoscius* fordításával a magyarosodást szerették volna elősegíteni, de ugyanakkor a cseh biblikus nyelvhez kötődő szlovák evangélikus kultúrát, pontosabban annak tartalmát is szerették volna átmenteni. De csak a tartalmát, annak nyelvi hordozója nélkül. Mindezt egyik kiadványuk előszavában meg is fogalmazták: „... magam is tapasztaltam, hogy az ide beillesztett énekek híveimnek féltve őrzött kincsét képezik, s hogy azok szép dallamaiknál fogva magyar énekkincsünk gazdagításához járulhatnak hozzá”.⁴⁷

A nyíregyházi evangélikus egyház nyelvi és kulturális hatása a közvetlen egyházi életen kívül a 19. század vége felé már egyre kevésbé érvényesült. Ehhez különböző objektív és szubjektív tényezőkön kívül hozzájárult a városi értelmiségi és hivatalnok gárda, valamint a parasztgazdák magatartásformája is. Természetesen nem azonos magatartásformákról van szó, hiszen a két réteg, amelynek tagjait egyes mezővárosokban (például Békéscsabán és Tótkomlóson) nemegyszer éppen az evangélikus egyház intézménye kapcsolt össze, Nyíregyházán többször szembekerült egymással. Az evangélikus értelmiség és az evangélikus gyülekezet egyes paraszti rétegei nyíltan először 1859-ben kerültek szembe egymással. Az okot a protestáns egyházakra vonatkozó, új egyházkerületi beosztást előíró császári pátens

szolgáltatta.⁴⁸ Maga a pátens, amely a magyar és a szlovák nemzeti mozgalom összeütközését is hozta, ellentét forrása lett a nyíregyházi evangélikus egyházon belül is. Ugyanis a pátent az egyházi hagyományok és az evangélikus kultúra további megőrzése érdekében a presbiterek és a gyülekezet egy része támogatta, míg az egyház világi vezetői, s hatásukra a papság is, egyházpolitikai és magyar nemzetpolitikai érdekekre hivatkozva elutasította. Végül is országosan is az utóbbi irányzat kerekedett felül, s ez Nyíregyházán a hagyományos kultúrához kötődő paraszti rétegek vereségét jelentette.⁴⁹ Ez az ellentét természetesen nem állandósult, bár a parasztságok kapcsolata a „városi templommal” a század vége felé, a tanyákra történt „kivonulás” után meglazult.⁵⁰

Annak okát, hogy a nyíregyházi evangélikus értelmiségnek – elsősorban lelkészeknek, tanítóknak – a közvetlen egyházi kapcsolatokon kívül nem alakult ki a paraszti rétegekkel intenzívebb kapcsolata, abban kell keresnünk, hogy Nyíregyházán nem működtek olyan papi személyiségek, mint Kiskőrösön Stefan Leška (Leska István) és Ludovít Blázy (Blázy Lajos), Szarvason Boczkó Dániel, Békéscsabán Haán Lajos (Ludovít Haán) és mások, akik nemcsak közösségük története felé fordultak érdeklődéssel, s azt fel is dolgozták, hanem figyelemmel kísérték a népi kultúra alakulását, megnyilvánulási formáit, s ápolásában és átalakításában valamilyen módon maguk is részt vettek.

A paraszti rétegek gyakran az ő irányításukkal váltak a szlovák nyelvhez kötött magas kultúra befogadóivá, illetve elsősorban e kapcsolatainak köszönhetően válhatott a dél-alföldi városokban a szlovák középparasztság és az iparosság (illetve annak egyes rétegei) a szlovák polgári kulturális intézmények megteremtőjévé. Nyíregyházán az értelmiség és a hivatalnokok magatartása miatt a paraszti rétegek passzív magatartásra „ítéltettek” akkor, amikor máshol a szlovák kultúra innovációjában legtöbbször éppen ez a réteg vállalt kezdeményező szerepet, s magában a folyamatban is aktívan részt vett. Nyíregyháza értelmisége, hivatalnok gárdája már az 1840-es évek után is vajmi keveset érzékelt a szlovák népi kultúrából. S bár ez a réteg a városlapító őseket sosem tagadta meg, s erről gyakran meg is nyilatkozott, azonban az ősek nyelvével, kultúrájával nem vállalt közösséget. A szlovák közösség kultúráját elsősorban az evangélikus egyházi kultúrával azonosította, s a szlovák közösséget még a 19. század vége felé is így jellemezte: „Vasárnap a távoli tanyákról is bejönnek a városban fenntartott szobáikba, hogy innen azután tisztességesen kiöltözve, hónuk alatt az egész vallásos és erkölcsi életüket irányzó s minden alkalomra szép énekeket és imádságokat tartalmazó ún. „*Tranoscius*” könyvvel vagy más imádságos- vagy énekeskönyvvel a templomba feljőjenek.”⁵¹ A város hivatalnokai és értelmisége már az 1840-es években nagyon tudatosan magyar nyelvű kommunikációra próbálta rávenni – vagy inkább rákényszeríteni – szélesebb szlovák környezetét. Az egykorú források szerint – legalábbis kezdetben – csekély sikerrel. A város egyik evangélikus tanítója az értelmiségnek ezt a viselkedését „magyaromániának” tartotta.⁵² Fényes Elek pedig a magyar nyelvűvé válás „túlzott buzgalmának” motivációját a „bon ton”-ban, a jó modor kívánalmában látta.⁵³

A város lassan, nem kevés ellentmondás közepette polgárosodó rétegei a magyar polgári intézményi rendszer kiépítői s a magyar kultúra befogódói s közvetítői lettek. A városi kulturális élet élére azután kizárólag ez a réteg került. E réteg kulturális magatartását vizsgálva joggal vetődik fel a kérdés, képviselői honnan jöttek, milyen rétegekből származtak? Az eddigi helytörténeti irodalom nem sokat foglalkozott e réteg genézisével. Csupán Hársfalvi Péternek tűnt fel, hogy valójában elsősorban nem külső bevándorlókból állt ez a réteg, hiszen az új hivatalnoki gárdának is kb. csak az

5%-a került át 1876-ban a régi megyei központból, Nagykállóból Nyíregyházára.⁵⁴ Ennek ellenére a város „öslakos” értelmisége a Nagykállóból Nyíregyházára átköltözött hivatalnokok szerepét a város szellemi miliője és a várossal szemben támasztott társadalmi elvárások szempontjából igen kedvezően ítélte meg. Véleménye szerint a beköltözött „... nagyszámú intelligens családok által egyrésztől nagy mértékben gyarapítva Nyíregyháza intellektuális és kulturális fejlődésének eszközeit, másrésztől, hogy itt, e minden ízében modernnek indult városban, képviselője legyen az ősi magyaros társadalmi érintkezésmódnak, felfogásnak és életmódnak.”⁵⁵ Mindezzel egyúttal érzékeltették a számukra követendő társadalmi magatartás-modellt is, azt a nemesi-dzsentroid-típusú életmódot, amit voltaképpen az országos és járási hivatali intézményekkel ellátott városok más magyarországi városok, így Kiskőrös hivatalnokai is követtek.⁵⁶ Úgy tűnik, hogy a városi értelmiség többsége az 1753-ban letelepedeti öslakosságból származott, s helyét a nyelvi és kulturális asszimiláció során nyerte el. Helyi származására utal, hogy a vezető szerepet játszó nyíregyházi értelmiség jelentős százaléka evangélikus volt. E réteg másik részét viszont részben a felföldi szlovák és magyar városokból 1876 után folyamatosan beköltöző értelmiség,⁵⁷ illetve a városban egyre növekvő magyar katolikusok és reformátusok adták.⁵⁸

A város polgárosodó elemeihez, illetve az általuk irányított kulturális és társadalmi intézmény-rendszerhez a város iparossága is csatlakozott.⁵⁹ Ezzel Nyíregyházán megbomlott az a kulturális érdekkapcsolat, amely az említett alföldi mezővárosokban éppen a szlovák kultúra megőrzéséért, megújításáért az iparosság, a kézművesség és a középparasztság között kialakult. E két réteg között szorosabb, önszerveződésre képes kulturális kommunikáció elsősorban Tótkomlóson és Békéscsabán bontakozott ki, főként a 19. század végén és a két világháború között.⁶⁰

Nyíregyházán az új, polgári intézményi rendszer kialakulásában a szlovák paraszti rétegek teljesen magukra maradtak, s a múlt század utolsó harmadától egyre inkább elszigetelődtek. Ehhez végső soron a tanyákra történő, egyre inkább állandósuló kivonulás is hozzájárult.⁶¹

Ebben a folyamatban nemcsak a paraszti rétegek távolodtak el a várostól, hanem a szlovák hagyományos kultúra is kiszorult ebből a keretből, s ehhez gyakran adminisztratív beavatkozások is hozzájárultak.⁶² E kultúra egyes elemei fokozatosan szorultak ki a település periferiájára és a tanyákra. S mivel ebben a városi környezetben a hagyományos paraszti kultúra számára a funkcionális terep nem volt biztosítva, a változás radikális volt. Ugyanis ez a kultúra a periférián már nem tudott igazán magához térni, s széthullása 1900 után a bokortanyákon is tovább folytatódott.

A nyíregyházi városi lakosság, főként az értelmiség a világháború után maga is felfigyel arra az egyre növekvő távolságra, amely a város és a bokortanyák között fennállt. A Nyíregyházán született Krúdy Gyula a parasztság és a város viszonyáról 1924-ben ezt írta: „A poros kabátos intelligencia jóformán semmi befolyással sincs a gazdálkodó népre ... A tanyai embernek inkább nem kell a várostól semmi, csak ne bolygassák őt megszokott életében.”⁶³ Ekkor már a paraszti családok többsége megszokta a tanyán él, városi házaikba – bár fokozatosan csökken az ilyen „kétlaki” családok száma – már csak a legöregebbek költöznek be.⁶⁴

A századforduló után tehát már végleg és teljesen felbomlott a 18. század derekán létrejött, városi önkormányzaton alapuló „communitas”, mely egy ideig a szlovák nyelvhez kapcsolódó közösségi jellegű kultúra számára is társadalmi teret adott. Hogy milyen valóságos és megrázó élmény volt ez a parasztság számára, igazolja az a több évtizeddel később született népi vers is, amely még az 1970-es években is jelzi az akkor kialakult szakadékot.⁶⁵ Krúdy idézett sorai a várostól elidegenedett

parasztagazdáról a valóságból táplálkoznak, amely azonban, úgy tűnik, ennél kissé összetettebb volt. Bár lényege valóban az eltávolodás volt, mégis tudjuk, hogy akadtak próbálkozások új kapcsolatteremtésre is. Mindkét részről, a tanya és a város felől is. A szlovák parasztság két, tanyákon lakó generációja is megpróbálkozik ezzel. Egyfelől az öregek, akik végül is néhány évre mégis visszakerülnek a városba, ahol – főként a férfiak – meg akarják ismerni az új intézményeket, az új szórakozási lehetőségeket, s látogatják a városi fürdőt, a kávéházakat. Az új társadalmi-társasági élettel azonban nem tudnak megbarátkozni. Főként azért nem, mert nincs a városban olyan intézmény, mely ezt a réteget igazán befogadná. Noha ilyen intézmények – például gazdakör – létrejönnek az 1920-as években, de arisztokratikus miliójuk, nem parasztagazda vezető gárdájuk, felülről történő alapításuk inkább további korlátokat emel a város és a tanya közé.⁶⁶ De megpróbálkozik a kapcsolatteremtéssel a tanyán rekedt fiatal generáció is. Két területen tesz erre kísérletet, s mindkettőben ott tükröződik a tanyán élő, azzal szorosán összenövő, de abból az életformából ugyanakkor el is kíváncszó réteg ambivalens magatartása is. Így például egy századeleji forrás, amely többek között a tanyán zajló tírpiák lakodalmáról is szól, arról tudósít, hogy egyes családok – főként a fiatalok ösztönzésére – nem a tanyán, hanem a városi házukban tartják meg a lakodalmat. Azért, hogy ily módon megszabaduljanak azoktól a nemkívánatos vendégektől, akiket kint a tanyán íratlan szokás szerint meg kellene a lakodalomba hívniuk.⁶⁷ Ebben az esetben a várost tehát egyfajta „búvóhelynek”, menedéknek is tekintik, amely módot ad arra, hogy kilépjenek – ha csak időlegesen is – a néha terhesnek tűnő közösségi életformából. Az idézett példa nemcsak a közösségi magatartásváltozás szempontjából tanulságos számunkra, hanem azért is, mert azt is tükrözi, hogy miképpen teremti meg a város azokat a feltételeket, amelyek azután a hagyományos, demonstratív, s közösségi jellegükben legerősebbnek tűnő szokások változásának közvetlen okozói, kohéziós erejük gyengítői lesznek.

A tanyán élő fiatalok városi kapcsolatteremtésének másik csatornája a szórakozás volt. A tanyai hétvégi társas összejövetelek, bálók színhelyét is a városba kívánják helyezni. Ezek a próbálkozások azonban sikertelenek maradnak, mivel a parasztfiatalok önálló mozgásteret nem tudnak kialakítani, s szórakozási igényeiket legtöbbször úgy elégítik ki, hogy az iparos bálók, egyletek rendezvényeinek a látogatói lesznek, ahová végül is csak a módosabb parasztfiatalok jutnak el.⁶⁸

Utaltunk arra is, hogy a kapcsolat-újrafelvételre a másik fél, a város vezetői is lépéseket tesznek, mégpedig oly módon, hogy „ideológiai síkon” próbálják feltárni a régi közös gyökereket: a várost és a tanyát összekötő városalapító ősök emlékét. A városi polgárság hivatkozott a régi közösségi harmóniára, a városi lakosságot tiszteletadásra szólította fel a városalapító ősök tanyákon élő utódai iránt.⁶⁹ A közeledést a kulturális életben is próbálták megvalósítani. Arról, hogy az 1920-as, 1930-as évek ilyen jellegű próbálkozásai nem jártak eredménnyel, az evangélikus egyház által szervezett Luther Márton Kulturális Kör 1944-es munkaprogramja is tanúskodik. A munkatervezet ismételten próbálja feltárni a tanyai ifjúság eltávolodásának okát, s konkrét elképzelésekkel igyekszik olyan fórumot teremteni, amely a városi és tanyai fiatalok régen óhajtott kulturális kommunikációját lenne hivatva megteremteni. Az elképzelésekben a tanyán élő szlovák közösség tradicionális kultúrájáról és nyelvéről azonban már nem esik szó.⁷⁰

A városi-polgári intézmények, amelyekkel a tanyán lakók kapcsolatot tartottak fenn, sem formájukkal, sem tartalmukkal nem tudták a tanyákon kialakult szórakozási és kulturális formák funkcióját s közösségi szellemét pótolni. A városi társas élet és kulturális intézmények – például a színház, de még a „közösségi”-nek tűnő bálók is –

elsősorban az intézmény és az individuum közvetlen kapcsolatát teremtik meg, s közösségformáló, közösségi kommunikációteremtő erejük csak nagyon áttételesen jut érvényre.

Ez az új kulturális kapcsolatrendszer negatív irányú akkulturációs hatást váltott ki a tanyákon ekkor még funkcionáló közösségi szokásokban, kollektivitáson alapuló kapcsolatrendszerben.⁷¹

A Nyíregyházán élő szlovákság tradicionális kultúrájáról, illetve annak 18-19. századi állapotáról, bekövetkezett változásairól nagyon keveset tudunk. Ugyanis itt – Békéscsabától, Szarvastól, Tótkomlóstól eltérően – a helyi evangélikus papság és a tanítók nem kísérték figyelemmel ezt a kultúrát, nem írtak a szlovákok szokásairól, nyelvéről, kultúrájuk tartalmáról. Nyíregyháza esetében e területen nagyfokú „forrásnélküliséggel” állunk szemben.

A 19. század vége felé fellendülő helytörténetírás számol be – nagyrészt csupán marginális formában – a népi kultúra néhány megjelenési formájáról. A századfordulón megjelent Szabolcs megyei monográfia szerint a század végén a nyíregyházi szlovákok még járnak a fonóba, „hántókára” (kukoricafosztásra), még járnak a betlehemesek, és igen gazdagok az ősinek tűnő lakodalmi szokások⁷² Simkó Gyula viszont 1909-ben a nyíregyházi bokortanyák településrendszerével foglalkozó munkájában már a szlovák nyelvhez kapcsolódó kultúra egyes elemeinek a teljes elhalásáról ír.⁷³ A nyíregyházi szlovákok – pontosabban a parasztrétegek – kultúráját, illetve annak egyházi és népi rendszerét Márkus Mihály monográfiája (1943) mutatja be a maga lehetséges teljességében.⁷⁴ A szerző a századforduló tájától az 1930-as évek végéig kísérte figyelemmel a kultúra változását, s a kettős nyelvűvé válás folyamatát. Munkája részben cáfolja Simkó megállapítását a nyíregyházi szlovák kultúra századforduló körüli elhalásáról, mint ahogy ezt cáfolják az 1970-es évek még sok szlovák népdalt felszínre hozó helyi gyűjtései, amelyek egy látszólag nyelvileg és kulturálisan is teljesen asszimilálódott környezetből az anyanyelvi népi kultúra több értékét mutatták fel.⁷⁵ Simkó megállapítását azonban mégsem szabad figyelmen kívül hagyni. Úgy gondolom, annyiban van információértéke a századforduló körüli időszakból, hogy a nyíregyházi gazdagabb paraszti rétegek a külvilág felé irányuló szokásaikban társadalmi presztízből ekkor már valóban magyar nyelvűségüket, a magyar kultúra asszimilálását igyekeztek demonstrálni.⁷⁶

Az említett folyamatok és példák azt mutatják, hogy Nyíregyházán a hagyományos szlovák kultúra változásának majd felbomlásának több fázisát különböztetjük meg: az eredeti állapotot, amelyben a népi kultúra egyenrangú funkcióját tétélezhetjük fel városban és a tanyákon egyaránt, felváltotta egy másik, ahol a századforduló táján a népi kultúra gyakorlásának, létezésének fő terepe a tanyák, a bokortanyák világa lett. Ám e kultúra elhalása, átváltozása még itt is jóval gyorsabb ütemű volt, mint a többi szlovák lakosságú mezőváros periferiáin: a volt szőlőkben kialakult településeken, a tanyákon, illetve később éppen az egyes tanyákból keletkezett falvakban.⁷⁷

A nyíregyházi szlovák kultúrát ért negatív irányú változás, a teljes elértéktelenedés „sajátos jellege” éppen abban van, hogy Nyíregyházával szemben Békéscsabán, Kiskőrösön, Szarvason, Tótkomlóson a tradicionális kultúra nem tűnik el a település centrumából, bár a tanyákhoz viszonyítva itt is erősebb az akkulturálódás tendenciája. A szlovák népi kultúra főként Békéscsabán és Tótkomlóson a centrumban is megőrzi bizonyos társadalmi szerepformáit, de látens formában még Szarvason és Kiskőrösön is tovább él.

Abban, hogy Nyíregyházán gyors ütemben bomlott fel a hagyományos szlovák kultúra, az objektív feltételeken kívül (társadalmi és kulturális értékrendváltozás, a

magyar nyelv mint a helyes és megkövetelt társadalmi magatartás egyik alapvető kritériuma stb.) szubjektív tényezők, a szlovák közösség magatartása és kulturális reakciói is közrejátszottak.

A közösség magatartását, illetve tudati változásait két vonatkozásban vizsgáltam: az egyik a tirpák népnév tartalmának tudati visszatükröződése volt, a másik – ezzel összefüggésben – pedig az, hogy e tudati magatartásforma, tehát az etnikum vállalása miként tükröződik a statisztikai-anyanyelvi adatokban.

A magyarországi szlovákoknál külön népnevet (csoportnevet) csupán a nyíregyházi szlovákság kapott. Napjainkban a tirpák népnevet valamennyi nyíregyházi lakosra vonatkoztatják. A mi szempontunkból természetesen nem a napjainkba nyúló tartalomváltozás okainak a felderítése, hanem annak az időhatárnak a megállapítása lenne a feladat, hogy a tirpák népnév meddig volt a szlovák etnikai-tudati tartalom hordozója, s mikor oldódon fel, nyílt meg az a közösség, amely még a század vége felé történeti visszatekintésben ilyen jellemzést kapott: „A magyarosodás és a magyarul tudás azelőtt lassan terjedt a tótok közt. Okai ennek, hogy majdnem egy időben és nagy tömegben települtek le egy helyre, Nyíregyházára, hogy nemcsak nyelvük, de a vármegyében lakó magyarságétól különböző hitük is (ág. hitv. evangélikus) nehezítette az asszimilálódást, a rokonságkötést, a beházasodást, hogy a vármegye magyarsága ezt nem is kereste, ők meg elegen voltak maguk is maguknak.”⁷⁸

A tirpák szó tartalmi változásainak vizsgálatához nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. Az, hogy a nyíregyházi szlovák közösség a tirpákot a szlováksággal, a mássággal azonosította, s e népnév által saját közösségét identifika, egy nyíregyházi szlovák 1924-ben megfogalmazott gondolataiból is visszatükröződik, még ha a közölteket ekkor már nem általánosan tudatosított jelenségnek tekintjük is: „Nagyon sokon mentem én keresztül, míg megházasodtam, mert nálunk tirpákoknál mások a szokások, mint a magyaroknál.”⁷⁹

Úgy vélem, hogy ezt a folyamatot, amelyben a tirpák identitás fokozatosan elveszíti az etnikai, tehát a szlováksághoz kötődő jellegét, azt jelen kutatással, az idősebb és a középgeneráció magatartás és tudati vizsgálatával talán jobban meg lehetne még közelíteni. Mindenekelőtt önértékelési és önismereti adatok révén. Ugyanis az 1920-as évek derekán még nagyon határozottan és tudatosan megfogalmazott tirpák tudatot népszámlálási adatok – amint erre már utaltunk – nem erősítik meg.⁸⁰

Nyíregyházán a múlt század utolsó harmadában igen kedvezőtlenül alakult a szlovák anyanyelvű lakosság számaránya. 1880 és 1900 között, tehát húsz év alatt a szlovákok száma 38,2%-ról 2,8%-ra csökkent. Ez a radikális csökkenés azután következett be, hogy a város megyeszékhellyé vált, s amikor egykorú források a város kétnyelvűvé válásának felerősödését jelzik.⁸¹ E két tényező azonban önmagában még nem indokolja a szlovák lakosság ilyen nagymérvű csökkenését. Nagyobb szerepet játszott ebben az a körülmény, hogy 1880 és 1910 között alaposan megváltozott a város nyelvi-nemzetiségi és felekezeti struktúrája is.

Nyíregyháza környéke a szlovák etnikum számára nem biztosított etnikai utánpótlást. A város gyors fejlődése a 19. század közepe táján már határozottan érzékelhető nagyfokú nyelvi és kulturális asszimilációt igen erősen felgyorsította. A város ugyanis a népesség számarányának emelkedésével a leggyorsabban növekvő magyarországi települések közé tartozott: 1787–1869 között népessége 181,6%-kal növekedett, 1869–1910 között pedig 74,4%-kal.⁸²

Igaz, Nyíregyházán az első fázisban bekövetkezett népességnövekedésnél (1787–1869) csak csekély mértékben változott meg a nemzetiségi és a felekezeti struktúra,

azonban már ez az állandó mozgásban lévő szakasz sem kedvezett a hagyományos kultúrát őrző, erős kohézióval rendelkező közösség megmaradásának. Hogy a lakosság számának ugrásszerű megnövekedése hogyan változtatta meg a város hagyományos – a nemzetiségi kultúrát is őrző – struktúráját, azt végül is számomra legmarkánsabban a város felekezeti összetételének megváltozása mutatta meg. 1850 és 1910 között ugyanis az evangélikus lakosság, amely Nyíregyházán elsősorban szlovák származású volt, egyenletes növekedése mellett (1850: 10 179; 1910: 15 859) a katolikusok száma a városban hatszorosára, a görögkatolikusoké négy és félszeresére, a reformátusoké kb. tízszeresére, míg a zsidó lakosságé 60-65-szörösére emelkedett.⁸³ A betelepülők nagyobb része a környező településekről érkezett. Az evangélikus lakosság végül a többi felekezet mellett 1910 táján már jelentőskisebbségbe került, míg az evangélikusok száma 15 859, addig a többi felekezeté együttesen 22 339 volt.

Gyökeresen megváltozott tehát a város felekezeti struktúrája, s ez a változás mindenütt a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához kapcsolódó értékrend felértékelődését hozta magával. S ez nemcsak a városon belül érvényesült, hanem természetesen kihatott a város környékének társadalmi, nyelvi és kulturális értékrendjére is. A nyíregyházi bokortanyákon végső soron azért bomlott fel gyorsabban a hagyományos kultúra, mint a többi szlovák lakosságú mezőváros tanyavilágában, mert a várostól semmilyen kulturális erősítést nem kapott.

Jegyzetek

- 1 A szlovákok által a 18. az első felében létrehozott mezővárosok vagy mezővárosi típusú települések közé soroljuk: Békéscsabát, Mezöberényt, Kisköröst, Szarvast és Tótkomlóst. A Nyíregyházán végbement társadalmi folyamatokat, kulturális változásokat többször összevetjük a fenti öt település fejlődésével.
- 2 Cservernyak László: *Az újjátelepüléstől 1848-ig*. In: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza, 1987. 79-92
- 3 A hódmezővásárhelyi szlovákokról: *Csongrád vármegye. Vármegyei szociográfiák*. É. n. 43. és 137. A Miskolcra letelepedett szlovák iparosokról többek közön Sziklay László: *Az ifjú Hviezdoslav*. Budapest 1965.
- 4 Beluszky Pál: *Nyíregyháza vonzáskörzete*. Földrajzi Tanulmányok. 13. 1974. 29.
- 5 Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII-XIX. században*. Budapest, 1982. 13.
- 6 Hársfalvi Péter: *Nemesek és parasztok Nyíregyháza társadalmában. (1753-1848)*, Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. III 1960. 137.
- 7 Bácskai Vera–Nagy Lajos: *Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon*. Ethnographia.. 1978. 2. 217-230, valamint Bácskay Vera: *Városok és városi társadalom a XIX. század elején*. Budapest, 1988. 203, 211, 214. Az is közölt, Nyíregyházára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy Nyíregyháza Hársfalvinál bemutatott kedvező fejlődését relatíve kell értelmeznünk, hiszen fejlődése más városokkal történő összehasonlítás során mennyiségileg és minőségileg (pl. ha csak a kézművesek számát és összetételét nézzük) messze elmaradt a magyarországi városfejlődés lehetőségeitől is.
- 8 A magyarországi városok ellentmondásos fejlődéséről vö. Gyimesi Sándor *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975.; Konrád György–Szelényi Iván: *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*, Valóság, 1971. 12. 19-35.
- 9 *Pallas Lexion*. XIII. 299.
- 10 *Új Magyar Lexikon*. V. (Nyíregyháza címszó).
- 11 A gazdasági fejlődésben – főként a mezőgazdaságban – az országos szinttől a lemaradás már a 1880-ban is megmutatkozik. Vö. Lukács Ödön: *Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története*. Nyíregyházi, 1886. 348.
- 12 E kérdés tárgyalásához – más aspektusból – még a tanulmány befejező részében visszatérek. Néhány összehasonlító adatra már itt is utalnék. Nyíregyháza és Hódmezővásárhely növekedése:

	Nyíregyháza	Hódmezővásárhely
1850	14 405	33 090
	21,4%	28,44%
1857	17 487	42 501

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

	25,21%	15,65%
1869	21 896	49 153
	10,07%	6,65%
1880	24 102	52 494
	12,08%	5,82%
1890	27 014	55 475
	17,99%	9,64%
1900	31 875	60 824

A magyarországi városok lakosságának növekedése összesen százalékban: 1850–1857: 13,31%; 1857–1869: 11,97%; 1869–1880: 6,67%; 1880–1890: 10,81%. Az adatokat vö. *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest, 1912.

- 13 Amíg pl. 1912-ben 26184 ha-on Nyíregyháza, Békéscsaba pedig 1870-ben (természetesen beleérve a tanyákat is) 60 585 ha-on, s még 1965-ben is 31 384 ha-on terült el, addig pl. Sopron (1912) 13 349 ha-on, Pozsony csupán 7541 ha-on. A magyar városok, i. m., valamint *Magyar városok*, 1966.
- 14 Dedinszky Gyula: *A kiskőrösi jobbágyság végrendeletei az 1782-1811 években*. Kézirat. Kiskőrös. Városi könyvtár.; Németh Zoltán: *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759-1792*. Nyíregyháza, 1987.
- 15 A tótkomlói és a békéscsabai tanyákról vö. Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. é. n. Budapest.
- 16 Erdei: i. m., valamint uő. *Futóhomok*, Budapest, é. n.
- 17 Erdei: i. m., valamint uő. *Magyar város*, Budapest, é. n.
- 18 Kulcsár Kálmán: *Utószó a Magyar városhoz*; Erdei Ferenc: *Magyar város*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1974. 249-255.
- 19 Az őslakó szlovák rétegekből egyedül továbbra is a városban maradó ún. taligások játszottak aktív szerepet a város társadalmi életében. Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Budapest, 1943. 7.
- 20 Állításommal szemben a 19. az végi helytörténeti és a 20. századi településföldrajzi irodalom is Nyíregyháza földrajzi fekvését s ebből adódó kereskedelmi kapcsolatait kedvezőnek ítéli.
- 21 Divičartová, Anna: *Kontaktové zóny slovenského obyvateľstva s mestským prostredím*. Slovenský národopis. 1987. 2-3. 443-456.
- 22 Pallas Lexicon XIII. 299.; Révai Nagy Lexikon XIV. 600.
- 23 Borovszky: *Szabolcs vármegye*. Ez a fokozatosan – túlzottan egyoldalú profillal (főként adminisztratív intézményhálózat jött létre) – kiépített intézményrendszer a 19. az utolsó harmadában, gyakran negatív hatásokat kifejtve, teljesen eluralkodott a városon.
- 24 Vietorisz József: *A nyíregyházi kaszinó története*. Nyíregyháza, 1896.
- 25 Bama János: *Nyíregyháza színészete, irodalma és sajtója*. Klny. 1931.
- 26 Szabó József: *Nyíregyháza küzdelme az óvodáért a reformkorban*. Művelődéstörténeti tanulmányok Szabolcs-Szatmár megye és Nyíregyháza történetéhez. Nyíregyháza 1985. 124.
- 27 Hársfalvy: i. m. 101.
- 28 Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*, Pest-Buda, 1851.; Borovszky: i. m.
- 29 Fényes: i. m. II. 153. adatai szerint Nyíregyházán az ötvenes évek elején már öt tiszta magyar nyelvű elemi iskola működött.
- 30 Nagy Ferenc: *A művelődés intézményei Mezőberényben*. In: *Mezőberény története*. 2 1973.; Mokry Sámuel: *A békéscsabai gimnázium első évtizedei (1885-1897)*. Békéscsaba, 1980.
- 31 A mezőberényi és a szarvasi egyház nyelvhasználatáról az egyháznaplók alapján, a békéscsabai egyház nyelvi magatartását az egyházi levéltári anyag alapján dolgoztam fel. Tótkomlós evangélikus egyházának nyelvi gyakorlatát az utóbbi több mint három évtizedben személyesen volt alkalmam megfigyelni.
- 32 Németh Z.: i. m.
- 33 Palov József: *Képek Szarvas múltjából*. Szarvas-Szeged. 1972. 56. In: *Tanulmányok Békéscsaba történetéből*. Békéscsaba, 1970.
- 34 Szabó József: *Az 1836. évi nyíregyházi evangélikus iskolaszabályzat*. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XIX. századi történetéből*. Budapest, 1980. A szerző pozitívan értékeli az intézmény szlovák nyelvi szerepét.
- 35 Szabó J.: i. m. 22.
- 36 Gyivicsán Anna: *0 slovenských učebniciach vydaných v Budínskej univerzitetnej tlačiarňi*. In: *Typographia universitatis Hungaricae Budae*, Budapest, 1983. 437–442
- 37 Szohor Pál: *Az iskola alapításának története*. In: *Nyíregyházi öregdiákok Emlékkönyve. 1861–1936*. Nyíregyháza, 1936. 78.
- 38 Borovszky S.: i. m. 120.

- 39 Borovszky S.: i. m. szerint (181.) kb. 1870-ben szűnt meg a szlovák nyelvű oktatás az elemi iskolákban is. Ez az állítás nem fedi a valóságot, mivel még 1880 után is jelennek meg - igaz cseh biblikus nyelven - vallásoktatási tankönyvek a nyíregyházi elemi iskolák számára.
- 40 A tiszai evangélikus egyházkerülethez tartozott a hat szabad királyi város, a 13 szepességi város, a gömöri, tátraaljai, a kishonti, a sáros-zempléni, a hegyaljai és a kárpátaljai esperesség. Vö. Szabó J.: i. m. (1980) 131.
- 41 (Reuss, Samuel): *Emlékirat mellyel a tiszai ág. hitv. egyházkerület számos papjai és tanítói ... az 1845. aug. 15. ... Pesten tartott egyetemes gyűlés elé terjesztettek.* Pest 1846.
- 42 Borovszky S.: i. m. 114.
- 43 Uo. 181.
- 44 Borovszky S.: i. m. 118.; Krúdy Gyula: *Magyar tájak.* Budapest, 1959. 28.; Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren.* Budapest, 1972. 191.
- 45 Nyíregyházi Evangélikusok Lapja. 1937. ápr. 1.
- 46 Evanjelik c. újság. 1864.
- 47 *Toldalék a nyíregyházi evangélikus gyülekezet számára. Előszó.* Nyíregyháza, 1932.
- 48 A szlovák történészek az 1859-es protestáns pátensről: *Slovensko. Dejiny.* Bratislava, 1971. 515–516.
- 49 A nyíregyházi helytörténeti irodalom nem foglalkozik mélyebben a nyíregyházi lakosság eltérő „pátens-magatartásával”.
- 50 Márkus M.: i. m.
- 51 Borovszky S.: i. m.
- 52 Uo. 114.
- 53 Fényes E.: i. m. 153.
- 54 Hársfalvy P.: i. m. (1982) 125-126. Vö. 40.
- 55 Borovszky S.: i. m. 81-82.
- 56 Erdész Sándor: *Nyírség.* Budapest, 1974. 10-11.
- 57 Ilyen, a 19. században Nyíregyházára költözött család volt Benczur Gyula festő – eredetileg Árvából származó – családja is.
- 58 Az adatokat a tanulmány befejező részében bemutatjuk.
- 59 A nyíregyházi szlovák származású kézműves és iparos rétegek társadalmi integrációját az 1884-ben létesült Ipartestület, majd a 1920-as évektől megjelenő Nyíregyházi Iparosok Lapja is elősegítette.
- 60 A tótkomlósi Ipartestület működéséről Siráczy, Ján: *Dlhé hľadanie domova,* Bratislava, 1985. 173-211. A békéscsabai szlovák iparosok kulturális tevékenységéről Szekerka János tájékoztatott. Szekerka a békéscsabai szlovák kulturális élet egyik legaktívabb tagja volt a két világháború között.
- 61 Simkó Gyula: *Nyíregyháza és tanyáinak települése.* Kolozsvár, 1909.; Márkus M.: i. m.
- 62 Geduly Henrik: *Nyíregyháza az ezredik évben.* Nyíregyháza, 1896. 277.
- 63 Krúdy Gyula: *Nyíri emlék.* In: *Nyíregyháza az örökvaltság századik évében.* Nyíregyháza, 1924. 12.
- 64 Simkó Gy.: i. m. 71.
- 65 ...Žije národ Nyíregyházán: / Ni várošu, de kint tanyán / Rospráva von olyan nyelven, / Ešte taki sehol sincsen...
- 66 Dr. Vietorisz József: *A nyíregyházi Gazdakörrel,* 1928.
- 67 Simkó Gy.: i. m. 71-72
- 68 Erdész S.: i. m. 1974.
- 69 Dr. Vietorisz J.: i. m.
- 70 *Krisztus a tanyán.* Nyíregyháza, 1944.
- 71 Divičanová, A.: i. m.
- 72 Borovszky S.: i. m. 181.
- 73 Simkó Gy.: i. m. 72.
- 74 Márkus M.: i. m. A szerző könyve bevezetőjében is utal a már működő kétnyelvű kulturális rendszerre.
- 75 Dancs Lajos – Németh Zoltán: *Orie šuhaj...* (Tirpák-szlovák népdalok), Hudobný archív. 1983. Martin
- 76 Borovszky S.: i. m. 181.
- 77 A békéscsabai tanyák hagyományos kultúra-konzerváló erejéről Dedinszky Gyula: *Život slovenských sedliakov na čabianskych sálašoch.* In: *Národopis Slovákov v Maďarsku.* Budapest, 1975. 117-134.
- 78 Borovszky S.: i. m.
- 79 Fekesházy József: *Hogyan házasodik a tirpák?* Ethnographia. 1924. I. 169-171.; Krúdy Gy.: i. m. (1924) 19.; Márkus M.: i. m. 61.
- 80 Statisztikai Szemle 1924. 214.
- 81 *A magyar városok statisztikai évkönyve* i. m.
- 82 Uo.
- 83 Takács Péter. *A polgárosulás útján 1848-1918.* In: *Nyíregyháza története.* Nyíregyháza. 1987. 132.

ANNA GYIVICSÁN

Changes in the Slovakian culture in an urban environment: the case of Nyíregyháza

The study is primarily aimed at describing the process of value shifts in the vernacular culture has changed over time within the town-founding Slovakian minority in Nyíregyháza (the seat of Szabolcs-Szatmár County) since the town was founded in 1753, to the present.

By a complex investigation of the town's economic, public administrative, political and cultural institutions, the author tries to answer the question of how and why radical ethnic changes take place in this town at an accelerated rate. The study of this process casts a new light upon the history of Nyíregyháza. It may also be very instructive for cultural studies of ethnic communities living in urban or urban-type modern environments. Finally, it may be useful in developing new strategies that reflect the culture of nationalities as a new value category in a rapidly changing social environment.

* A tanulmány a szerzőnek *A nyelv, a kultúra és a közösség kapcsolatrendszere. (Etnokulturális változások a magyarországi nyelvszigeteken.)* címmel 1989-ben megvédett kandidátusi disszertációjának részlete.

ALENA ZEL'OVÁ

A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában

A Cseh és Szlovák Köztársaság etnikailag nem homogén állam. A csehek és a szlovákok mellett még négy más nemzeti kisebbség – a magyar, az ukrán, a lengyel, a német, sőt nem csekély számú cigány („roma”) – is él az országban. Csehszlovákia „bársonyos” forradalma azonban nemcsak az állampolgári identitás reneszánszát hozta, hanem felélesztette a nemzeti szellemet is, mely bizonyos mértékig megosztotta a forradalom viharos napjaiban kialakult egységet. Az etnikai problémák is felszínre kerültek, melyeket a múltban általában lebecsültek.

A Szlovák Köztársaságban a magyar és az ukrán kisebbség az ország lakosságának egytizedét alkotja. Körülbelül 600 000 magyar és 40 000 ukrán él Szlovákiában. E kisebbségek etnogenezise, történelmi fejlődése, identitása azonban lényegesen különbözik egymástól.

A társadalmi identitás elmélete az etnikai identitáson az egyénnek azt a szubjektív, emocionális és történelmi, kulturális, politikai, társadalmi tényeken nyugvó tudatát érti, amely az egyént egy bizonyos etnikai csoporthoz sorolja. Az etnikai identitás tehát az etnikai csoporthoz tartozás objektív tényének szubjektív tükröződése. Az etnikumot pedig olyan objektív kritériumok segítségével határozzák meg, mint a közös eredet, nyelv és kultúra, a közös történelem, vallás, életstílus stb., valamint a csoporthoz tartozás bevallása vagy a mások által való megjelölés alapján történő kategorizálás. Az etnikai identitás mind az objektív kritériumok, mind az etnikai identitástudat alapján vizsgálható. Az egyes mutatók különböző fontosságúak, de a nemzeti identitás vizsgálatának az identitástudat az egyetlen szükséges és elégséges feltétele.

Két vizsgálat adatainak felhasználásával megkísérlem a Szlovákia egyes nemzetiségű területein élő magyarok és ukránok identitástudatának elemzését, mind az etnikum objektív kritériumai, mind pedig az etnikai hovatartozás szubjektív tükröződése alapján. A nemzeti identitásra vonatkozó objektív adatokat az 1987-ben végzett vizsgálat során gyűjtöttük. A felmérés 500 olyan magyar személy megkérdezésén alapult, akik szlovák-magyar, és 500 olyan ukránra, akik szlovák-ukrán vegyes nemzetiségű területen élnek. Az adatgyűjtéshez strukturált kérdőívet használtunk. A válaszadókat személyi igazolványukba hivatalosan bejegyzett nemzetiségi hovatartozásuk alapján tekintettük magyarnak, illetve ukránnak. Emellett meggyőződünk az etnikai hovatartozás szubjektív érzésének meglétéről is. A válaszadók 15–60 év közöttiek voltak és valamennyi társadalmi réteget képviseltek.

A vizsgálat eredményei a szlovákiai magyar kisebbség erős etnikai homogenitását mutatják. Csaknem valamennyi hivatalosan magyar nemzetiségűként nyilvántartott válaszadó magyarnak vallotta magát. Többségük olyan családból származik, amelyben mindkét szülő magyar. A legtöbb válaszadónak magyar az anyanyelve, s ezen a nyelven folyékonyan beszélnek. A családon belül és polgártársaikkal is – munka közben vagy általában az életben – lényegében ezen a nyelven kommunikálnak. A válaszadók etnikailag többnyire homogén házasságban élnek, és gyermekeik is a magyar etnikumhoz tartoznak.

A szlovák és a magyar nyelv között igen jelentős a különbség, s az a tény, hogy a magyarok igen nagy koncentrációban élnek Dél-Szlovákiában, egyaránt elősegíti a magyar kisebbség homogenitásának fennmaradását. Az etnikumhoz tartozás az etnikai önazonosság szubjektív, pszichológiai érzésének forrásául is szolgál.

Adataink teljesen más képet mutatnak Szlovákia ukrán lakosai esetében. Ezért röviden vissza kell tekinteni e népcsoport eredetére és történelmére. E népcsoport Szlovákia észak-keleti részén élő tagjai ama ősi kárpátaljai néphez tartoznak, amely főbb, saját dialektust beszélő, saját folklórral rendelkező alcsoportra osztható. E népcsoportokat mind maguk, mind mások a rutén vagy ruszin névvel nevezték. Némelyikük az ukrán vagy orosz néphez tartozónak vallja magát, míg mások külön etnikai csoport tagjainak tekintik magukat. Az ötvenes évek elején adminisztratív beavatkozás következtében valamennyiüket ukránnak és az ukrán nemzethez tartozónak nyilvánították. Jóllehet még az értelmiség sem beszélte jól az ukrán irodalmi nyelvet, iskoláikban és az egész kulturális életben az ukrán nyelv használatát írták elő. Az erőszakos beavatkozás egyik példája volt a ruszinok nemzeti identitásához szorosan kapcsolódó görög-katolikus egyház betiltása, s a görögkeleti vallásra való áttérésük kikényszerítése. Ez az erőszakos módszer emlékeztet arra, ahogy Szovjet-Ukrajnában a második világháború után általában a ruszinokkal bántak. Ezt igen sok ruszin nem fogadta el, s inkább áttért a római katolikus vallásra, és szlováknak kezdte vallani magát. E népcsoport etnikai önazonosságának ambivalenciáit vizsgálatunk ugyancsak igazolta.

A személyi igazolványuk alapján hivatalosan ukrán nemzetiségüként nyilvántartott válaszadók 40 %-a vallotta magát ukránnak, körülbelül egyharmaduk ruszinnak, egynegyedük pedig szlováknak. Csupán egynegyedük tekintette anyanyelvének az ukránt, a többi ruszin anyanyelvűnek vallotta magát. Az ukrán nyelv használata a családon belüli és a mindennapi, közéleti érintkezésben ritka. Noha a legtöbb válaszadó etnikailag homogén családból származik, több mint felük szlovákkal házasodott össze és gyermekeiket is szlováknak nevelik.

Az említett erőszakos beavatkozás mellett, az ukrán-ruszin települések csökkenő koncentrációjával összefüggő urbanizáció és a ruszin nyelvjárások közeli rokonsága a szlovák nyelvvel, szintén kedvezőtlenül hat a jelenlegi ukrán-ruszin identitástudatra. Etnikai identitásuk leglényegesebb problémája az egyértelmű népnév hiánya. Jelenleg több etnikai megjelölés létezik: ukrán, ruszin, ruszin-ukrán, ukrán-ruszin. Ha pedig egy etnikai csoportnak nincs egy olyan neve, amellyel a közösséget egyértelműen meg lehet nevezni, akkor hiányzik a másság szubjektív lélektani értelmezhetőségének egyik lényeges forrása.

A másik vizsgálat célja a magyar és az ukrán identitástudat intenzitásának és tartalmának elemzése volt. E vizsgálat adatait a vegyes nemzetiségű szlovákiai területek etnikai viszonyait feltáró nagyobb kutatási program részeként 1990-ben gyűjtöttük. Két mintát vettünk: a magyar 495 főből, az ukrán 350 főből állt. A válaszadók életkora 15 évtől 65 évig terjedt, és minden társadalmi réteget képviseltek. Az etnikai identitástudatot értékskála segítségével mértük, melynek megszerkesztésénél feltételeztük, hogy a szlovákiai nemzeti kisebbségek identitása e csoportok bonyolult belső helyzetét tükrözi. Ez az etnikai önazonosítás, önazonosság mellett magában foglalja az adott kisebbséghez, az anyanemzethez, az anyaországhoz, s ahhoz az országhoz való tartozás érzését, amelyben jelenleg élnek. Az értékskála egyes kérdéseit e feltételezésnek megfelelően fogalmaztuk meg.

A magyarok etnikai identitás-értékskáláját a következő hat kérdés alapján igyekeztünk megállapítani:

- Mennyire érzi magát magyarnak?
- Mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?
- Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?
- Mennyire érzi magát a Magyar Köztársasághoz tartozónak?
- Mennyire érzi magát a szlovákiai magyar kisebbséghez tartozónak?

–Mennyire érzi magát az egész magyar nemzet részének?

Az ukrán kérdőív a következő nyolc kérdést tartalmazta:

–Mennyire érzi magát ukránnak?

–Mennyire érzi magát ruszinnak?

–Mennyire érzi magát szlováknak

–Mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?

–Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?

–Mennyire érzi magát Ukrajnához tartozónak?

–Mennyire érzi magát a szlovákiai ukrán-ruszin kisebbséghez tartozónak?

–Mennyire érzi magát az egész ukrán nemzet részének?

A második feltételezés szerint az etnikai identitástudat erőssége, intenzitása mennyiségileg is meghatározható. Éppen ezért a válaszadókat arra kértük, hogy egy 11 fokú skálán határozzák meg, hogy mennyire vonatkozik rájuk a kérdés. *Az egyáltalán nem* válasz 1-es osztályzatot, *az igen erősen* pedig 11-est kapott.

Az értékeléskor – a számítások első szakaszában – külön-külön számítottuk ki a magyar és az ukrán minta egyes kérdéseire adott értékosztályzatok átlagértékét és standard devianciáját.

A magyar mintában szereplő osztályzatok átlagértékét (M) és standard devianciáját (SD) az 1. táblázat szemlélteti. Ez azt mutatja, hogy a hivatalosan magyar nemzetiségként nyilvántartott válaszadók igen nagy mértékben magyarnak tartják magukat. – A „*mennyire érzi magát magyarnak?*” kérdésre adott válaszok átlagértéke magas, standard devianciája pedig alacsony. Ugyancsak megállapítható, hogy a válaszadók nagy mértékben a szlovákiai magyar kisebbséghez (e tekintetben a magyar minta magas átlagértéket mutat), s igen erősen a magyar nemzet egészéhez tartozónak is érzik magukat. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a szlovákiai magyarokban erős a kisebbségen belüli közösségi érzés, és ehhez kapcsolódóan él bennük a magyar nemzeti összetartozás egyetemesebb érzése. Az, hogy az egész magyar nemzet részének tekintik magukat, nem jelenti viszont azt, hogy a magyar államhoz, a Magyar Köztársasághoz tartozónak is érzik magukat. A „*mennyire érzi magát a Magyar Köztársasághoz (vagyis az anyaországhoz) tartozónak?*” kérdésre adott válaszok átlagértéke a magyar mintában alacsony volt. Ugyanakkor igen erős a válaszadók kötődése Csehszlovákiához, míg jóval kevesebben azonosulnak azzal a nemzeti állammal, melyben jelenleg élnek – a Szlovák Köztársasággal.

A magyar minta alapján megállapítható, hogy a válaszadók egyéni etnikai önazonossága erős, és szorosan kötődnek etnikai csoportjukhoz – vagyis a szlovákiai magyar kisebbséghez és a magyar nemzethez. Jóval gyengébben kapcsolódnak a Magyar Köztársasághoz, és Csehszlovákiával, illetve a Szlovák Köztársasággal azonosulnak:

Az etnikai identitásra vonatkozó értékskála kérdéseit az etnikum megállapítására használatos általános eljárásoknak (Miles, 1986; Thomas, 1986; Karklins, 1987) és a csehszlovákiai magyar és ukrán kisebbségről szerzett ismereteink alapján szerkesztettük meg. Az etnikai identitásstruktúra meglétének, valamint az egyes etnikai csoportok identitása főbb összetevőinek vizsgálatára a faktoranalízis módszerét alkalmaztuk.

Az adatfeldolgozásra statisztikai módszereket – a Pearson Bravais-féle korrelációs együtthatót – alkalmaztunk. A fontosabb összetevők elemzésére a varimax rotációs faktoranalízist használtuk. A magyar minta faktoranalízis mátrixát a 2. táblázaton mutatjuk be. Eszerint a magyar minta faktoranalízise két fontos tényezőt mutatott,

melyek a teljes variáció 66,0 %-át jelentik (mindkettő esetében a nem rotált sajátérték – eigenvalue 1-nél nagyobb). Az első faktor a variancia 40,5 %-át jelenti és a „magyarságtudattal” összefüggő négy 0,60 vagy ennél nagyobb betöltésű kérdést tartalmazza. Tartalmazza az egyéni önazonosságra (magyarnak tartja magát), a magyar nemzethez tartozásra, a szlovákiai magyar kisebbséghez tartozásra, s a Magyar Köztársasághoz tartozásra vonatkozó kérdéseket. A teljes variancia 25,5 %-át kitevő második faktort 0,80-nál nagyobb betöltésű két kérdéssel állapítottuk meg, melyek a Csehszlovákiához, illetve Szlovákiához való tartozás érzésére vonatkoztak. Ez a faktor – „a csehszlovákiaság érzése” – az államhoz fűződő viszonyra utal, amelyben élnek.

A szlovák–magyar vegyes nemzetiségű területeken élő magyarok etnikai identitástudatának struktúrája szempontjából két lényeges összetevőt kell megkülönböztetni. A „magyarságtudat” tényezője azt tartalmazza, hogy magyarnak tekintik magukat és azonosulnak más magyarokkal. A „csehszlovákiaság érzése” pedig azt jelenti, hogy ahhoz az államhoz tartozónak érzik magukat, amelyben élnek.

Az ukrán válaszadók számára készült értékskala kérdéseinek megfogalmazása során az ukrán-ruszin kisebbség etnikai identitásának jelenlegi tisztázatlanságából, kétértelműségéből kellett kiindulnunk. Őket arra kértük, határozzák meg, mennyire érzik magukat ukránnak, ruszinnak vagy szlováknak. Az ukrán minta egyes tételeinek átlagértékét és standard devianciáját a 3. táblázat mutatja. Az egyéni etnikai önazonosság átlagértékeinek összehasonlítása arra utal, hogy a hivatalosan ukrán nemzetiségűnek nyilvántartott válaszadók igen kis mértékben tartják magukat ukránnak (jóval inkább érzik magukat szlováknak). Ruszinként való önazonosításuk bizonyult a legerősebbnek. A szlovákiai ukrán-ruszin kisebbséghez való tartozásuk érzése szintén viszonylag erős. Kevésbé erősen érzik, hogy Ukrajnához vagy az ukrán nemzethez tartoznának, s ez összhangban áll csekély ukrán önazonosságtudatukkal. Másrészt igen erősen kötődnek Csehszlovákiához és a Szlovák Köztársasághoz – e két kérdésre adott válaszok átlagértéke a legmagasabb.

Az ukrán minta esetében nem találtunk olyan jól meghatározott egyéni etnikai önazonosságot, amely döntő mértékben a ruszinokkal és a szlovákiai ukrán-ruszin kisebbséggel való azonosulást mutatná. Igen erősen kötődnek viszont ahhoz az államhoz, amelyben élnek. Az Ukrajnához és az ukrán nemzethez való kapcsolódásuk mértéke minimális.

A főbb összetevők varimax rotációs faktoranalízise két tényezőt eredményezett (1-nél nagyobb sajátértékkel), amelyek az ukrán minta esetében a teljes variancia 77,8 %-át jelentik. Az első faktor magas betöltésű négy kérdése (0,45-nél nagyobb betöltéssel) a variancia 44,0%-át jelenti. Az első tényező, melyet „csehszlovákiai ruszinságtudatnak” nevezhetnénk, a ruszin nemzetiségre, a szlovákiai ukrán-ruszin nemzeti kisebbséghez tartozásra, s a Csehszlovákiához és a Szlovák Köztársasághoz való tartozásra vonatkozik. A variancia 33,8 %-át kitevő „ukrántudatra” vonatkozó második tényező három, 0,60-nál nagyobb betöltésű kérdést tartalmazott: az ukránként való önazonosságot, az ukrán nemzethez és Ukrajnához való tartozás érzését.

A szlovák-ukrán vegyes nemzetiségű területeken élő ukrán-ruszinok etnikai identitástudatának vizsgálatakor két fő összetevőt állapítottunk meg. A „csehszlovákiai ruszinságtudat” faktor a ruszin etnikai tudatot a Csehszlovákiához tartozás érzésével összefüggésben tartalmazza. Az „ukrántudat” faktor arra vonatkozott, hogy a megkérdezett mennyire tekinti magát ukránnak, s mennyire azonosul Ukrajnával és az ukrán nemzettel.

A kapott eredmények alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy valamely etnikai csoport tagjainak identitása a különböző szintű és másrészt intenzitású etnikai hovatartozás tudatából alakul ki. Az etnikai identitás tartalma és erőssége a sajátos történelmi körülményektől és az adott etnikai csoport jelenkori helyzetétől függ. A kapott eredmények tehát e feltevéseinket megerősítették.

A szlovákiai magyar kisebbség tagjainak etnikai identitása döntően két fő összetevőből áll. Az első az, hogy mind egyéni, mind csoportszinten a magyarokkal, a magyarság egészével azonosulnak, a második pedig az, hogy Csehszlovákiával azonosulnak. Az első és a második faktor kérdéseire adott válaszok átlagértékeinek összehasonlítása azt mutatja, hogy az intenzitás tekintetében mindkettő hasonló vagy nagyjából hasonló mértékben játszik szerepet a magyar válaszadók etnikai identitásában.

A szlovákiai ukrán-ruszin kisebbség tagjainak etnikai identitása szintén két fő összetevőből áll: a ruszinsággal való azonosulás egyúttal a Csehszlovákiával való azonosulást jelenti, az ukránsággal való azonosulás pedig az Ukrajnához fűződő kapcsolatokat. E két faktor kérdéseire adott válaszok átlagértékei azt mutatják, hogy az intenzitás vonatkozásában az első a meghatározó. Míg a magyar kisebbség identitásában az anyanemzethez és az otthonukat jelentő országhoz fűződő viszony alkotja a főbb összetevőket, az ukrán-ruszin kisebbség esetében más a helyzet. Ha önazonosságukban a ruszin nemzetiség tudata a döntő, akkor hiányzik az anyanemzethez fűződő kapcsolat (mivel ilyen anyanemzet nincs is), s ezt a hiányt a Csehszlovákiához való kötődésük ellensúlyozza. A magyar mintában a válaszadók egyéni szinten is magyarként azonosítják magukat és közöttük a kisebbséghez és nemzetéhez való tartozás érzése is erős. Az ukrán mintában pedig az egyéni szintű etnikai önazonosság nem egyértelmű, s hiányzik a kapcsolat az anyanemzettel, ugyanakkor erősen azonosulnak azzal az állammal, amelyben élnek.

A fenti eredmények jól tükrözik mindkét nemzetiség történelmi sorsát és a szlovákoktól való objektív különbözőségük mértékét, egyszersmind a csehszlovákiai magyar és ukrán-ruszin kisebbség sorsának további alakulásáról is sejtetnek valamit. A válaszadók szociálpszichológiai megnyilvánulásai pedig azt mutatják, hogy a szlovákiai magyar kisebbség etnikai csoportként való további fennmaradásának megvannak a belső feltételei. Úgy tűnik viszont, hogy az ukrán-ruszinok esetében e belső feltételek hiányoznak, és tovább folytatódik asszimilációjuk.

Székely Dániel fordítása.

Irodalom

- Karklins, R.: *Determinants of ethnic identification in the USSR, the Soviet Jewish case*. Ethnic and Racial Studies, 1987. 1, 27–47.
- Miles, W. F. S.: *Self-identity, ethnic affinity and national consciousness: an example from rural Hausland*. Ethnic and Racial Studies, 1986. 4, 427–444.
- Thomas O. R.: *Culture and ethnicity: maintaining the distinction*. Australian Journal of Psychology, 1986. 3, 371–380.

1. táblázat

A magyar minta (N= 495) etnikai identitás értékskálája egyes tételeinek átlag-értéke (M) és standard devianciája (SD)

	M	SD
1. Mennyire érzi magát magyarnak	9,50	1,98
2. Mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?	8,97	2,43
3. Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?	7,84	3,16
4. Mennyim érzi magát a Magyar Köztársasághoz tartozónak?	5,83	3,38

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

5. Mennyire érzi magát a szlovákiai magyar kisebbséghez tartozónak?	9,88	2,01
6. Mennyire érdekel magát a egész magyar nemzet részének?	9,08	2,64

2. táblázat

A magyar minta eredményeinek varimax rotált faktor mátrixa

	1. faktor betöltés	2. faktor betöltés	h ²
1. Mennyire érzi magát magyarnak?	.761	.213	.624
2. Mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?	.124	.883	.795
3. Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?	.022	.883	.795
4. Mennyire érzi magát a Magyar Köztársasághoz tartozónak?	.619	.294	.470
5. Mennyire érdekel magát a szlovákiai magyar kisebbséghez tartozónak?	.745	.348	.677
6. Mennyire érzi magát az egész magyar nemzet részének?	.826	.018	.633
Variációk százalékban	40.5	25.5	66.0
Sajátérték (eigenvalue)	2.430	1.582	

3. táblázat

Az ukrán minta (N=350) etnikai identitás értéksálája egyes tételeinek átlagértéke és standard devianciája

	M	SD
1. Mennyire érzi magát ukránnak?	4.20	3.37
2. Mennyire érzi magát ruszinnak?	8.37	3.26
3. Mennyire érzi magát szlováknak?	4.79	3.10
4. mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?	10.42	1.54
5. Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?	10.33	1.65
6. Mennyire érzi magát Ukrajnához tartozónak?	3.54	3.24
7. Mennyire érzi magát a szlovákiai ukrán-ruszin kisebbséghez tartozónak?	8.72	2.89
8. Mennyire érzi magát az egész ukrán nemzet részének?	4.62	3.57

4. táblázat

Az ukrán minta eredményeinek varimax rotált faktor mátrixa

	1. faktor betöltése	2. faktor betöltése	h ²
1. Mennyire érzi magát ukránnak?	-.068	.614	.382
2. Mennyire érzi magát ruszinnak?	.683	-.135	.425
3. Mennyire érzi magát szlováknak?	-.210	-.118	.062
4. Mennyire érzi magát Csehszlovákiához tartozónak?	.496	-.207	.289
5. Mennyire érzi magát a Szlovák Köztársasághoz tartozónak?	.460	-.128	.252
6. Mennyire érzi magát Ukrajnához tartozónak?	-.026	.684	.469
7. Mennyire érzi magát a szlovákiai ukrán-ruszin kisebbséghez tartozónak?	.727	.195	.566
8. Mennyire érzi magát az ukrán nemzet egész részének?	-.033	.656	.431
Variációk százalékban	44.0	33.8	77.8
Sajátérték (eigenvalue)	1.627	1.250	

ALENA ZELOVÁ

Identity of ethnic minorities in Slovakia

The author has recently conducted an investigation into the ethnic identity of Hungarian and Ukrainian-Rusyn minorities in the Slovak Republic. Their findings of this survey show that the ethnic identity of members of the Hungarian minority is essentially made up of two main components: 1) strong identification with Hungarians (living either in Slovakia or in Hungary) at both individual and ethnic group level; 2) strong identification with Czechoslovakia as their dwelling place, although with good

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

relations with the mother-country. - The Ukrainian-Rusyn sample offers a somewhat different picture: 1) ambiguous ethnic self-identification; 2) strong identification with Czechoslovakia; 3) in case of their self-identification as Ukrainians, no significant relationship to Ukraine proper is observed.

SUSAN GAL

Mi a nyelvcseré és hogyan történik?*

Köztudott, hogy a nyelvcseré világjelenség: minden kontinensen és sok történelmi korszakból van példa arra, hogy egy nép vagy kisebb népcsoport elhagyja mindennapi nyelvét és átáll egy másik nyelv használatára. Ebben a folyamatban a kétnyelvűség sokszor mint átmeneti szakasz szerepel – bár a kétnyelvűség lehet állandó, stabil állapot is. Az általánosabb helyzet azonban, különösen a 20. században, az, hogy az államnyelv kiszorítja a kisebbség nyelvét amikor a két nyelv használói egységes gazdasági és politikai rendszerbe kerülnek.

Ezzel szemben amikor az emberek benépesítenek egy világrészt, mint például az amerikai kontinentet sok ezer évvel ezelőtt, akkor a legjellemzőbb nyelvi változás a nyelvek elágazása. Új nyelvek úgy jönnek létre, hogy népcsoportok elválnak az anyacsoporttól. Ez a nagy társadalmi folyamat képezi a nyelvtörténezek családfa-elméletének az alapját.¹ A mai világban azonban egy nyelvcsoporthoz kiterjeszkedése üres világrészekre igen ritka jelenség. Inkább összejönnek, összeütköznek, vagy összevannak kényszerítve a nyelvcsoporthoz – határalakítás, gyarmatosítás, vagy munkakereső, menekülő vándorlás következtében. Az ilyen társadalmi változások nyelvi következményeit kevésbé ismerjük.² Ide tartozik nemcsak az új; összetett nyelvek kialakulása – mint például a pidzsin és kreol nyelvek a Karib-szigeteken –, hanem a kétnyelvűség, a nyelvcseré és a kisebb nyelvek halála is.

A nyelvcserét, mint szociolingvisztikai jelenséget, két oldalról lehet vizsgálni, és a kettő közötti kapcsolat igen lényeges. A szociológiai kérdés az, hogy milyen társadalmi helyzetben történik nyelvcseré, pontosan mi a folyamata, milyen társadalmi, szimbolikus és nyelvi tényezők határozzák meg. Ebben benne van az az előfeltétel, hogy nyelvi különbségek sokféle személyi identitást képesek jelezni, és az is, hogy az emberi beszéd formája mindig alkalmazkodik a közvetlen szituációhoz és a szituáció szerint változik.³ Azt is szeretnénk tudni tehát, hogy az identitást kifejező nyelvi különbségek és a szituációk vagy események szerinti nyelvi variáció miként függ össze a nyelvcserével. Másrészt vannak a nyelvészeti kérdések. Fogadjuk el azt a szociolingvisztikai elméletet, hogy a nyelv nem csupán autonóm rendszer, hanem kognitív tényezők, társadalmi funkciók és használati szokások mind befolyásolhatják és korlátozhatják struktúráját. Ekkor azonnal világossá lesz, hogy a nyelvcseré voltaképpen egy „természetes kísérletet” nyújt: egy közösségben drámaian megváltozik a nyelv használata és funkciója, gyakran egy-két generáció alatt. Ebben a folyamatban megfigyelhetjük, hogy az ilyen változásoknak van-e hatása a nyelv szerkezetére, és ha van, akkor milyen ez a hatás. Mindkét kérdést – a társadalmi és a nyelvészeti – meg kívánom világítani, főleg saját kutatásaim alapján.

Nézzük először a szociológiai kérdéseket! Igaz, hogy az iparosodás, az állami központosítás, a tömegkommunikáció kiépülése, tehát mind az a társadalmi változás, ami erősen jellemzi a 20. századot és különösen a II. világháború utáni időszakot, előre viszi a nyelvi kisebbségek asszimilációját. E folyamatok a kisebbséget közelebb hozzák a domináns nyelvet követelő intézményekhez: az iskolához, a munkahelyhez, a hivatalhoz. Az intézmények pedig éppen azért követelik meg az államnyelv használatát, mert az elmúlt két évszázadban a nyelv és nemzet közötti kapcsolat mélyen politizált lett, főleg Európában. Egy másik nyelv használata az államnyelv mellett vagy helyett sokszor politikai veszélynek tűnik a politikailag domináns nép szempontjából. De ezek a „külső” tényezők – az iparosodás, a nemzeti politika – nem

egyforma hatással vannak a különféle kisebbségbe került nyelvközösségekre. Szerintem nem elég ezeket az objektív és materiális feltételeket vizsgálni. Legalább olyan fontos tudni, hogy ezek hogyan befolyásolják az emberek értékrendszerét, a nyelv iránti beállítódásukat, a nyelv szimbolikus értékét számukra. Utóvégre ezek a „belső” tényezők határozzák meg a csoport nyelvhasználati rendszerét. A „belső” tényezők segítségével inkább meg lehet érteni a nyelvcsere típusait, és proponálni lehet: mely körülmények segítik illetve gátolják a nyelvcsereét.

A nyelvcsere fő példajaként szeretném nagyon röviden bemutatni Felsőőr (Oberwart) esetét. Ebben a kis burgenlandi magyar városban terepmunkát végeztem 1974-ben és többször is azóta. Összesen majdnem két évet töltöttem Felsőőrben és megpróbáltam az angolszász antropológiai elméletet és módszert követve, beilleszkedés és részvétel (participant observation) alapján megismerni az emberek mentalitását és nyelvi szokásait⁴. Noha 1921. előtt a mai Burgenland magyar terület volt, a lakosság főleg német és horvát nyelvű volt s az öt magyar község már évszázadok óta nyelvszigetnek számított. Felsőőrben, a legnagyobb magyar községben, már a 19. század közepén jelentős német lakosság volt. Sőt, a helyi rétegződést, ami fontos a nyelvcsere megértéséhez, etnikum szerint kell bemutatni. A földművelők mind magyarok voltak, zömmel reformátusok. Az értelmiségiek, a tanítók, orvosok, ügyvédek és állami tisztviselők szintén magyar nyelvűek voltak. De a kisiparosok és kereskedők, egy jómódú réteg, mely a falu közepét lakta, evangélikus és német nyelvű volt. Ők egy német nyelvű közösséget alkottak, iskolával, gimnáziummal, hetilappal és templommal. A magyar földművesek nagy része tudott valamit németül, a napszámos munka, gyerekcsere, katonaság vagy kereskedelmi kapcsolat révén. A németek egy része – a kereskedelmet megkönnyítendő – szintén megtanult magyarul. Mindazonáltal e két csoport teljesen eltérő értékrendszerrel bírt. A német társadalom polgárosult volt, a pénz presztízisére és értékére építve. Az aránylag szegény magyar gazdák viszont a földet, a munkát és a kisnemességüket becsülték. A két csoport lenézte egymást és nagyon ritka volt közöttük a házasság. A magyar vezető réteg elég közel állt a magyar földművesekhez és szintén lenézte a németiséget. De mikor a területet átcsatolták Ausztriához, akkor e réteg nagy része elmenekült Magyarországra. Német nyelvűek jöttek helyükbe. Idővel csak a város mezőgazdasággal foglalkozó lakói maradtak magyar nyelvűek: azaz a parasztság. Ők megtartották értékrendszerüket, nyelvüket. Szombathelyre jártak és elzárkóztak a német nyelvűektől.

A helyzet csak akkor változott jelentősen, amikor a második világháború utáni országos iparosodás és jólét elért Burgenlandba is. Új és kedvező lehetőségek nyíltak a szegény földművesek szánára és a fiatalok ezeket ki is használták. Részben bekapcsolódtak a német nyelvű nagyiparba, mivel kicsi birtokukat nem lehetett gépesíteni. Részben elmentek osztrák hivatalokba dolgozni és Felsőőr egyre nagyobb kereskedelmi központjába – ahol németül beszéltek. A hagyományos értékrendszerüket elhagyták. A föld, a spórolás és a szorgalom helyett a kényelmet, a tiszta munkát, a modern öltözetet és az egyre bővebb fogyasztást értékelték nagyra. Így a fiatalok a hetvenes években már nem tartották magukat parasztnak. Az új tisztviselő vagy munkásidentitást viszont a német nyelv fejezte ki. Kialakult a fiatalokban egy sajátos mentalitás: a helyi társadalmi helyzet és a hidegháború hatására arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar nyelv a parasztság, a kelet nyelve, a múlt szimbóluma. A német nyelv viszont a jövőt, a társadalmi mobilitást ígérte és szimbolizálta. Ezért szerintük a német magas státuszt, presztízist érdemelt. Az ő elképzelésük szerint a magyar nyelv, különösen a tájszólás, amelyet otthon hallalak, alárendelt szerepet kapott a némettel szemben. A magyar azt jelezte, hogy szegény

paraszti közösségből származtak: a német azt, hogy mi és ki lett belőlük. Jelentős konfliktusok alakultak ki a generációk között a fogyasztás, a viselkedés és részben a nyelv vonatkozásában, amelyek még inkább rögzítették ezt az új szimbolikus rendszert. A fiatalok nagy része a magyart csak az idősebbek kedvéért használta, mikor falusi vagy családi szolidaritást akart mutatni. A német viszont nem csak maguk között élt, hanem minden formális, komoly ügyben használható volt, amikor igényes vagy választékos nyelvre volt szükség.

Amikor 1974-ben felmértem az őri nyelvsvokásokat, ez a mentalitás sokféle módon megmutatkozott. Az 1. táblázat azt mutatja meg, hogy egy-egy adatközlő hogyan beszélt társaival.

1. Táblázat

Felsőőri férfiak és nők nyelvválasztása

Beszélő	Életkor	Beszélgetőpartner										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	14	H	GH		G	G	G			G		G
B	15	H	GH		G	G	G			G		G
C	17	H	GH		G	G	G			G		G
D	25	H	GH	GH	GH	G	G	G	G	G		G
E	27	H	H		GH	G	G			G		G
F	25	H	H		GH	G	G			G		G
G	42		H		GH	G	G	G	G	G		G
H	17	H	H		H	GH	G			G		G
I	20	H	H	H	H	GH	G	G	G	G		G
J	39	H	H		H	GH	GH			G		G
K	22	H	H		H	GH	GH			G		G
L	23	H	H		H	GH	H		GH	G		G
M	40	H	H		H	GH		GH	G	G		G
N	52	H	H	H	GH	H		GH	G	G	G	G
O	62	H	H	H	H	H	H	H	GH	GH	G	G
P	40	H	H	H	H	H	H	GH	GH	GH		G
Q	63	H	H		H	H	H	H		GH		G
R	64	H	H	H	H	H	H	H	GH	GH		G
S	43	H	H		H	H	H	H	G	H		G
T	35	H	H	H	H	H	H	H	HG	H		G
U	41	H	H	H	H	H	H	H	HG	H		H
V	61	H	H		H	H	H	H	HG	H		G
W	54	H	H		H	H	H	H	H	H		G
X	50	H	H	H	H	H	H	H	H	H		G
Y	63	H	H	H	H	H	H	H	H	H	GH	G
Z	61	H	H		H	H	H	H	H	G	GH	G
A1	74	H	H		H	H	H	H	H	H	GH	H
B1	54	H	H		H	H	H	H	H	H	GH	H
C1	63	H	H	H	H	H	H	H	H	H	GH	H
D1	58	G	H		H	H	H	H	H	H		H
E1	64	H	H		H	H	H	H	H	H	H	H
F1	59	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H

Az adatok interjúkból származnak. Ahol hiányzanak az adatok, azért hiányzanak, mert a kérdés irreleváns, pl. 14 éves adatközlőnek még nincs háztartása. Beszédpartnerek: 1. Isten, 2. nagyszülők és a velük egyidősek, 3. fekete piaci kapcsolat, 4. szülők és velük egyidősek, 5. barátok (*kolegák*), azonos korú szomszédok, 6. testvérek, 7. házastárs, 8. gyerekek és a velük azonos korúak, 9. állami tisztviselők, 10. unokák és a velük azonos korúak, 11. orvos.

Scalability = 97% Beszélők száma = 32 (férfiak és nők)

G = német, H = magyar

A táblázat egy implikációs skálát mutat, amelyet megfigyelések és azokat követő szisztematikus rákérdezés alapján állítottam össze. Fügőlegesen a beszélők vannak feltüntetve, nagyjából életkor szerint, vízszintesen pedig a beszédpartnerek, kategóriák szerint, például a beszélő szülei, gyerekei, hivatalnokok. Így leolvasható a táblázatról, hogy melyik nyelvet használja valaki a különböző beszédpartnerekkel. Megfigyelhetjük, hogy minél fiatalabb a beszélő, annál több beszédpartnerrel használja a németet. De a beszédpartnereket is sorrendbe lehet állítani. Az a kategória, amely szimbolikusan a német világhoz kötődik, inkább a jobb oldalon található. Ezekkel a beszédpartnerekkel többen beszélnek németül. Fontos, hogy a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól. Ha most ezt a képet nemcsak életkor szerinti leírásnak tekintjük, hanem elfogadjuk, hogy az öregek nyelvhasználata régebbi mintát követ a fiatalokénál, ahogy ezt a nyelvre vonatkozó történelmi adatok sugallják, akkor a táblázat világosan bemutatja, hogyan jött használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint; hogyan szorítja ki a magyart, szinte szabályszerűen.

De nemcsak életkor szerint fogyott a magyar szó. Vizsgáltam a társadalmi kapcsolatok hálózatát is: kinek kivel és milyen volt a mindennapi érintkezése. Akinek a kapcsolathálózata földműves emberekből állt, lényegesen többet használta a magyart, mint mások. Ez még a legfiatalabbaknál is érvényes volt és mutatja egyben az idős földművesek befolyásának erejét. Családon belül az öregek megkövetelték a magyar nyelv használatát. Meg is kapták, amit kértek, de azon az áron, hogy a fiatalok inkább családi nyelvnek tartották a magyart, hiszen csak a családban volt érvényes. Emellett a német a hatalom és a szaktekintély nyelvévé vált.

Ugyanezt az értékelést igazolja egy másik jelenség is: a beszélgetés közbeni nyelvváltás (codeswitching). Lássunk néhány példát! Egy családi vita közben a fiatal mama átváltott németre, amikor elmondta a nagyszülőknek, hogy a gyereket miként kell helyesen nevelni. A szülők erre elhallgattak; a fiatalasszony érvelése erősebbnek, nyomatékosabbnak hangzott németül. Megnyerte a vitát. Másik példa: egy apa hívta a kisfiát, aki viszont nem reagált. Harmadszor az apa már nem magyarul hívta, hanem németül. Így jelezte, hogy már nem kérésféle beszédaktusnak számított a hívás, hanem parancsnak. Harmadik példa: egy középkorú földműves, aki cipésznek is tanult, új cipőkkel kapcsolatban magyarozott valamit társainak. Mikor a hallgatók kételkedtek abban, hogy ért hozzá, átváltott németre. Ettől – úgy látszott – meggyőzőbb lett a mondanivalója. Aki németül beszélt, az tekintélyt nyert - legalábbis a fiatalok szerint.

Ez tehát az a belső folyamat, amely által a magyar nyelv szerepe és jelentősége csökkent Felsőőrben. De ez csak egy változata a nyelvcsereének.

Érdemes röviden leírni egy másik, eltérő példát is és így rámutatni arra, hogy a nyelvcsereének több típusa van. A romániai szászok között is van kétnyelvűség és nyelvcsere is, de az egész más jellegű. Évszázadok óta a román-német falvakban élő szászok gazdag tőkés földművelők voltak. A román jobbágyokkal és később részes bérlőkkel szemben ők voltak a domináns falusi réteg. Az 1970-es évek végén végzett fölmérések azt mutatják,⁵ hogy ők is és a román szomszédok is még mindig úgy vélték, hogy a németek civilizációt, magas szakértelmet és technikát hoztak a faluba tőkéjük segítségével. A németek tekintélye nem csökkent sokat, annak ellenére, hogy a háború utáni kitelepítés, kollektivizálás, központosítás és iparosítás miatt már gyakorlatilag alig van társadalmi különbség a falusi románok és németek között. A szászok közül sokan megőrzik a német nyelvet. Ez megint csak nagyobb társadalmi és nemzetközi feltételekhez fűződik: a német nyelv kapcsolta őket szimbolikusan egy gazdaságilag fejlett és ezáltal vonzó Nyugat-Németországhoz. A német nyelv igazolja német nemzetiségüket, aminek révén hosszú ideig kis csoportok eljutottak Nyugat-

Németországba, a Brandt-féle Ostpolitik jóvoltából. Mindamellet mégis van nyelvcsera a fiatalok között, de a felsőőri esettel ellentétben, az állam és munkahely nyelve, a román, nem számít presztízsnyelvnek, használata nem kölcsönöz tekintélyt. A legöregebb szászok, az őri magyarokhoz mutatis mutandis hasonlóan, csak románokkal beszélnek románul. Maguk között sosem. A középkorúak és a fiatalok viszont már inkább használják a román nyelvet, de éppen az ő szerintük legkevésbé tiszteletreméltó események közben. Náluk a viccmondás és az ittas veszekedés már románul folyik. Ez a nyelvhasználati rendszer nyilván eltér a felsőőritől. Sőt, azt lehet mondani, hogy csökkenhet a nyelvhasználat „felülről”, mint Felsőőrölt, úgy, hogy az anyanyelv tekintély nélküli családi nyelvként marad meg. Vagy ellenkezőleg, mint a latin és a szász német esetében: a nyelv tekintéllyel, presztízzsel bíró változata megmarad, de a mindennapi, káromkodó (a latin esetében a világi), az nem. Mindkét típusra van példa világszerte.⁶

Most nézzük meg röviden a nyelvcsera másik oldalát, a nyelvészeti kérdéseket! Felsőőrt vizsgálva, a nyelv változó funkciója hogyan befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét? Itt a hagyományos szociolingvisztikai elmélet azt veti föl, hogy ahol csökken a funkció és a használat, ott várható a bonyolult vagy sajátos (jelölt) nyelvi szerkezetek kiesése. Amit nem használnak – például Őrött a választékos magyar köznyelvet –, az nem marad meg. Evvel szemben az én adataim azt mutatják, hogy ez az elmélet túl egyszerű. A funkció és szerkezet közötti kapcsolat inkább ellentmondásos és ebben a kapcsolatban a nyelv szimbolikus jelentősége is fontos szerepet játszhat.

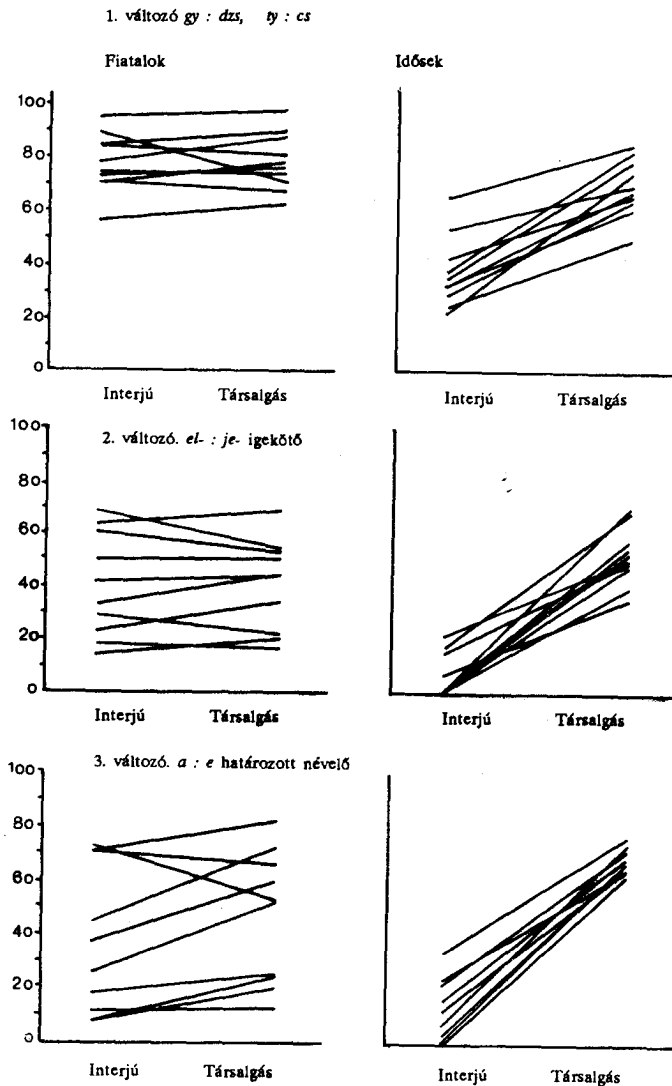
Először a felsőőri fonológiát vizsgáltam.⁷ Tudtam, hogy a helyi fonológiai változóknak két (időnként három) változata, vagyis kiejtése létezik az öregeknél. Az egyik általában megközelíti a magyar köz- vagy irodalmi nyelvet, a másik kimondottan a helyi tájszólást jellemzi. Összehasonlítottam az öregebb generációt (60–80 évig) egy fiatalabbal (24–40 évig), gondolván, hogy ami különbséget meg lehet figyelni közöttük, az nagy valószínűséggel az eltérő nyelvhasználatból következik. Az adatközlők beszédét két szituációban rögzítettem magnetofonnal: 1. Formális interjú idegen személlyel (velem, a terepmunka elején), amiben igyekeztem komoly kérdéseket feltenni. 2. Családi vagy baráti körben folytatott beszélgetés; ezeken az oldottabb beszédhelyzetet jelentő alkalmakon sokszor ott sem voltam.

A 2 táblázat három fonológiai változó esetében mutatja az eredményeket. Az első változónak a köznyelvi változata a palatalizált zöngés „gy” és párja, a zöngétlen „ty”, amelyeknek a nyelvjárásban bizonyos fonológiai környezetben „dzs” és „cs” felel meg.⁸ A második változó az *el-* igekötő, melynek a nyelvjárásbeli változata leggyakrabban *jel-*. A harmadik változó a határozott névelő (*a, az*), melyben a magánhangzónak két kiejtése van Felsőőrött: az egyik körülbelül olyan, mint a köznyelvben, a másik jóval zártabb, magasabb nyelvállású. (Mindkettő előfordulhat azonos fonológiai kontextusban.)

A táblázat összehasonlítja, hogy a két szituációban (formális interjú és kötetlen családi beszélgetés) milyen gyakran fordult elő a tájszólásra jellemző változat a másik változathoz képest. Egy-egy adatközlő produkcióját egy vonal jelzi. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az öregebbek nyelvileg pontosan megkülönböztetik a kétféle eseményt. A tájszólásos változatokat egymás között használják, a köznyelviakat az interjúban. Meglepő módon a fiatalok eltérnek ettől. Náluk nem esett ki a köznyelvi forma, amint a szociolingvisztikai elmélet jóslja; a fiatalok ismerik a köznyelvi kiejtést, gyakran előfordul beszédükben, de nem használják következetesen azért, hogy eseményeket megkülönböztessenek vele. A két formát következetlenül változtatva használják mind az interjúban, mind a kötetlen társalgásban.

2. Táblázat

Három fonológiai változó nyelvjárási változatainak előfordulási gyakorisága százalékban

Szerintem ezt a fonológiai különbséget az előbb elmondott társadalmi helyzet alapján kell értelmezni. A fiataloknál a magyar nyelv a családi kapcsolat, a szoros összeköttetés és szolidaritás jeleként szerepel. Éppen emiatt a magyar nem alkalmas arra, hogy formális, idegenkedő jelzést adjanak vele. Tudják ugyan a köznyelvi változatot, de az ő részükre ennek a formalitást jelző funkcióját már a német nyelv tölti be.

Második példám a szóképzés területéről származik. Akik a nyelvcsere területéről vizsgálják, már többször kijelentették, hogy a nyelvcsere (vagy nyelvhalál) egyik első jele az, hogy a beszélők idegen szavakat kölcsönöznek új tárgyak elnevezésére, mert – mondják a kutatók – a beszélők nem képesek anyanyelvüket *alkotó* módon használni. Ehhez a következtetéshez legtöbbször kérdőívvel gyűjtött anyag alapján jutottak.⁹ Ezzel szemben az én adataim szabad beszédből származnak és más elméletet támasztanak alá. Az öregebb és a fiatalabb nemzedéket a szóképzésben is összehasonlítottam. Azt vizsgáltam, hogy öt igeképzőt hogyan és milyen mértékben használnak. Ezek: 1. denominális causativus (*-ít, rövid : rövidít*), 2. deverbális causativus (*-ít, áll : állít*), 3. *-tat/tet* causativus (*csinál :*

csináltat), 4. igekötő+ige (*eltesz*), 5. denominális igeképző (*-ol, kalapács: kalapácsol*).

A szociolingvisztikai elmélet szerint talán nem meglepő eredmény, hogy a fiatal nemzedék a műveltető (causativusi) igeképzőket nem használja termékenyen, sőt, alig ismeri őket. Végeredményben ezek az igeképzők elég ritkán hallhatók még az öregebbek beszédében is. Hogy a fiatalok nem ismerik őket, azt több mutató jelzi. Nemcsak alacsony e szerkezetek előfordulási gyakorisága, hanem amikor előfordulnak a fiatalok beszédében, akkor sem a szokásos szemantikával fordulnak elő; vagy ellenkezőleg: a fiatalok nem használják e képzőket ott, ahol az öregek és a köznyelv szerint a szemantika megköveteli. Viszont nagyon fontos megjegyezni, hogy ez a nyelvi csökkenés nem minden igeképzőre jellemző. Sőt, az igekötő + ige kombinációt nemcsak gyakran használják a fiatalok, hanem sokkal termékenyebben is, mint az öregek. Vagyis sokkal több olyan összetett szót hoznak létre, amely nincs meg se a magyar köznyelvben, se az öregek beszédében, se a német mintában. Az igekötő + ige kombináció az öregeknél is nagyon gyakori, de ők nem gyártanak új kombinációkat. A fiatalok által kreált szavaknak áttetsző a szemantikája, mindenki megérti őket, noha az öregek néha kijavítják a fiatalokat, ha az új szó szokatlanul hangzik számukra. Néhány példa talán megvilágítja e jelenséget¹⁰:

1. *Összecsináltuk a listát.* (Köznyelv: *összeállítottuk*)

2. *Meghalt az ember mikor lejárták.* (Köznyelv: *előfőtték, elgázolták*)

3. *Olyan nagy emberek voltak, nem tudod meggondolni.* (Köznyelv: *elképzelni*).

Az, hogy a fiatalok bizonyos szóképzési mintákkal gyakran élnek, meglepő eredmény. Ezt megint az előbbi feltételek kontextusában magyarázom. Látszólag ellentmondásos az, hogy náluk eltűnt néhány képző, holott ami megmaradt, az feltűnően termékeny. De ha belegondolunk abba, hogy ezek a fiatalok nagyon ritkán használják a magyar nyelvet, de a nagyszülők és az idősek iránti tisztelet és szolidaritás arra ösztönzi őket, hogy az idősekkel mégis magyarul beszéljenek, akkor nem olyan rejtélyes a jelenség. Nyelvi alkotóképességük, kreativitásuk nem veszett el. Arra használják, hogy gondolataikat kifejezzék, még az adott hátrányos helyzetben is. Amit elvesztenek a nyelv egyik részében, azt igyekeznek máshol pótolni. Tehát a nyelvcseré nemcsak nyelvsorvadáshoz, hanem a nyelv újraalkotásához is vezethet. De ez csak akkor derül ki, ha nem a sztenderd nyelv és a preskriptív nyelvészet szempontjaiból indulunk ki, hanem a beszélő helyzetéből és stratégiájából.

Befejezésül tanulmányom lényegét két pontban szeretném összegezni:

1. Noha a nyelvcseré nyilván nagyon fontos külső társadalmi és gazdaságpolitikai tényezőktől függ, fontos vizsgálni a belső feltételeket is. Ezek közé tartozik az emberek belső mentalitása, a nyelvhez tapadó értékrendszer és attitűdök. Ezek határozzák meg, hogy melyik irányban és hogyan folyik a nyelvcseré; hogy lesz-e nyelvcseré egyáltalán.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a külső tényezők közül a mentalitásra és a nyelvi attitűdökre különös hatása van a nemzetközi viszonyoknak. Például egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikusan vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel.

2. Ha a nyelvcseré olyan, mint egy laboratórium, ahol a nyelv társadalmi funkciója és szerkezete együtt vizsgálható, akkor azt kell mondani, hogy a kettő közötti kapcsolat bonyolult és ellentmondásos. A nyelvi fonnia időnként megmarad – úgy, mint a felsőri fonológiai változók vagy a műveltető igeképzők esetében –, de eltűnik a szemantikai vagy társadalmi funkciója, amit más forma tölt be. Időnként és váratlanul a nyelv csökkenő társadalmi funkciójából, csökkenő használatából, kreativitás és új nyelvi formák keletkeznek.

*Ez a cikk az MTA Nyelvtudományi Intézetében rendezett „Társadalmi és területi változatok a magyarban” című konferencián 1990. szeptember 28-án elhangzott előadás írott változata.

Irodalom

- Dressler, W. és Wodak-Leodolter, R (szerk.): *Language death*. In: *Linguistics*. 1977. 191.
- Gal, S.: *Language Shift*. Academic Press, New York. 1979.
- Uő: *Phonological Style in Bilingualism*. In: D. Schiffrin (szerk.): *Meaning, Form and Use in Context*. Georgetown University Press, Washington, D. C. 1984.
- Uő: *Lexical Innovation and Loss*. In: N. Dorian (szerk.): *Investigating Obsolescence*. Cambridge University Press, Cambridge. 1989.
- Gumperz, J.: *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge. 1982.
- Hill, J.: *Language Death in Uto-Aztecan*. *International Journal of American Linguistics* 49. 1983. 3: 258–276.
- Hymes, D.: *Foundations in Sociolinguistics*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 1974.
- Imre Samu: Az ausztriai magyar szórványok. In: Ortutay Gyula, szerk., *Népi kultúra – népi társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973.
- Labov, W.: *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 1972.
- McClure, E.– McClure, M.: *Macro- and Microsociolinguistic Dimensions of Codeswitching in Vingard*. In: M. Heller, ed., *Codeswitching*. Mouton, The Hague. 1989.

Jegyzetek

- 1 Dell Hymes (1974) hívta fel a figyelmet erre a kapcsolatra.
- 2 Talán a fő kivétel a szókölcsonzés, illetve az interferencia, aminek hatalmas szakirodalma van.
- 3 Ezeket az alapelméleteket Hymes (1974), Gumperz (1982) és Labov (1972) fejtették ki az amerikai szociolingvisztikában.
- 4 Ennek a kutatásnak az eredményeiről részletesen beszámol Gal (1979, 1984, 1989).
- 5 Ebben a leírásban főleg McLure és McLure (1989) elemzésére támaszkodom.
- 6 Fontos összefoglaló tanulmányban Hill (1983) elemzi a nyelvcsere típusait, más példák alapján.
- 7 A fonológiai vizsgálatot Labov (1972) szociolingvisztikai módszerei segítségével végeztem.
- 8 Lásd Imre Samu munkáit a felsőöri nyelvjárásról, például (1973). A köznyelvi *magyarnak* Felsőőrben *madzsar* felel meg, a *kutya*-nak pedig *kucsa*. A köznyelvi *elmént* megfelelőt: *emént* és *jemént*. Az a névelőnek e változata is van.
- 9 Ennek az elméletnek jelentős képviselői Dressler és Wodak (1977).
- 10 Több példa és bővebb elemzés Gal (1989)-ban található.

SUSAN GAL

What is Language Shift and How Does it Take Place?

Drawing on her earlier work, especially the book *Language Shift* (Academic Press, 1979) and subsequent fieldwork, the author outlines the sociological and socio-psychological factors involved in shifting from Hungarian to German in the bilingual town of Oberwart/Felsőőr, Austria. Linguistic issues such as the loss of the ability to style-shift among young Hungarian Oberwarters and their innovating wordformation devices are demonstrated. A comparison is drawn between the language shift in Oberwart and that among the Germans in Romania. It is argued that the linguistic practices of bilingual ethnic groups reveal diverse forms of consciousness.

BARTHA CSILLA

Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai

1988 óta alig találkozhattunk olyan napilappal, folyóirattal, rádiós és televíziós hírösszefoglalóval, amely valamilyen formában ne foglalkozott volna az erdélyi menekültekkel.¹ A szekundér irodalomból is könyvtárnyi anyagot gyűjthettünk össze, melyek riportok, élettörténetek, tragikus menekülésekről szóló elbeszélések formájában sokkolták és „tudósították” a magyarországi közvéleményt. Ennek következtében az emberek nagy része úgy érezte, kellőképpen tájékozott az „ügyben”, messzemenően átérzi a frissen érkezettek problémáit. S valóban, sokan próbáltak a menekülteknek valamilyen formában (pénzsegély, lakás, élelmiszer, munkahelyteremtés stb.) segítséget nyújtani.

Az első nagyobb menekülthullámok² érkezése óta több mint két esztendő telt el, mégis alig tudunk valamit arról, hogyan sikerült beilleszkedniük a magyarországi társadalomba.

A Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) 1988–89-ben az állami tárcaközi bizottság megbízásából vizsgálta a Magyarországra érkezett erdélyi menekülteket. Részletes jelentéseket olvashatunk életkori, nembeli, foglalkozási, iskolázottsági, vallási stb. összetételükről, nemzeti identitástudatukról³. A letelepedés utáni időszakban pedig elemezték a megváltozott településtípusokat és a lakáshelyzetet, munkájuk és életszínvonaluk változásait. Összességében azt tapasztalhatjuk, hogy a vezető értelmiséget és az egyéb szellemi kategóriákat kivéve a menekültek nagy része immobil vagy lefelé mobil.

A szociológiai felmérésekből is kitűnik, hogy a menekültek beilleszkedési nehézségekkel küzdenek a munkahelyen, az iskolában, a lakóhelyi kisközösségekben egyaránt. Most egy olyan jelenségről szeretnék szólni, ami az előzőeket át meg átszövi, sőt olykor okozója is azoknak: a **kommunikációs kudarcokra** gondolok, amelyek közvetlenül az érkezés után, de később is kísérték a menekültek mindennapi nyelvi kontaktusait. Azok a helyzetek értendők ez alatt, amikor egy erdélyi magyar menekült és egy magyarországi magyar társalgásában olyan nyelvhasználati formák kerülnek felszínre, melyek az egyik fél számára félreérthetők, netán érthetetlenek. A jelenség kétirányú, hiszen mindkét kommunikációs partner megnyilatkozásai tartalmazhatnak ilyen locusokat.

A kommunikációs kudarcok nem kizárólag az erdélyi magyar–magyarországi magyar típusú beszélgetéseket jellemezhetik: hasonló lehet a kimenetele például egy budapesti és egy debreceni vagy egy kis faluból származó és egy városi ember társalgásának is. Mégis a tapasztalatok azt mutatják, hogy az utóbbi esetben lényegesen ritkábban jelentkeznek efféle zavarok egyrészt az azonos társadalmi-gazdasági-politikai háttér, másrészt pedig az egynyelvű nyelvi közeg miatt. Az okok között igen nagy súllyal szerepel a magyarországi sztenderdet követő tömegkommunikáció is. Arról, hogy miért éppen a menekültek kerülnek gyakrabban olyan helyzetekbe, amelyek kommunikációs kudarcokat szülnek, a későbbiekben még szó lesz.

Az ilyen szituációk nyelvhasználati különbségei származhatnak nyelvjárási, regionális jelenségekből, vagy egy másik nyelvből – jelen esetben a románból – vett kölcsönszavakat jelenthetik, de sokkal többet is annál. Szemléletes példa található erre a magyarországi beszélő szemszögéből nézve Csupor Tibor: Mikor Csíkból elindultam című könyvében:

„*Férji jogon tagja lettem egy bukovinai székely családnak, s csak az idegenkedés berzenkedett bennem, míg teltek a kényszerű ismerkedés napjai. Fönnakadt agyam rekeszében a szíves kínálás: - Tessék, egyen tehéntúrót... - Tehéntúrót? Mi a túrónak hangsúlyozzák, hogy tehéntől való? Dunántúli tapasztalataimban úgy élt: a túró az túró. Tehéntúró. Csak később értettem meg, Bukovinában ez éppen fordítva van. Az esztenából hozott, ünnepekre elrakott juhtúró „a túró”, megkülönböztetett név csak a tehéntejből szikkasztottnak jár.*”

(Csupor Tibor. Mikor Csíkból elindultam. 15. lap. Szépirodalmi, 1987.)

Az előbbi idézet székely szereplője egy Magyarországra telepített bukovinai székely faluban él – viszonylag homogén közösségben – évtizedek óta. Várható, hogy a magyarországi sztenderd *túró* szava helyett továbbra is *a tehéntúrót* fogja használni. Sokkal összetettebb a helyzet az erdélyi menekültek esetében:

Egy tizenhárom éves erdélyi fiút nem sokkal érkezésük után édesanyja elküldött a boltba, hogy vegyen valami levesbe valót. A fiú hosszú percekig kereste a zacskókon, dobozokon a „*Laska*” feliratot, hiába. Ezután kérte a fiatal eladónő segítségét, aki értetlenül nézett a gyerekre. A fiú dolgavégezetlen, szégyenkezve tért haza, s megállapította, hogy Magyarországon nem használnak az emberek laskát. Édesanyja, aki előzőleg többször járt Magyarországon, egy hosszabb magyarázat után visszaküldte fiát az üzletbe, aki örökre megtanulta, hogy Budapesten *a laska* helyett *levestésztát/tésztát* mondanak, a *tészta* helyett pedig *süteményt*. Ezután otthonán kívül nem fog levestészta helyett laskát használni, mint ahogy más menekültek sem vesznek többé a piacon *murkot* ('répát'), *paszulyt* ('babot'), de *vinettát* ('padlizsánt') sem.

Sok egyéb nyelvi jelenséggel együtt az előbbieket – a sztenderdtől való különbözőségük miatt – stigmatizálódhattak, mint ahogy stigmatizált a magyarban az inessivusi *-ban* helyén az illativusi *-ba* használata (pl. Tegnap voltam a színházba.); *a tudnák/látnák*-féle alakok; a suksükölés; az ikes igék egyes szám első személyű iktelen ragozása stb. Tény, hogy ezeket a magyarban végbemenő tényleges változásokat nyelvi hibáknak szokták bélyegezni, s a velük szemben tanúsított intoleranciát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még parlamenti felszólalásban is helyet kapott:

„*Ha már azzal foglalkozunk, hogy a magyar kultúra szószólójaként próbáljuk magunkat ráerőltetni a népre, akkor még valamit el kell mondani. A doktorátust szerzők közül abból derül ki, hogy ki a jogász vagy orvos, hogy ismeri-e a sorszámneveket. Elképesztő, hogy jogász képviselők azt mondják: 70 évi 5§ (6) bekezdés. Nem tudják, hogy ez 5. § hatodik bekezdése és 1970. évi törvény. Magyarul nem 5 bekezdésről tárgyalunk egyszerre, hanem az ötödikről. Ez értelmetlen is. Ez egy olyan hiba, amit valamikor az egyetemen elkövettek és minden jogász magával hozta a Házba. A szép magyar beszédért sok mindent lehet tenni. Én úgy voltam nevelve, hogy a körutat és a körözöttet rövid ö-vel kellett mondanom, a postát pedig rövid o-val. Így neveltek és erre érzékeny vagyok.*”

(Ráday Mihály képviselő az Országgyűlés őszi ülészakájának 9. ülésnapján, 1990. október 20-án)

Az erdélyi menekültek esetében paradox helyzet állt elő, hiszen ugyanez az intolerancia tapasztalható nyelvhasználatuk bizonyos jelenségeivel szemben is, ugyanakkor mindenki ismeri azt a magyarországi emberek által gyakran emlegetett – nem egészen nyelvi konnotációjú – mondást, mely szerint „Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul”. Hogy elméletileg valóban él ez a sztereotípa, arra számtalan példát találtam:

„Sőt egykor talán majd elismerő főbólintással nyugtázzuk a másságot, mint ahogy ma úgy tartják, a kun ivadék vagy a székely magyarabb a magyarnál.” (Buvári Márta, Magyar Nemzet 1990. nov. 6.)

„A legszebben magyarul Erdélyben beszélnek.” (Tom Lantos, Nap TV, 1990. nov. 22.)

„Évszázadok óta tartózkodnak (sic!) magyarságukhoz, a nyelvükhöz... Erdélyben élnek a legjobb magyar emberek.” (Tom Lantos, MTV Hét, 1990. nov. 24.)

Egyetemi hallgatóim is töltették az „Ön szerint hol beszélnek a legszebben magyarul?” kérdést adatközlőiknek⁴, s az esetek nagy többségében – főleg az idősebb generációhoz tartozó és az értelmiségi megkérdezettek – első helyen az erdélyi magyar nyelvhasználatot említették:

„Nagyon szép ízes beszéd”

„A székely nyelv ősi”

„Ezeket nem érték olyan civilizációs hatások, mint a magyarországit”

„Helyenként archaikusabb”

„Igazán magyar”

„Bizonyos dolgokra más szavakat használnak” „Igényesebb” stb.

típusú válaszokat adtak. Ugyanakkor többen elismerték, hogy „azt, aki másképp beszél, nevetségesnek tekintjük”.

A továbbiakban azt szándékozom bemutatni, hogy az erdélyi magyar menekültek között kiknél mit jelent és miből következik ez a „mátság”. S milyen nyelvi-szociális attitűdök mozgatják a menekülteket, hogy ezen észlelhető különbségek a magyarországi nyelvhasználati színtereken megszűnjenek.

Példáimat és észrevételeimet abból a vizsgálatból hozom, melyet 1988 óta végzek Budapesten és Békéscsabán az erdélyi menekültek körében. 25 adatközlővel készítettem interjút nem sokkal érkezésük után, mely felvételek egyik része egy irányított beszélgetés, másik része pedig egy nyelvhasználati és egy önértékelő kérdőív. Ezen interjúk célja az volt, hogy adatközlőim a beszélgetések során minél jobban közelítsenek saját természetes nyelvhasználatukhoz. A kérdőívben a választékos beszélgetést előidéző kérdésektől fokozatosan haladtunk a fesztelenebbek felé.

A labovi paradoxont, mely szerint a nyelvésznek az kell vizsgálnia, hogy beszélnek az emberek, amikor nem figyelik őket,⁵ kérdőívemben nem a halálveszedelemre vonatkozó kérdésekkel igyekeztem feloldani, hanem az otthon hagyott családra utaló beszélgetéssel. Azt hiszem, ez nem szorul magyarázatra. Az is igaz azonban, hogy a „Hogyan érkezett Magyarországra?” kérdés ugyanazt a hatást váltotta ki a megkérdezettekben, mint a család, főleg ha az illető zöldhatáron⁶ érkezett. A tapasztalat azt mutatja, hogy erről a témáról szívesen és oldottan beszéltek.

A nyelvhasználati kérdésekre adott válaszokból nyomonkövethető: kivel, hol, mikor, milyen helyzetben, milyen tényezők hatására választották egy-egy szituációban a magyar, illetve a román nyelvet. A befolyásoló tényezők apropóján említek meg egy kedves példát: „Ön mi alapján dönti el egy idegen emberről, hogy tegezi vagy magázza?” kérdésemre 20 éves mezőgépész adatközlőm ezt válaszolta: „Csak akkor tegezem, ha *salapétában* ('munkaruhában') van. Különben azt mondom: maga. Ha nyakkendője van, akkor biztos.”

A beszélgetésekből minden olyan nyelvi adatot kódoltam, ami eltér a magyarországi sztenderd nyelvhasználattól. Céduláztam tehát a kódváltást, a kölesönzés különböző eseteit, interferencia-jelenségeket és természetesen a regionális jelenségeket⁷ is, hiszen azok is szerves részét képezik az egyes

kontaktusváltozatoknak: nem is beszélve arról, hogy a vizsgált adatok legnagyobb hányadát jelentik. (1. számú melléklet)

1. számú melléklet

<u>Regionális formák</u>	<u>Sztenderd formák</u>
<i>sporttanár</i>	tornatanár
<i>természetrajz</i>	környezetismeret
<i>tantárgyverseny</i>	tanulmányi verseny
<i>farmeres</i>	telepvezető
<i>egy-négy osztály</i>	alsó tagozat
<i>öt-nyolc</i>	felső tagozat
<i>kell beszéljek</i>	kell, hogy beszéljek
<i>kötelező végezzon</i>	kötelező elvégeznie
<i>beszéltem vele</i>	együtt jár valakivel
<i>kihozták az újságba</i>	lehozták/leközltek
<i>alacsony jegyeket</i>	rossz jegyeket stb.

Szókölcsönzések

<i>liceum</i>	('középiskola')
<i>agrári liceum</i>	('mezőgazdasági szakközépiskola')
<i>flukszra</i>	('futószalagra')
<i>bonokat</i>	('számlákat')
<i>média</i>	('jegy, átlag')
<i>kárpitta</i>	('bútorkárpit')
<i>rekondicionáló műhely</i>	('felújító/javító műhely')
<i>kazetafónt</i>	('magnetofont/magnót') stb.

Interencia-jelenségek

rája kellett tenni három sor vatta = a trebuit să pună trei rânduri de vată

negyven darab kellett csinálni = a trebuit să fac patruzeci de bucăți

23 agusztus = douăzeci și trei august

adtam egy telefont = I-am dat un telefon

A kutatás jelen stádiumában 1,5–2 év elteltével ismét interjúkat készítünk ugyanazon adatközlőkkel, megpróbálva a kódolt nyelvi adatokat valamilyen formájukban újra előhívni. A két vizsgálat eredményeinek összevetésével tehát azt kívánom megállapítani, hogy bizonyos magyarországi tartózkodás után, amikor már megoldódtak elhelyezkedési, letelepedési nehézségeik, megváltozott szociális háló mellett, a magyarországi tömegkommunikációs eszközök állandó hatásának is kitéve hogyan mozdulnak el a magyarországi sztenderd felé.

Egyik oldalról vizsgálendő tehát a regionalitások mozgása; vagyis a szűkebben értelmezett sztenderdizáció: az a folyamat, amikor a beszélő vagy beszélő közösség saját erdélyi normája felől közelít a magyarországi sztenderdhez; regionális nyelvi jelenségeit nyelvhasználatában felcseréli magyarországi sztenderdbeli megfelelőjükkel. Másik oldalról vizsgálnunk kell, mi történik a kölcsönzavakkal és az interferencia-jelenségekkel egy megváltozott egynyelvű anyanyelvi környezetben.

A kétnyelvűséggel összefüggő jelenségek kicserélődését és a folyamatot kísérő s befolyásoló szociológiai tényezőket, valamint azt, amikor a beszélő bizonyos szociológiai-pszichológiai motiváló erők hatására félsztenderd s nem sztenderd alakokat is átvesz – egy nagyobb halmazba, a nyelvi asszimiláció halmazába soroltam, ami egyrészt természetesen tartalmazza a sztenderdizációt is.

A kutatás még nem zárult le, így elhamarkodott lenne végkövetkeztetéseket levonnunk a jelenleg rendelkezésünkre álló – korántsem zárt korpusz ismeretében. Néhány észrevételt azonban tehetünk.

A 25 adatközlőből egy kétszer öt fős mintán vizsgáltam a fentebb példákkal is illusztrált jelenségeket. Mindegyik interjú anyagából kiválasztottam 30 percet, amikor az adatközlő a munkájáról és az iskoláról beszél. A két állandó érték tehát az idő és a téma volt. A kiválasztás egyetlen szempontja ebben az esetben az életkor⁸. Az első csoport a 14–20 éves korosztály, a második pedig a 35–40 év közötti generáció. A statisztikai eredmények és a táblázatok közlésétől most eltekintek.

Összességében a legnagyobb eltérést az interferencia-jelenségek esetében tapasztaltam: a fiatalok beszédében lényegesen gyakrabban fordulnak elő, mint a középkorúaknál. A szignifikáns különbség azzal is magyarázható, hogy az elad csoport tagjai az ún. kritikus periódus⁹ (pubertás) előtt sajátították el a román nyelvet, szemben a második csoporttal. Az pedig, hogy a kölcsönszavak aránya magasabb a román felnőtt korban tanultaknál, megegyezik amerikai magyar kétnyelvűségi vizsgálataim¹⁰ eredményeivel, ahol az első generáció tagjai jóval több kölcsönszót használtak, ugyanakkor kevesebbszer interferáltak magyar megnyilatkozásaikban, mint a második generáció, akik az angol nyelvet iskolában tanulták.

Egy másik érdekes összefüggés a kódolt nyelvi jelenségek és a nyelvhasználati szinterek nyelve¹¹ között mutatkozott: a) A regionalitás ott a legerősebb, ahol a nyelvhasználati szinterei kizárólag magyar nyelvűek, s a leggyengébb ott, ahol román. b) Minél kisebb a román megnyilatkozások száma, annál kevesebb kölcsönszót használnak magyar beszédükben. c) Az aktuális interferencia- jelenségek száma akkor a legmagasabb a magyar nyelvhasználatban, ha a beszélő megközelítőleg „tökéletesen” elsajátította a román nyelvet.

Az eddigiekben az érkezés idejének nyelvállapotáról, helyesebben annak egy szegmentumáról szóltam. De vajon mi várható az eltelt idő függvényében? Alábbi megjegyzéseimet maguk adatközlőim látszanak bizonyítani, hiszen az első felvétel óta eltelt 1,5–2 évben rendszeres kapcsolatot tartottam velük, s módomban volt a „résztvevő megfigyelő” szerepét játszani számtalan nyelvi és nem nyelvi szituációban.

Kiindulási pontjaim a következők:

1. van egy erdélyi sztenderd és annak regionális változatai; 2. főleg a fiatalabb generációk nyelvhasználatában a kétnyelvűségből adódó nyelvi jelenségek normatívák, bilingvis környezetükben az egész közösség által elfogadottak.

Nem szeretném a kétnyelvűség definícióit egy továbbit szaporítani. Annyi viszont megállapítható, mint azt az idézett példák is mutatják, hogy a 14–20 éves korosztály és a 35–40 év közötti generáció azon tagjai, akik felsőoktatási tanulmányaikat románul végezték, valamint a nagyobb, etnikailag vegyes települések munkahelyein dolgozók valamilyen mértékben kétnyelvűek. Magyarországra történő migrációjuk nyelvi megváltoztató hatásokat hozott:

1. **Kétnyelvű nyelvi környezetből egynyelvű-anyanyelvi környezetbe kerültek** a nyelvhasználat szinte minden területén: lakóhely, közvetlen környezet, munkahely, iskola, hivatal, vallás stb.

2. Az esetek nagy százalékában **megváltozott státuszuk**: sokszor alacsonyabb presztízsű munkakörökben dolgoznak, mint otthon.

3. **Nyelvhasználatuk, nyelvváltozatuk presztízsváltozása.**

Mit értek ez alatt? A kommunikációs kudarcok kapcsán már utaltam az erdélyiek nyelvvel kapcsolatos sztereotípiára. Ennek ellenére nemcsak a társadalom alsóbb rétegeiben érezték adatközlőim a velük, ennek következtében nyelvhasználatukkal szemben tanúsított intoleranciát. A szakirodalomban számos utalást találunk erre a többnyelvű társadalmakban valóban létező vagy csak a kisebbség által a többségi nyelvet beszélőknek tulajdonított attitűddel. A menekültek úgy érzik, hogy romániai magyar nyelvváltozatuk alacsonyabb presztízsű a magyarországihoz képest. Ezért gyakran fokozott erőfeszítéseket tesznek, hogy nyelvileg integrálódjanak az új közösségbe. Úgy érzik, ez lehet számukra a társadalmi-anyagi felemelkedés egyetlen útja. Anyanyelvi környezetéről lévén szó, meglepőnek tűnhet ez a megállapítás, de elég, ha a sztenderd és stigmatizált változatok (lásd fentebb) vagy a sztenderd és a nyelvjárások viszonyára gondolunk.

Az integrációra való törekvés az itt- tartózkodással arányosan különféle magatartásformákat implikál. A kétnyelvűséggel összefüggő jelenségek fokozatosan eltűnnek magyarországi nyelvhasználatukból, s a *kétnyelvű kommunikál kétnyelvűvel* alaphelyzet tartósan megváltozik: *kétnyelvű kommunikál egynyelvűvel* helyzetre. A kétnyelvű beszélő nyelvi produktumainak vizsgálatokor Grosjean is különbséget tesz a két szituáció között, hiszen az egynyelvűvel való kommunikációban a bilingvis beszélő tudatosan kerüli a másik nyelvi kódot – kivéve, ha bizonyos pszichikai körülmények mint fáradtság, idegesség stb. közrejátszanak.¹² Van tehát létjogosultsága e két kommunikációs helyzet elkülönítésének; egyelőre nekem csak az utóbbit sikerült vizsgálnom.

Rendkívül fontos mozgatóerő a menekült- státusz is, ami az egyén számára mindenképpen a presztízsvesztés és a frusztráció érzetével párosul. S mivel a menekült-státusz legérzékenyebb jele a „másképp beszélek, mint ők”; „nem tudok jól magyarul, mert román szavakat is használok”-effektus – adatközlőim efféle kijelentésekkel értékelték önmagukat az interjúban–: igyekeznek minél előbb feloldani ezt a gátlást, elsősorban a nyelvhasználatban. Az erdélyi regionális sztenderdhez közelített és bilingvis elemeket tartalmazó nyelvváltozatukat aktuálisan feladva próbálnak elmozdulni egyrészt a magyarországi sztenderd irányába (sztenderdizáció), másrészt a már említett mikroszociális motiváló erő (minél inkább integrálódnia kisközösségbe is) hatására asszimilálódni közveűen környezetükhöz, vagyis a magyarországi sztenderdtől eltérő, a sztenderd szempontjából stigmatizált változatokat is átvesznek (nyelvi asszimiláció). Egy konkrét példa az asszimilációs törekvésre: Egyik 14 éves adatközlőm családjával Szomoron, Zsámbéktól néhány kilométerre telepedett le, s naponta bejár egy budapesti iskolába. Amikor megkérdeztem tőle: mi a véleménye az itteniek beszédéről, megdöbbenve mondta, hogy Szomoron az emberek úgy beszélnek, hogy *a ember, a autó* stb.; ő illet otthon nem tapasztalt. Tehát határozottan elítélte ezt a formát. Másfél évvel később tanúja voltam egy beszélgetésnek, ami adatközlőm és egy szomori illető között zajlott, s az erdélyi fiú előszeretettel használta a korábban megbélyegzett változatot. Családi körben, iskolatársai között, de a velem való beszélgetésekben is került. E példa a sztenderdizáció és az asszimiláció közötti különbséget is érzékelteti.

A nyelvész számára közhely, hogy nincsenek szép és kevésbé szép nyelvek, mutatis mutandis nyelvváltozatok sem. Dolgozatomban – szociolingvisztikai megközelítésben – egy olyan problémára kívántam felhívni a figyelmet, ami bizonyos szempontból jóval túlmutat a nyelvészet hatókörén. Egy jelenség, amelyre figyelni

kell, s ami további vizsgálódásokat igényel. Az a megállapítás azonban már most igazolódni látszik mind a menekültekre, mind a magyarországi beszélőkre, mely szerint „a nyelvvel szemben tanúsított magatartás implicit értékítélet a nyelv által fémjelzett csoportról, tevékenységről, és az összetartás vagy az erő társadalmi kapcsolatairól.”¹³

Jegyzetek

- 1 Az *erdélyi menekült* terminuson dolgozatomban az erdélyi magyar menekültek értendők, noha a sajtó és az ide vonatkozó szakirodalom sokszor a magyar, román stb. anyanyelvű áttelepültek összefoglaló nevéként használja. A menekült-fogalom legfőbb szociológiai jellemzője a *válsághelyzet*. „Ez két dolgot jelent:
–egyfelől a menekülés után nem rendelkeznek azokkal az eszközökkel, amelyek a mindennapi megélhetéshez szükségesek;
–másfelől közeljövőre vonatkozó terveik (ha vannak ilyenek) megvalósítására önmaguk nem képesek.” in: Sik Endre: „*Menekültekről és menekülthullámokról*”. *Előtanulmány. TÁRKI Gyorsjelentések 1.* Budapest, 1989. 1.
- 2 a TÁRKI-felmérések az első időszakra vonatkozóan körülbelül öt szakaszt különítenek el, s menekültnek szociológiai szempontból csak az 1988-ban és utána érkezőket tekintik. Vö. i. m. 4.
- 3 Érdemes megjegyezni, hogy a nemzeti identitás vizsgálatakor egy 1979-ben magyarországi populációban végzett kutatás eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezett magyarországi adatközlők első helyen a magyar *anyanyelvű* (64%), második helyen pedig a *magyar állampolgárságú* (60%) szempontokat említették annak eldöntésére, hogy valaki magyar-e vagy sem; ezzel szemben az erdélyi menekültek a *származás, vérség*: „magyarnak születtem”, „szüleim magyarok”, „őseim magyarok” (80%), illetve a magyar *érzés*: „magyarnak tartom magam”, „magyarnak érzem magam”, „büszke vagyok magyarságomra” (27%) típusú meghatározásokat részesítették előnyben. Csak 26%-uk tartotta az anyanyelvet a nemzeti önmeghatározás legfontosabb szempontjának. Vö. Csepeli György: *Nemzeté tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp. 1984., valamint *Jelentés az erdélyi menekültekről*. Gyorsjelentések 3. TÁRKI. 1989. július.
- 4 Egy-egy hallgató 3 nyolc osztálynál kevesebbet, 3 nyolc osztályt, 3 középiskolát és 3 egyetemet, főiskolát végzett adatközlőnek tette fel ugyanazt a kérdést.
- 5 Vö. Labov, William: *Field methods of the Project on Linguistic Change and Variation*. John Baugh and Joel Sherzer, eds., *Language in Use: Readings in Sociolinguistics* 28-53. Prentice-Hall, 1984. Englewood Cliffs, N. J.
- 6 A *zöldhatár* kifejezést a „menekült-helyzet” terjesztette el a magyarországi nyelvhasználatban. Az erdélyiek kétféleképpen jutottak Magyarországra: Erdély belsőbb településeiről, a távolabbi részekről többnyire legálisan (útlevéllel) érkeztek, míg a határmenti területekről illegálisan (útlevél nélkül) szántásokon, csatornákon, mezőkön keresztül jöttek. A menekülés módja szociológiai szempontból is tanulságos, s néhány kivételtől eltekintve két nagy csoportra osztja az embereket: a legálisan érkezők általában hosszabb ideje tervezték az átjövételt, így pontosabb információkat gyűjtöttek; lassan felszámolták otthoni egzisztenciájukat, amiből sikerült néhány dolgot átmenekíteniük. Ezzel szemben az illegálisan jött emberek sokszor néhány nap, néhány óra alatt hozták meg döntésüket, ezért pszichikailag-anyagilag nem tudtak kellőképpen felkészülni. A magyarországi tartózkodás első időszakában sokkal kiszolgáltatottabbak voltak, mint az előző csoport tagjai.
- 7 A sztenderd magyartól való eltérések közül három nyelvi jelenség a kétnyelvű közeg eredménye. A *kódváltás* egyszerűsítve azt jelenti, hogy a kétnyelvű beszélő ugyanazon megnyilatkozáson belül az egyik nyelvi kódról áttér a másikra. A *lexikai kölcsönzés* során pedig bizonyos lexikai elemeket vesz át a másik nyelvből, amelyek fonetikailag/fonológiaiilag, szintaktikailag stb. többé-kevésbé integrálódnak az átvevő nyelvbe. Az *interferencia* (átfedés) esetében integrálódástól nincs szó. *A regionális jelenségek* azok a nyelvi alakulatok, amelyek a sztenderd magyarban nem vagy másképp élnek, s az adott közösség nyelvhasználatára jellemzőek. (Ide sorolhatók s nyelvjárási jelenségek is.)
- 8 Véletlen egybeesés csupán, hogy a két csoport az iskolázottság fokában is különbözik. Míg az első csoport tagjai alsó és középiskolát, addig a második csoport adatközlői mind egyetemet, főiskolát végeztek.
- 9 Vö. Brown, H. Douglas: *Principles of Language Learning and Teaching*. Prentice-Hall. 1980. Englewood Cliffs, N. J.

- 10 1987-ben Detroitban végeztem terepmunkát, ahol a magyar kolónia három fő rétegének nyelvhasználatát vizsgáltam. Az első generáció alatt itt az öregamerikások értendők, akik a század 10-es–20-as éveiben vándoroltak ki Magyarországról.
- 11 A magyar nyelvhasználat szinterei lehetnek az otthon, közvetlen környezet, iskola, munkahely, egyház stb. Ezenkívül figyelembe vettem, hogy az illető melyik nyelven olvasott rendszeresen könyveket, napilapokat, folyóiratokat. Ezen szempontok alapján három csoportot különítettem el:
- a) Az előbbi szintereken kizárólag a magyar nyelvet használta adatközlőm.
 - b) Egyenlő arányban használta a magyar, illetve a román nyelvet.
 - c) Az említett helyeken csak románul beszélt.
- 12 Vő. Grosjean, François: *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, 1982.
- 13 Gal, Susan: . Kódváltás és öntudat az európai periférián. Kézirat. 9.1988.

CSILLA BARTHA

The Linguistic Trauma of Hungarian Refugees from Transylvania

The article deals with the linguistic trauma which Hungarian refugees from Transylvania, Rumania have to face in their everyday communication and social interaction in Hungary.

The sociolinguistic interviews analysed were recorded after the first migration waves to Hungary (1988) in Budapest and in Békéscsaba. The differences between Transylvanian refugee's Hungarian (TH) and standard Hungarian (SH) are manifest in the use of Rumanian loanwords, various interference phenomena and Hungarian regionalisms current in Transylvania.

Despite the widely held stereotype in Hungary that the purest Hungarian is spoken in Transylvania, refugees often reported on linguistic intolerance by the metropolitan Hungarian language community.

It appears that the refugees' trauma can be explained by two major factors: (1) TH with bilingual and regional features is stigmatised by the monolingual community, and (2) refugees tend to have a lower socio-economic status.

Conclusion: Refugees strive to integrate into the Hungarian 'society as best they can, and part of the integration is a rapid linguistic assimilation to the speech patterns in Hungary.

KISEBBSÉGI JOGOK - KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZAT

Szerkesztőségünk kezdeményezésére a Magyarságkutató Intézet és a Regio az Illyés Gyula Alapítvány támogatásával 1990. december 7-8-án A kisebbségek jogi képviselete és önkormányzata címmel szimpóziumot rendezett hazai és szomszéd országai magyar szakértők részvételével. A tanácskozás témaválasztásának időszerűségét a felszólalások többségének napi gondokra utaló kérdésfelvetése teljes mértékben igazolta. A csehországi, szlovákiai, kárpátaljai romániai vajdasági, szlovéniai magyar politikai pártok, kulturális mozgalmak, szervezetek képviselői egyetértettek Entz Gézának, a miniszterelnökségen működő Etnikai Hivatal államtitkárának a megnyitóban kifejtett gondolatával, miszerint a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek iránt a demokratikus magyar kormányzat részéről tanúsított felelős magatartás szükségessé teszi az együttgondolkodás, a szakmai vita és párbeszéd fórumainak megteremtését, illetve folyamatos működtetését. Ebből a közös felismerésből kiindulva, Szöcs Gézának, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség főtitkárának kezdeményezésére ez a kisebbségi jogokkal foglalkozó fórum folytatni kívánja munkáját, amelyről lapunk a jövőben is igyekszik részletes tájékoztatást adni.*

*Összeállításunkban az 1990. december 7.-én elhangzott, illetve írásban beküldött hozzászólások rövidített szerkesztett szövegéből adunk válogatást. A vitát Juhász Gyula és Herczeg Géza akadémikusok vezették.

HERCZEGH GÉZA

A kisebbségek védelmének kérdése a nemzetközi jogban**

Hosszú hallgatás után a nemzeti kisebbségek helyzete ismét az érdeklődés középpontjába került. Jogaik elismerése és tiszteletben tartása mindinkább a politikai kultúra színvonalát meghatározó tényezőnek minősül. Védelmüket, problémáikat a nemzetközi jog egyetemes, illetve európai normáinak megfelelően kell megoldani. Joggal merül fel tehát a kérdés: melyek a nemzetközi jognak a kisebbségekre vonatkozó egyetemes, illetőleg európai normái, milyen a nemzetközileg irányadó mérce?

A két világháború közötti időben Kelet-Közép-Európában – vagyis éppen a mi térségünkben – létezett és működött egy, a Népszövetség által ellenőrzött kisebbségvédelmi rendszer, mely a békeszerződések rendelkezésein, kisebbségvédelmi egyezményeken és végül egyes országok képviselői által a Népszövetség előtt tett ünnepélyes nyilatkozatokon alapult. Ez a rendszer a térségben élő kisebbségek alapvető jogait biztosította egy eljárási mechanizmus segítségével: a kisebbségek nevében panaszbeadványokat intézhettek a Népszövetség Tanácsához, mely előzetes szelektálás után a megalapozottnak látszó ügyeket az érintett államok kormányainak közreműködésével megvizsgálta és megfelelő intézkedéseket javasolt. A rendszert annak idején sokat támadták – a Népszövetséget „genfi sóhivatalnak” gúnyolták, de utólag azt kell mondanunk, a bíráló túlzó és igazságtalan volt. A második világháború alatt és után számos közép-európai kisebbség saját bőrén és fájdalmas keserőséggel tapasztalhatta az időközben megszűnt védelmi rendszer hiányának súlyos következményeit.

Tény, hogy ez a regionális rendszer és a hozzá tartozó ellenőrzési mechanizmus ma már nem létezik, viszont kialakult az emberi jogok és alapvető szabadságok általános védelmének koncepciója. Korunk politikusai az emberi jogok védelmének keretében vélték megoldani a kisebbségek problémáit is. Ez az elgondolás sajnos nem hozott kielégítő eredményt. Létrejött ugyan az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja (1948), létrejöttek a polgári és politikai jogok, illetve a gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányai (1966), de a kisebbségvédelem megoldatlan problémája újra meg újra felbukkant. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikke például kimondja:

„Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.

Egy alapelv, vagyis általános érvényű és általános tartalmú szabály leszögezéséről van itt szó, mely éppen általános jellegénél fogva a jogokat és a kötelezettségeket pontosan nem határozza meg. Fontos megjegyezni azt is, hogy az Egyezségokmány nem a kisebbség – a nemzeti, vallási vagy nyelvi közösség – jogaiból indul ki, nem azokat, hanem a kisebbségekhez tartozó egyének jogait védi, azaz individualista szemléletre épít.

Az emberi jogokról szóló európai szerződések közel az 1950-ben, Rómában aláírt Egyezményt kell megemlítenem, amelynek 14. cikke kimondja, hogy az Egyezményben biztosított jogokat „nemre, fajra, színre, nyelvre, vallásra, politikai vagy más véleményekre, nemzeti vagy szociális származásra, nemzeti kisebbséghez

való tartozásra, vagyonra, születésre vagy minden más helyzetre való tekintet nélkül kell biztosítani.”

Igazi kisebbségvédelmet tehát ez az Egyezmény sem nyújt és elmondhatjuk, hogy az individualista – egyénközpontú – szemlélet önmagában nem segíthette elő a kisebbségi problémák megnyugtató megoldását. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi években több olyan törekvésnek lehettünk tanúi, amelyek a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek védelmét nemcsak elvi síkon, hanem pontosan megfogalmazott szabályok megállapításával és a közösségi érdekek kielégítésével igyekeznek elősegíteni.

Az Európa Tanács égisze alatt kidolgozott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája ma még tervezet csupán, és nem a kisebbségeket, hanem azok nyelvét kívánja védelmezni, de olyan módon, hogy a védelem gyakorlatilag kiterjedne a nemzed, illetve nyelvi (a kettőt a gyakorlatban nehéz egymástól elválasztani) kisebbségek által igényelt, fennmaradásuk és identitásuk megőrzése szempontjából fontosnak tekintett jogokra.

A kisebbségeket védelmező nemzetközi jogi kötelezettségek vállalásával szemben nem csekély tartózkodás, sőt ellenállás figyelhető meg, és pedig nem csupán az egykori totális diktatúrák részéről, hanem egyes régi, demokratikus hagyományokkal rendelkező országok részéről is. Például Franciaország a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának idézett 27. cikkével kapcsolatban fenntartást tett. Egy erőteljesen érvényesülő irányzat ugyanis nem akarja elismerni az államon belüli autonóm közösségek létét, mivel attól tart, hogy ennek dezintegráló hatása lehet az állam egészére nézve és az egységes nemzeti – állam fixiójához ragaszkodva csupán az egyénnel szembeni diszkrimináció tilalmát hajlandó elfogadni. Ennek az ellenállásnak a leküzdéséhez nyújt segítséget a *nyelvi kisebbségek* helyett a kulturális értéket jelentő *kisebbségi nyelvek* védelme. A nemzetközi konferenciákon rossz tárgyalási pozícióba kerül az a delegátus, aki tagadni akarná a nyelv és az ahhoz kapcsolódó kulturális értékek védelmének jelentőségét és megpróbálná csorbításukat, háttérbe szorításukat javasolni. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Kartájának tervezete ugyanakkor messzemenően biztosítani kívánja a kisebbségi nyelveknek a különböző szintű iskolákban történő oktatását, e nyelvek használatát a hatóságokkal való érintkezésben, a tömegkommunikációs eszközöknél, azt, hogy a közigazgatási határok megvonásánál tekintettel legyenek rájuk stb., ezzel pedig magukat a nyelvi (nemzeti) közösségeket védi és fennmaradásukat, az asszimilációs politika gyakorlati következményeinek elhárítását segíti elő. Remélhetőleg a tervezetet néhány éven belül az európai országok többsége elfogadja majd, rendelkezéseit pedig ténylegesen alkalmazni fogják, az ehhez vezető út azonban egyelőre hosszúnak és göröngyösnek ígérkezik.

A kisebbségek védelmét kívánja szolgálni az a tervezet is, amelyet ugyancsak az Európa Tanács égisze alatt a „Joggal a Demokráciáért” elnevezésű Bizottság egy munkacsoportja dolgozott ki és amely a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek jogait és kötelezettségeit összegezi. Ez a tervezet túlmutat ama hatályos emberi jogi egyezmények rendelkezésein, szemlélete nem szűkül le az egyéni jogokra, hanem a kisebbségeknek mint kollektíváknak a jogait is hangsúlyozza – kötelezettségeikkel együtt. Megállapítja, hogy a kisebbségek nemzetközi védelme „*lényeges összetevője*” az emberi jogok védelmének és mint ilyen, az államközi együttműködés területére tartozik (vagyis: nem egyszerűen belügy!). A tervezet kevésbé kidolgozott, mint a Nyelvi Kartáé, de igen figyelemre méltó kezdeményezés. Nemzetközi ellenőrzési mechanizmust is felvázol ugyanis és előírja egy független szakértőkből álló bizottság felállítását, amelynek a részes államok rendszeres időközönként jelentéseket

készítenének az Egyezmény alapján fennálló kötelezettségeik teljesítéséről. A Bizottság a jelentéseket megvizsgálná és azokat az Európa Tanács Minisztertanácsához továbbítaná, a részes államoknak pedig javaslatokat tehetne. A tervezet szerint a Bizottságnak a részes államok külön alávetési nyilatkozata esetén joga lenne panaszbeadványok megvizsgálására is.

Ismét csak hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy ezek az elgondolások a gyakorlatban megvalósuljanak és az államokat kötelező, rajtuk számonkérhető nemzetközi jogszabályok jöjjenek létre. Kérdéses továbbá az is, hogy a bennünket leginkább érdeklő európai térség államai milyen mértékben ismerik majd el az esetleg felállításra kerülő ellenőrzési mechanizmust és milyen mértékben hajlandók azzal együttműködni.

Természetesen számos más nemzetközi egyezmény van, mely tiltja valamely kisebbséghez tartozók hátrányos megkülönböztetését, több, itt nem említett és az idő rövidsége miatt nem is említhető deklaráció, illetve ajánlás készült hasonló céllal, valamint ugyancsak több kétoldalú megállapodásról tudunk, amelyek meghatározott területen élő kisebbségek jogait rendezik. A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának és a Joggal a Demokráciáért Bizottság megbízásából kidolgozott Egyezmény tervezetének rendelkezéseit azért emeltük ki, mert jóllehet mindkettő tervezet csupán, de felfogásukban túllépnek az eddigi individualista szemléleten és a hatékonyabb kisebbségvédelem lehetőségét hordják magukban.

Az európai közvélemény bizonyos aggodalommal tekint földrészünk keleti régiójára, aggódva figyeli a feléledő nacionalizmus jelenségeit és tart e térség esetleges destabilizálódásától. A kisebbségek hatékonyabb nemzetközi védelme elejét vehetné számos ellentétnek és viszálynak, amelyek súlyos tehertételt jelentenek Kelet-Közép-Európa felfejlődése és Európába való maradéktalan integrálódása számára. Ennek szükségessége természetesen kompromisszumok elfogadását, kölcsönös engedmények megtételét írja elő mind a kisebbségek igényeinek maximális érvényesítése, mind pedig egyes kormányok biztonsági érdekeinek maradéktalan kielégítése szempontjából. Az érdekegyeztetésre számos mód és lehetőség van, sokfajta jogi megoldás képzelhető el.

A kisebbségek védelmének alapvető feltétele ugyanis adott, és ebből a szempontból a kilátások lényegesen javultak. A kisebbségi kérdés megoldása röviden és tömören: – az önkormányzat. Igazi önkormányzat a totális diktatúrákban elképzelhetetlen, és ezért a kisebbségi kérdést – minden ellenkező híresztelés és hangoztatás dacára – a sztálinista struktúrájú államokban nem lehetett megoldani. Az ezekben működő, általában „demokratikusnak” nevezett nemzetiségi szervezeteknek nem volt igazi legitimitása, a pártközpontok nevezték ki és irányították őket. A valóságos politikai pluralizmus rendszerében viszont a nemzetiségi, vallási, nyelvi alapon történő szerveződés feltételei elvileg adottak. A pluralista struktúra lehetőségeit kell kihasználniuk a különböző országokban működő kisebbségeknek, létre kell hozniuk saját szervezeteiket, ki kell építeni önkormányzati intézményeiket, amelyek hitelesen képviselik őket és valóban az ő érdekeiket szolgálják. E vonatkozásban két veszély fenyegeti a kisebbségeket: egyrészt a szervezeti elaprózódás, másrészt az elszigetelődés. Természetesen nemcsak egy szervezete, pártja lehet valamely országban élő meghatározott nemzeti-nyelvi kisebbségnek, ha azonban túl sok egymással versengő vagy egymással hadakozó szervezete van, erői szétforgácsolódnak és jogukat nem képesek számarányuknak megfelelően biztosítani. Ha viszont a kisebbség a maga egészében elszigetelődik és nem képes együttműködni az adott ország olyan politikai erőivel, amelyekkel pedig bizonyos érdekek, célok kapcsolják össze, hiába őrzi szervezeti egységét, miután kisebbség, nem képes az

illető ország politikáját saját célkitűzéseinek megfelelően, azok irányában befolyásolni.

A döntő kérdés tehát az önkormányzat, a szabad politikai intézmények kiépítése abban az államban és annak politikai-jogi rendszerén belül, amelyben az adott kisebbség él. A nemzetközi jogi védelem ehhez nyújtott külső biztosíték – garancia. A többség elvileg bármikor módosíthatja a kisebbség javára szóló, annak jogait védő belső szabályokat. Ha viszont ezeket a nemzetközi jog védelme alá helyezzük, az egyoldalú, önkényes módosítás veszélye elhárítható, vagy legalábbis csökkenthető, mert a nemzetközi jogot az államok csak együtt, közös megegyezéssel módosíthatják.

Ebben áll a már említett kezdeményezések jelentősége, amelyeknek megvalósítását illetően óvatosan és körültekintően kell eljárni. Nem sajátíthatjuk ki a magunk számára a kisebbségi jogok kizárólagos védőjének szerepét és nem áldozhatjuk fel az elérhető, bár nem mindenben tökéletes jogszabály megalkotását az ideálisnak látszó, de gyakorlatban elérhetetlen szabályozás kedvéért. Ez a feladat – láthattuk – nehéz, szép, de nem kilátástalan és nem alaptalan az a remény, hogy a szabályozás külső nemzetközi feltételei a jövőben tovább javulhatnak.

** Vitaindító előadás.

GULÁCSI GÉZA

Kisebbség és öngazgatás Kárpátalján

A kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség esetében a legsúlyosabb adminisztratív-politikai problémák a magyarság megfelelő képviselőinek hiányában, a tanácsi rendszer idegenségében és elégtelenségében, az öngazgatás korlátozottságában, az adminisztratív-territoriális felosztás negatívumaiban, az egypárti uralomban, magyar intézményrendszer hiányában, a magyar értelmiség mesterséges szórásában jelentkeznek, valamint abban, hogy a magyarság jóval számaránya alatt vesz csak részt a terület politikai, gazdasági és kulturális életének irányításában.

A kulturális (oktatási-nevelési, közművelődési, művészeti, kétnyelvűségi, egyházi és lélektani) problémák közül leglényegesebbnek az oktatási rendszer gondjai tűnnek.

A jelenlegi szovjet típusú oktatási rendszer számunkra teljesen idegen. Konceptiójában alapvetően hibás, gyakorlatát tekintve elégtelen. Az egész oktatásügy helyzete kétségbeejtő: anyagi helyzete a szűkösnél is szűkösebb, társadalmi presztízse és színvonala majdhogynem a nullával egyenlő, szellemében megrekedt a kötelező érettségizett-gyártás, s a mindenkor uralkodó ideológiához társuló konformizmus állapotában. Jobbító szándékú értelem nincs, vagy nem engedik szóhoz jutni. Mindezeket túl a magyar oktatási rendszer legnagyobb hibája az, hogy nem magyarok szervezik, és nem hozzáértéssel.

A közművelődésre mindezek ugyanúgy vonatkoznának, ha egyáltalán beszélhetnénk magyar közművelődésről. Ezt előbb meg kellene teremteni.

A kétnyelvűség problémái általánosan ismertek, a magyarságot leginkább sújtó vonatkozásai az asszimiláció, valamint a kommunikációs és adminisztratív nehézségek.

A művészetről csak azért nem szólnunk részletesen, mivel az ezer szállal gyökerezik a kisebbségi létben, s annak minden fonáksága ráüti bélyegét. Ide kíváncsnak az egyházzal kapcsolatos kérdések is, melyek közül a legsúlyosabbak: a politikai, gazdasági és szervezési problémák. Jelen pillanatban azonban a tartalmi, tehát minőségi kérdéseken túl az egyházak merevsége jelenti a legnagyobb akadályt, mely egyrészt személyi okokból, másrészt elszigeteltségből adódik.

A kisebbségi magyarság legrejtettebb és ezért talán nem annyira tudatosult problémái a lélektaniak. Bár csak tágabb értelemben kapcsolódnak a kulturális és a szociális momentumokhoz, nem lehet figyelmen kívül hagyni őket. A kisebbségi magyarságot a létidegenség és létbizonytalanság sújtja: ez főként a megfélemlítettségben, elesettségben, tespedtségbe forduló rezignációban, anyagelvű nihilizmusban nyilvánul meg. Mindezekkel a jelenségekkel az életben, a kibicsaklott sorsok tízezreiben naponta szembesülhetünk.

Kárpátalja jövőjének általános kérdései

Kárpátalja önállósodási törekvése a fejlődés szempontjából pozitívnak mondható. A terület geopolitikai helyzete, valamint az itt élő különböző nemzetiségek történelmileg kialakult, alapjában véve konszolidáltnak mondható viszonya módot nyújt arra, hogy a terület nemcsak gazdasági, de politikai értelemben is bizonyos önállóságot élvezzen. Ez megszüntethetné a terület gazdasági kiszolgáltatottságát, megnyithatná az utat az erőteljesebb gazdasági és politikai reformok felé, közelebb vihetne a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezéséhez. Nyilvánvaló azonban, hogy az önállósodási törekvések mellett nem kis erőfeszítéseket kell tenni az önkormányzati rendszer

bevezetésére, a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia meghonosítására, a nemzeti kisebbségek védelmére.

Kárpátalja történelmének, valamint bonyolult etnikai viszonyainak ismeretében felmerülhet az átcsatolás, illetve a határrevízió kérdése. Az előbbivel kapcsolatban a nemzetközi helyzetnek, valamint a nagyhatalmak e kérdéshez való hozzáállásának ismeretében úgy véljük, hogy az effajta megoldások nemigen bírnak politikai realitással. Ez a változat semmiképpen sem élvezné minden nemzetiség támogatását, tehát újabb nemzetiségi konfliktusok forrása lehet, sőt tetemes gazdasági, adminisztrációs s egyéb nehézségeket okozna, elsősorban a befogadó országnak. A határrevízióval kapcsolatban ki kell mondanunk, bármennyire kívánatosnak is tűnhet ez a megoldás egyes nemzetiségek szemében, azon kívül, hogy jelenleg ennek sincs politikai realitása, egy etnikai elv alapján kidolgozott határ megvonása számos problémát vet fel, melyek közül a legfontosabb, hogy nem rendezi megnyugtatóan a kívül maradó sorsát, újabb nemzetiségi feszültségeket szül, veszélyezteti a térség gazdasági stabilitását, beláthatatlan szociális következményei lehetnek.

Összefoglalva az elmondottakat: Kárpátalja Európához csatolásának zökkenőmentes útja a terület maximális politikai és gazdasági-pénzügyi önállóságán, a szomszédos országokkal való minél sokoldalúbb (gazdasági, kulturális stb. kapcsolatok) kialakításán, a piacgazdaság, a parlamentáris demokrácia meghonosításán, az Európa-szerte elfogadott jogi normák elismerésén és érvényre juttatásán, a határok légiesítésén keresztül vezet.

A kárpátaljai magyarság és a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség jövőjének általános kérdései

A kárpátaljai magyarság sorsának alakítását egyetlen szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) vállalta magára. Ez egyszerre jelent politikai, kulturális és szociális érdekvédelmet, érdekképviselést, jogvédelmet, képviselők jelölését, az állami és külföldi szervezetekkel való kapcsolattartást, a kisebbségi sajtó menedzselését stb. Nyilvánvaló azonban, hogy hosszú távon egyetlen társadalmi szervezet sem képes ilyen mennyiségű munka maradéktalan elvégzésére. A kisebbség összes létfeltételének biztosítását tehát a jövőben nem ettől vagy attól a társadalmi szervezettől kell várnunk, hanem egy rugalmas kisebbségi intézményrendszerrel. Csak egy ilyen, a kisebbség által létrehozott intézményrendszer biztosíthatja a kisebbségi magyarság jogainak hiánytalan érvényesítését. A kisebbségi szervezetek, jelen esetben a KMKSZ szerepe éppen abban van, hogy kiharcolja egy ilyen intézményrendszer létrehozásának lehetőségét, majd lerakja annak alapjait, s ha kell, társadalmi felügyeletet gyakoroljon ezen intézmények működése felett.

Önigazgatás, önkormányzati formák

Területi önkormányzat egy adott térségben referendum útján, a köztársaság legfelsőbb tanácsának döntése alapján hozható létre. E terület, melynek határa elvben az 50%-os etnikai határral esik egybe, saját vezető testülettel és intézményrendszerrel rendelkezik, melyek bizonyos, törvény által megállapított önállóságot élveznek. Minden területi önkormányzat működésének legkényesebb pontja a hatáskörök (állam-önkormányzat) megosztása, a gazdasági önkormányzat megteremtése. Lényegesnek mutatkozik a helyi jogalkotás körének, valamint a hatalommegosztási technika jellegének kérdése. Természetesen bármily széles is a helyi hatáskörbe átemelt vagy idővel átemelhető problémák spektruma, nem szabad megfedkezünk

arról, hogy az állam számára létfontosságú kérdésekben a köztársasági elnök általában vétójoggal bír, továbbá arról sem, hogy azzal, hogy a tartomány saját kezelésébe von bizonyos állami szférákat, egyszersmind kötelezettséget vállal arra, hogy a terület addigi színvonalát (gazdasági, szociális, kulturális) fenntartja.

A kulturális önkormányzat közjogi test, melynek a jogi személyeket megillető lehetőségei vannak, s közhatalmi jogosítvánnyal rendelkezik. Hatáskörét törvény állapítja meg, és pedig úgy, hogy az általa elfogadott statutum a kisebbségi kódexbe (törvénybe) való felvétele után törvényerőre emelkedik. Ezután határozatait csak az Alkotmánybíróság helyezheti hatályon kívül. Mint általában, ezt az önkormányzatot is csak az ország parlamentje oszthatja fel, az is csak minősített többséggel. Ezzel szemben az állam köteles a kulturális önkormányzat intézményeit megfelelő anyagi támogatásban részesíteni.

A kulturális önkormányzathoz csak azok az állampolgárok tartoznak, akik a megfelelő nemzetiségi jegyzékbe felvették, vagyis az odatartozás önkéntes. Az önkormányzat vezető testülete a kulturális tanács, mely kulturális igazgatóságot, valamint területenként kulturális kuratóriumokat és más intézményeket is életre hívhat. E testületeket a megfelelő törvények szerint az önkormányzat tagjai választják.

Összefoglalva: a kulturális önkormányzat hatáskörébe kerül a kisebbség teljes kulturális életének megszervezése, néhány más kérdés is, de oly módon, hogy annak anyagi fedezete továbbra is az állam egészét terheli. Az ezt meghaladó követelményeket alkotmányos úton, valamint a jóléti (gazdasági) önkormányzatok rendszerének kiépítésével teljesítik.

A szakértők véleménye szerint a többé-kevésbé szétszórtan élő kisebbségek esetében a kulturális önkormányzat jelent jobb, egyszersmind azonban technikailag nehezebb megoldást.

A területi elven működő kisebbségi önkormányzat pozitívumai:

A területen belül minimálisra csökkenti az asszimiláció mértékét. A magyar nyelvet állami státusba emeli, és élvezzi annak minden következményét. Meghatározott jogokat nyer mind belső, mind külső tevékenységéhez gazdasági és politikai téren egyaránt. Saját intézményrendszert hív életre, megoldhat több szociális problémát, felvirágoztathatja a magyar kultúrát, a magyarsággal rokon lélektani közeget teremthet, természetesen csak a határain belül.

A területi elven működő önkormányzat negatívumai:

Semmilyen védelmet nem nyújt a kívül maradó magyarságnak, azt nem képviseli. Gazdasági nehézségekkel és személyi problémákkal is számolnia kell. Beláthatatlan következményű szociális folyamatokat indíthat el (például: migráció). Felgyorsíthatja a kívül maradó magyarság nyelvi és kulturális asszimilációját, kivándorlását. Nagy ellenállásba ütközik a hatalom és más nemzetiségek részéről. A KMKSZ-t részben megfosztja lehetőségeitől. A területen belül újra fel kell vetni a nemzetiségi kérdést. Megfelelő alkotmányos feltételek kialakítását kívánja, a jelenleg érvényben lévő törvény nem ad rá lehetőséget.

A személyi elven működő önkormányzat előnyei: Megvalósítása kevésbé ütközik más nemzetiségek, esetleg a hatalom akaratával. A kisebbség minden tagjának védelmet nyújt. Saját, magyar intézményrendszert hív életre. Minden, a kisebbséget sújtó intézkedés vagy rendelkezés esetén vételjoga van. Önkéntes alapon szerveződik, a KMKSZ érdemi működését nem veszélyezteti.

A személyi elven működő önkormányzat hátrányai: Kevésbé lassítja az asszimilációt (bár fékező hatása egész Kárpátalján érvényesülhetne). Hatásköre csak a kulturális életre és néhány más kérdésre terjed, és csupán megfelelő alkotmány

mellett, a jóléti önkormányzatokkal együtt biztosíthatja a magyarság teljes védelmét. A jelenleg érvényben lévő törvény nem ad rá lehetőséget.

A kárpátaljai magyarság önkormányzati rendszere

Figyelembe véve az elmondottakat, úgy tűnik, a kárpátaljai magyarság esetében elképzelhető egy olyan vegyes önkormányzati rendszer, mely egyesítené magában a területi és a személyi elven működő önkormányzat előnyeit. Ennek megszervezéséhez többek között a következők szükségesek: a megfelelő jogi feltételek alkotmányos biztosítása, az önkormányzat felépítésének és működési elvének tisztázása, a terület közigazgatási felosztásának egy demokratikusan lebonyolított népszámlálás alapján történő megváltoztatása, nemzetiségi kataszter összeállítása, az önkormányzat státútumának kidolgozása.

A jogi feltételek közös fontos lenne az állam és az önkormányzat joghatóságának megosztása; a vagyonjogi kérdések, a személyi elvű önkormányzat, valamint ezen önkormányzat gazdasági bázisa biztosításának, a magyar közigazgatási területi, illetve a területi egységekkel való összekapcsolhatóságának lehetősége. Ide tartozik még a nemzetiség szabad bevallásának, valamint e bevallás büntetőjogi védelmének biztosítása, a számarányos kisebbségi képviselet speciális rendszerének törvényesítése, megfelelő nyelvtörvény hatályba léptetése stb.

Ez az elnagyolt „forgatókönyv” csupán egy, még ezután elvégzendő alapos feltáró munka kiindulópontjául szolgálhat, melynek elvégzéséhez a szakemberek széles körű összefogása szükséges.

SZÓCS GÉZA

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség helyzete és feladatai

Ha röviden vázolni kívánjuk, hogy néz ki ma a Romániában élő több mint 2 000 000 magyar érdekeit képviselő szerveződés, úgy mondanivalónk tömören összefoglalható. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség háromnegyed millió tagot számlál, és a májusi országos választásokon egymillió szavazattal az ország második legerősebb pártjaként végzett. A kétkamarás román parlamentben közel 10%-os arányszámmal a legerősebb ellenzéki párt.

Az 1990. májusi parlamenti választás eredményeinek a feldolgozása, tehát az, hogy ki szavazott az RMDSZ-re, azt mutatja, hogy a választást a romániai magyarság nem tekintette népszámlálásnak. Volt aki azt gondolta, hogy ez népszámlálás lesz, de a rendelkezésünkre álló adatokból nyilvánvaló, hogy a magyarságnak több mint 20%-a nem a magyar szövetségre szavazott, hanem a frontra, arra a frontra, amely ma a kormányzó párt. A magyarságnak további 20%-a nem ment el szavazni. Tehát ezekkel a torzító értékekkel kell számolnunk.

A Magyar Szövetségre a választások után olyan feladathalmaz súlya nehezedett, amely szinte egyedülállónak mondható. Nyilván a többi kisebbségi területen, például Kárpátalján is ugyanez a helyzet, mint ahogy hallottuk, de itt az RMDSZ-nek szinte órák alatt kellett kiállítania ütőképes parlamenti képviselői csoportot, azaz 40 olyan képviselőt, akik a romániai parlamentben ennek a több mint 2 000 000 embernek az érdekeit megfelelőképpen tudják védeni. A Magyar Szövetségre hárult az egészségügyi, jogi, szociális tanácsadástól kezdve a vállalkozások segítéséig és az ezzel kapcsolatos számtalan ügy intézéséig minden. Az elintézendő ügyek a román bürokrácia körülményei között mindegyre halmozódnak. Ezek főrésze egyéni vagy kollektív sérelem, s amelynek semmiféle olyan fóruma nincs az országban, ahonnan megoldást várhatnának.

A Magyar Szövetség – bizonyára szerénytelenségnek hangzik, de ez az igazság – viszonylag jól megfelel ezeknek a feladatoknak. A nyugat-európai pártokhoz tartozó parlamenti képviselők egész életükben erre a feladatra készültek, úgyszólván gyerekkoruktól kezdve, egy iskolába jártak, egy ideológián nőttek föl, magas szintű politológiai képzésben részesültek. Ők képesek arra, hogy egységes parlamenti csapatot képezzenek. De még ilyen pártok esetében is gyakran látjuk, hogy hibáznak, bizonytalanok, zavar és tanácstalanság bukkan föl. Ezzel szemben a Romániai Magyar Szövetségnek a politikai vonalvezetése tavasztól kezdve mostanig úgyszólván töretlennek mondható, és a Koszovótól tulajdonképpen Vlagyivosztokig terjedő hatalmas nagy térségben oly kevés számú stabil politikai alakulatok egyike.

Olyan körülmények között, amikor itt Magyarországon is egymás régi fegyverbarátai testvérháborújának lehetünk tanúi, amikor Lengyelországban látjuk, hogy Walesa és egykori harcostársai milyen viszonyban vannak ma egymással, a Magyar Szövetség váratlanul és látványosan stabil és kiegyensúlyozott tudott maradni. Amikor azt mondom, hogy váratlanul, akkor arra is gondolok, hogy a mindenkori román politika, de különösen a mai hatalmi politika eszköztárába bizony beletartozik a rivális politikai erők belső szétbomlasztása; illetve az erre való törekvés. Azok, akik politikátörténettel foglalkoznak, igen szép példákban ismerhetik majd meg az 1990. évi romániai parlamentarizmus történetét tanulmányozva ezeket a machinációkat. Fölrobbantották a Szociáldemokrata Pártot, majd a Parasztpártot és a Liberális Pártot is. Nyilvánvaló, hogy az első számú célpont nem a szavazatok 4%-át megszerző Parasztpárt volt, hanem az RMDSZ, amelynek a rejtett beavatkozások ellenére sikerült egységesnek megmaradnia. Figyelembe véve az egész nemzetközi kontextust, Koszovótól Kamcsatkáig, valamint azt a gettóhelyzetet, amelyben élünk, és amely kitermeli a

maga torzulásait mindannyiunk szívében, sikerült a veszélyhelyzeteket mostanáig túlélnünk, és én meg merem kockáztatni azt a jóslatot, hogy ez így is marad.

Az RMDSZ nem fog széthasadni, sem kétfelé, sem háromfelé. A hasadási tünetek olyan operett-pártoknál jelentkeztek, mint például a 30 tagot számláló úgynevezett Független Magyar Pártban, amely a választásokon az egyetlen riválisa volt a Magyar Szövetségnek, és ott mindössze néhány száz szavazatot szerzett. Ezzel szemben a Magyar Szövetségben ilyesmiről nincs szó. Ettől a helyzetünk még nem rózsás. Hihetetlenül nagy szakemberhiány van. Nálunk az országban nem él egyetlen olyan alkotmányjogász, aki mai értelemben annak volna nevezhető. Nincs olyan jogilag képzett szakember-garnitúránk, amelyre támaszkodva mi megelőzhetjük volna a rendkívül zilált körülmények között dolgozó kormánypártot, és benyújthatuk volna például saját földtörvény-javaslatunkat.

Tehát az a vád, amely szerintem joggal érhetne bennünket, hogy nem voltunk képesek előállni saját földtörvény-javaslatokkal és egyéb törvényjavaslatokkal, tulajdonképpen jogos. De ez a helyzet. Hallatlan nagy volt a vérveszteség, és egy több évtizedes agyomosás után, amely nem hasonlítható össze a magyarországi diktatúra agyomosási technikáival, egyszerűen nincs erre most szürkeállományunk. Kell néhány év, amíg lélegzethez jutunk, és előállhat az a szakembergárda, amelyre majd építhet a jövő magyar politikusnemzedéke. Ez az új csapat már profi lesz, amelyet nem úgy szedünk majd össze, mint ahogy ez a mostani összeverődött református lelkészekből, mezőgazdasági szakemberekből, költőkből. Azt reméljük, hogy néhány évnyi lélegzétvétel elég lesz ahhoz; hogy azok a szakemberek, akik a következő hónapokban és években Magyarországon és nyugati országokban fognak tanulni, konzultálni, tájékozódni, képesek lesznek tőlünk úgy átvenni a stafétabotot, hogy mi nyugodt lelkiismerettel visszavonulhassunk. Ez is paradoxon, anomáliája a magyar alkotmányjogi gondolkodásnak, illetve eszmetörténetnek, hogy mennyire kiesett a magyar köznapi gondolkodás történetéből Kossuthnak Kis-Ázsiában az 1850-es évek elején (talán 1852-ben) fogalmazott alkotmánytervezete. Amely hogyha jobban beépült volna akár a magyar alkotmányjogi gondolkodás történetébe, legalább elméleti dimenzióban, amellyel az egyéni jogokra építve az egész szerkezet tengelyébe a kisebbségi jogokat helyezve jut el ez az építmény, ismétlem az egyéni, kisebbségi jogokon keresztül az európai szuperstruktúrákig és a konföderáció gondolatáig. Ez ma, miközben mi már öszülő fejel és nem erre készülve alkotmányjoggal megpróbálunk foglalkozni, ugye a döbbenet erejével hat, hogy milyen rendkívül modern a fenti gondolat, milyen nagy kár, hogy ez teljesen kimaradt, és nem vált szerves részévé a magyar közjogi hagyománynak. És bizony most nagyon-nagyon jó lenne, ha hivatkozhatnánk arra, hogy Magyarországon ennek a kossuthi alkotmánynak a szellemében oldódott volna meg valaha is a nemzetiségi kérdés.

Befejezésül annyit: nyilvánvaló, hogy az erdélyi magyarság, a kárpátaljai magyarság, a felvidéki magyarság, a délvidéki magyarság sorsa azon múlik a következő évtizedekben, hogy Magyarország mennyire lesz képes megőrizni a térségben gazdasági, szellemi, politikai tekintélyét. Mennyire lesz képes olyan kulcsországgá válni, amely nélkül nem lehet majd a közép- és kelet-európai ügyekről tárgyalni. Mert ha Magyarországnak a térségben kétségkívül meglévő politikai tekintélye elveszik, ha másod- vagy harmadrangú tényezővé válik, akkor a magyar kisebbségek elvesztik azt a valóságos erkölcsi támaszt, amelyre létük mint közösségi lét fölépülhet a következő évtizedekben.

VEKOV KÁROLY

A romániai magyarság tömbszerveződésének okairól

A tömbszerveződésnek szerintem az egyik alapvető kiváltó oka maga az önvédelem, amely ezt megköveteli a magyarságtól. Kisebbségi létben élve egy olyan többségi közegben, amely az utóbbi évtizedek során folyamatosan leépítette a magyarság intézményi kereteit és jogi biztosítékait, már amennyire azok egyáltalán léteztek, vagy létrejöttek a második világháború után. Magától értetődő az az önvédelmi törekvés, amely egy akolba, egy mozgalomba terelte össze a magyarságot. Ennek nyilvánvalóan hagyományai is voltak éppen ebben a kelet-európai régióban, egyes kisebbségek, például a romániai németség esetében is.

A tömbszerveződésnek egy másik tényezője, amely nyilván közrejátszik – s ezt el kell ismernünk, hiszen mindahányan hosszú ideig hatása alatt voltunk – az, hogy a tömbszerveződés volt a modell az előző évtizedekben ebben a régióban. Tehát a pártmodell, az egységes pártnak a modellje végül is kivétel valamiként a mai ténykedésekre is. Természetesen más tanalommal, de erről se feledkezzünk meg, ha az egységet hangoztatjuk. Nem az erkölcsi motivációját kérdőjelezem meg annak a megfogalmazásnak, hogy szükség van egységre, hanem csupán regisztrálok ezt az előzményt, mint a tényezőt, illetve okot. Mi több, a magunk terminológiájában is észrevehetjük ezt, amely merít az előbbi évtizedek szóhasználatából.

Egy harmadik tényező, vagy negyedik, ha a hagyományt is ide soroltam, a veszélyeztetettség tudata, amely ma fokozottabban jelentkezik ebben a régióban a kisebbségek, így a romániai magyarság esetében. Ez szintén présként, összepréselő erőként determinálja, határozza meg a magyarság önszerveződési törekvéseit. Mindez azért olyan érdekes, mert olyan erőket és olyan szempontokat, állásfoglalásokat présel együvé, próbál egybeötvözni ez a jelenlegi helyzet, a jelenlegi kisebbségi helyzet, amelyekben a politikai árnyalatoknak és állásfoglalásoknak rendkívül széles skálája mutatható ki. Mi, romániai magyarok ma azt tartjuk nagyon fontosnak, hogy ez a nagyon sokszínű politikai paletta valamiképpen együvé tartozzék. Az RMDSZ végső soron ezt kívánja megvalósítani. Egy nagyon tág, s egyben laza struktúrába fogja egybe ezeket az egymástól olykor nagyon különböző erőket.

A társadalmi struktúrákból következően, a sajátos helyi, regionális hagyományokból adódóan és más tényezők hatására már ma is észlelhetően egyfajta differenciálódás is hozzájárul ezekhez. Miért mondom mégis, hogy belátható időn belül nem szabad felbomlnia ennek a struktúrának? Romániában minden egyes politikai szerveződés, a Fronttal kezdődően, de a többi is ide értem, épp olyan heterogén jellegű, mint az RMDSZ. Különböző társadalmi erőket, különböző törekvéseket foglalnak magukban és ezeket is fenyegeti a szétbomlás lehetősége, ami távlatilag biztosan bekövetkezik. A magyarságnak Romániában egyedüli esélye az lesz, hogy túlélje ezt a lemorzsolódási és széttöredezési folyamatot.

VÉKÁS JÁNOS

A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének létrejötte

A nyolcvanas években a politikai élet a Vajdaságban nagymértékben militarizálódott a Szerbia–Vajdaság konfliktus következtében. Szerbia mindig is sérelmesnek érezte a két tartomány önállóságát, s most, az átalakulás során (az 1968-as eseményekhez hasonlóan) a rendszerváltást a szerb nemzeti érdekek érvényesítésére is igyekezett felhasználni. A nyolcvanas évek első felében Szerbia vezetősége liberálisabb légkörrel igyekezett Belgráddhoz kötni a vajdasági ellenzéki értelmiséget, köztük a magyarok egy részét is. A vajdasági vezetőség erre a szellemi élet gúzsba kötésével válaszolt, így a jugoszláviai szellemi központok közül az újvidéki vezetés dogmatizmusával jószerivel csak a szarajevói vetekedhetett. A JKSZ meghirdette a harcot a jobboldal előretörése ellen, ezzel párhuzamosan a Vajdaságban többszáz nevet tartalmazó listák készültek, elsősorban a magyar és a horvát „nacionalista értelmiségiekről”. Jó néhányuk ellen politikai kirakatpereket rendeztek, míg főbbjük a rendőrség állandó megfigyelésének és zaklatásának volt kitéve.

A nyolcvanas évek második felében a belgrádi liberális ellenzék szellemiségére mind nagyobb mértékben nyomta rá bélyegét a nemzeti színezet. Az 1987-ben hatalomra került új szerbiai vezetőség, a koszovói szerbek veszélyeztetettségére és a szerb nemzetnek a jugoszláv föderációban elfoglalt helyzetével kapcsolatos vélt vagy valós sérelmeire apellálva, igyekezett megnyerni a tömegek támogatását Szerbiában. Második lépésként a föderáción belüli erőviszonyok megváltoztatása érdekében a vajdasági vezetőség megbuktatását készítette elő, ami nem volt nehéz feladat, mert ennek a vezetőségnek nem volt tömegbázisa. Miután azonban a nemzeti homogenizálódás során a más köztársaságbeli szerb lakosság is megmozdult, az ország végleg megindult a konföderalizálódás útján.

A vajdasági magyarság az 1988-as vajdasági szerb tömeggyűléseken megnyilvánuló túlfűtött nemzetieskedésre rendkívül mérsékelten reagált, nyílt etnikai konfliktusokra ekkor sem kerül sor. Az önvédelmi reflex első megnyilvánulása az volt, hogy a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) megalakításának tervét előkészítő értelmiségiek petíciót kezdeményeztek a kisebbségek számára kedvezőtlen új köztársasági oktatási törvények tervezetének módosítása érdekében. A petíciót egyetlen hét alatt minden szervezés nélkül több mint 17 ezren írták alá. A pártszervek és a szerb lapok éles hangon foglalkoztak az akcióval, egyes helyeken állásuk elvesztésével fenyegették a petíció aláíróit. Miután azonban a hatósági szervek nem alkalmaztak repressziót, Ágoston András 1989. december 18-án a tizenegy tagú kezdeményező bizottság nevében benyújtotta a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének megalakítására vonatkozó kezdeményezést. Ez volt sorrendben a második, a pluralizmus irányába mutató politikai kezdeményezés Szerbiában.

Az 1989 végén megfogalmazott programcélok (a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat koncepcióját kivéve) már tartalmazták mindazokat az elemeket, amelyekre fejlődése során a szervezet épült (többpártrendszer, piacgazdaság, nemzetközi dokumentumokban rögzített kisebbségi jogok). A programcélok azon kitétele miatt, amely elismeri a szerb nemzet jogát, hogy megvédje államának területi egységét, egyesek az autonómia elárulásával, mások az egyetemes magyarságról és az anyaországhoz való új viszonyulásról szóló kitétel miatt irredentizmussal vádolták a kezdeményezőket. A szervezet a magyar sajtó teljes hallgatása és a szerb sajtó heves támadásai közepette tette meg fejlődésének első lépéseit, csak a *Borba* című belgrádi föderális napilap tanúsított toleráns magatartást vele-szemben, már ebben az időszakban is többször megszólaltatván a kezdeményező bizottság tagjait.

Miután 1990. január 2-án a kezdeményező bizottság határozatot hozott a támogató aláírások gyűjtésének megkezdéséről, először a műszaki értelmiség csatlakozott a kezdeményezéshez. Megjelentek az ezt támogató első olvasói levelek a Magyar Szó Közös íróasztalunk című rovatában, interjú hangzod el a Kossuth Rádióban és a BBC magyar adásában, majd január 15-én az Újvidéki Televízió Napjaink című adását teljes egészében e kezdeményezésnek szentelte. Ez volt az az impulzus, amely után az első aláírásgyűjtő aktivisták jelentkeztek, s a kezdeményező bizottság tagjainak intenzív terepjárásával megindult a tagság toborzása. Január 26-án és 27-én a kezdeményező bizottság háromtagú küldöttsége Budapesten tárgyalásokat folytatott Tabajdi Csaba miniszterhelyettessel, amiről a magyarországi és a vajdasági magyar sajtóban közös közleményt adtak ki. Január 31-én a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya napirendre tűzte a VMDK kezdeményezését, de állásfoglalás nem született, mégpedig azzal az indokolással, hogy nem teljesen világos a szervezkedés célja.

A kezdeményezés egynemzetiségű jellege miatt a legélesebb támadások a Kommunista Szövetség szervei és tisztségviselői részéről érkeztek, a hatósági szervek azonban nem alkalmaztak megtorlást a kezdeményezőkkel szemben. Ugyancsak ők február 15-én levélben kérték a köztársasági és a tartományi kormány elnökétől, hogy a vajdasági magyarok számára hét gimnáziumban szervezzék meg a teljes magyar nyelvű oktatást, és tegyék lehetővé az egyetemi tanulmányok korlátozás nélküli folytatását Magyarországon.

Ezzel egy időben mind több értelmiségi is nyilvánosan állást foglalt a kezdeményezés mellett, így dr. Ribár Béla akadémikus még december 31-én a *Magyar Szóban*, Herceg János akadémikus pedig február 25-én az Újvidéki Rádióban indokolta meg, miért csatlakozod a kezdeményezéshez. Március első felében elkészült a VMDK alapszabályának tervezete, kialakult a VMDK szervezeti felépítésének vázlata, a hónap második felében lezajlottak a területi megbeszélések. Március 31-én borszlón lezajlod a VMDK alakuló közgyűlése, amelyen elfogadták a szervezet alapszabályát és megválasztották a vezetőséget Sajnos ez az esemény sem zajlott le incidens nélkül: az alakuló közgyűlést követő éjjel Zomborban ismeretlen tettesek ledöntötték Kiss Ernő szobrát, s a VMDK későbbi akcióinak legtöbbjét is hasonló provokációk kísérték. A hatósági szervek reagálásából azonban egyértelműen az vált világossá, hogy az államvezetés nem törekeden a nyílt etnikai konfrontálódásra.

Más politikai szervezetek közül elsőként a Demokrata Párt mutatta a közeledés jeleit, de a többiek sem maradtak sokáig közömbösek egyértelmű elutasítás csak a Kommunista Szövetség, valamint a Koszovó megsegítésére, illetve a szerbek tömeggyűléseinek megszervezésére létrehozott *Solidarnost* nevű szervezet, ezen kívül a Szerb Nemzeti Megújulás pártvezéreinek részéről nyilvánult meg.

A VMDK Tanácsának április 19-én megtartott 2. ülésén hozott határozatot a helyi (körzeti) szervezetek és azok keretében a tagozatok megalakításáról. A szervezet akkori hétezer tagjának a tagtoborzás mellett a következő hónapokban ez volt a legfontosabb feladata. Ez idő alatt fogalmazódott meg a vezetőség körében a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat koncepciója, amelyhez jelentősen hozzájárult a kisebbségi kérdéskörrel foglalkozó nemzetközi és magyarországi dokumentumok tanulmányozása is. Ezen az ülésen születet meg a határozat a részletes program kidolgozásáról, valamint az a döntés, hogy a VMDK levélben kéri a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiától és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiától az ártatlan vajdasági magyarokkal a háború utolsó hónapjaiban történt megtorlások tudományos kivizsgálását.

Május folyamán megalakult a VMDK adni, nyugat-bácskai és kanizsai, júniusban pedig a zentai, szabadkai, topolyai, újvidéki és zrenjanini körzeti szervezete. Júliusban létrejön a temerini, a kulai és a becsei, szeptemberben pedig a pancsovai és a kikindai körzeti szervezet Ezzel négy dél-bánáti községet és a Szerémséget kivéve létrejött a VMDK egész vajdasági szervezeti felépítése. Az alakuló közgyűlések közül nem sok zajlott le incidens nélkül.

Kanizsán magyarelles falfeliratok jelentek meg, Zentán ismeretlen telefonáló a pravoszláv templom és a gimnázium felgyújtásával fenyegetőzött, Temerinben harcosok csoportja akarta megakadályozni a gyűlést, míg Becsén az utolsó pillanatban meg akarták tiltani az előre kibérelt terem használatát, így ott az alakuló közgyűlés az utcán kezdődött.

Ezzel párhuzamosan létrejöttek a tartományi szintű szakbizottságok is. Elsőként az oktatási szolgálat alakult meg júniusban, ezt kövese augusztusban az egészségvédelmi, szeptemberben pedig a gazdasági, művelődési és tudományos szakbizottság megalakulása. Augusztusban kezdett szerveződni a Kosztolányi Dezső-diáksegélyező mozgalom is.

Júniusban a szervezet a szerbisi nyelvhasználati törvény tervezetének és az új szerb alkotmány javaslatának a meghozatalára fordította figyelmét. Nagy visszhangot váltott ki, amikor június 28-án a VMDK felszólította tagjait és a vajdasági magyarokat, hogy a július elsejei referendumon arra szavazzanak, hogy az új szerb alkotmány meghozatala előtt többpárti választásokat tartsanak. A kisebbségek nyelvén kinyomtatott szavazólapok összeszámlálásával megállapították, hogy 120 ezer magyar polgár szavazott a felhívással összhangban, ami a VMDK elleni támadások újabb sorát nyitotta meg.

Miután a Vajdasági Képviselőház a tartományi jelentőségű tájékoztatási eszközök alapítói jogát a Tartományi Végrehajtó Tanácsra ruházta át, július 14-én a VMDK Tanács állásfoglalást fogadott el a magyar nyelvű tájékoztatási eszközökről, amelyben kifejtette, hogy kisebbségi önkormányzati elképzelése alapján ezeknek az állami dotációval megjelenő tájékoztatási eszközöknek az önkormányzat keretébe kell tartozniuk, és javasolta, hogy az önkormányzat létrejöttéig a jogokat ruházzák át a VMDK-ra, mint a vajdasági magyarság egyetlen legitim képviselőjére. Miután a tartományi kormány felmentette tisztségéből a Magyar Szó főszerkesztőjét, a körzeti szervezetekben megtörténtek az előkészületek a magyarok esetleges tömeggyűléseinek megszervezésére. A Vajdasági Legfelsőbb Bíróság azonban törvényellenesnek nyilvánította a tartományi kormány határozatát.

Augusztusban végre rendeződött a VMDK jogi státusa. A politikai szervezetekről szóló köztársasági törvény értelmében július 30-án beadta a bejegyzésre vonatkozó kérvényt, amelyről augusztus 27-én kapott kedvező végzést. Megnyithatta folyószámláját, kibérelhette adni székházát, és megkezdhette a tagsági díj begyűjtését. Addig a tevékenység minden költségét maguk a tartományi és a körzeti vezetőségi tagok fedezték.

A bejegyzési kérelemmel egyidőben Ágoston András levelet intézett Slobodan Miloševićhez, Szerbia elnökségének elnökéhez, amelyben memorandum kíséretében kérte, hogy az elnök fogadja a VMDK küldöttségét. Ennek eredményeként Milosevic fogadta Ágoston Andrást, és a megbeszélések során kijelentette, hogy a VMDK követelése nem indokolatlanok.

Fontos politikai támogatást jelentett a VMDK számára, hogy Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter júniusi jugoszláviai látogatása során találkozott a VMDK képviselőivel, Entz Géza, a Magyar Köztársaság miniszterelnöki hivatalának államtitkára pedig szeptemberben Adán megbeszéléseket folytatott a VMDK Elnökségével.

Szeptember 17-én megjelent a szervezet közleményének, a Hírmondónak az első száma. Ezzel részben elhárultak a tagság tájékoztatásával kapcsolatos akadályok.

Szeptember 29-én Adán megtartották a VMDK I. kongresszusát, amelyen elfogadták a szervezet programját, bizalmat szavaztak a vezetőségnek, és meghatározták a parlamenti választások stratégiájának alapelveit. Ezeket a VMDK Tanácsa október 13-i és 20-i ülésén rögzítette, és megtette az első gyakorlati lépéseket a választások előkészítésére.

HAJÓS FERENC

A szlovéniai magyarok képvisellete és önkormányzata

A kisebbségi képvisellet és az önkormányzat lehetőségét a Szlovén Köztársaságban élő magyarok számára az 1974-es alkotmány biztosította. Az alkotmány megállapítja, hogy a Szlovéniában élő magyar és olasz nemzeti kisebbségek államalkotó tényezők, és ennek alapján kimondja az úgynevezett különjogokat, amelyek keretében biztosítja a képviselletet és az önkormányzatot.

Annak ellenére, hogy az erre vonatkozó alkotmánycikkely nem határozza meg, hogy az említett két kisebbség különjogait az őshonosság alapján ismeri el, ez soha nem volt kétséges, és az 1989. évi függelék ezt explicite szabályozta. Az őshonosság feltételeit az alkotmány nem határozza meg, de megállapítja, hogy a Szlovén Köztársaságban az említett két nemzed kisebbség őshonos. A kisebbségi képviselletet egy általános határozat biztosította, amely szerint a nemzetiségileg vegyes területeken - amelyeket a községi státútumokban állapítottak meg - a magyar és olasz nemzeti kisebbségeknek megfelelő képviselletet kell biztosítani a küldöttségekben. Tekintettel a nagyszámú küldöttségre és az egypártrendszerre jellemző jelölési és választási eljárásra, e szabály érvényesítése rendszerint nem ütközött nagyobb akadályokba. Természetesen azonnal felvetődik a képvisellet legitimitásának és minőségének kérdése, amellyel kapcsolatban a gyakorlatban voltak is nehézségek.

Az 1989-es alkotmánymódosítás a képvisellet terén a kisebbségnek fontos eredményeket hozott. A függelékek községi szinten arányos -képviseletet biztosítottak, amelyet a választási törvény külön választási egységek alakításával valósít meg, de ennél sokkal lényegesebb, hogy mindkét kisebbségnek 1-1 képviselőhelyet juttattak a köztársasági képviselőház minden tanácsában.

A választásoknál e képvisellet legitimitását illetően most is voltak problémák, ugyanis passzív szavazási joga csak a kisebbségek tagjainak volt, aktív szavazási joga azonban a nemzetiségileg vegyes terület minden szavazójának, és mivel a jelölés joga szintén általános volt, elméletileg és gyakorlatilag is előfordulhatott, hogy a többségi lakosság döntött a kisebbségi képviseltről.

Szlovéniában az új alkotmány tervezete a most folyó nyilvános vita után előreláthatólag a jövő év elején kerül elfogadásra. A kisebbségi képvisellet az alkotmánytervezet szerint mennyiségileg és minőségileg is javul. A képviselőház az alapszöveg szerint egy tanácsból áll, amelyben mindkét kisebbségnek 5 vagy 8 képviselőhelyet biztosítanak. A nyilvános vitában - néhány kivételtől eltekintve - a képviselletet alapjában nem vitatták, a megjegyzések a képvisellet számbeliségével kapcsolatosak. A javasolt változatok szerint kétkamarás rendszer is lehetséges volna, ebben az esetben a kisebbségi képviselletet a második tanácsban nem szabályoznák. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a következő változatra is, amely szerint a törvényhozó tanács mellett egy tanácsadó államtanács (szenátus) működne.

A képvisellet minőségével kapcsolatban pedig kétségkívül az a változati javaslat a leglényegesebb, amely szerint a kisebbségekre vonatkozó jogszabályok a kisebbségi képviselők beleegyezése nélkül nem fogadhatók el. Amennyiben mégis, akkor a vétőjog nagy lehetőségeket nyitna a kisebbségi önvédelem terén.

A kisebbségi önkormányzat az 1974-es alkotmány határozatai alapján megállapított nemzetiségi öngazgatási érdekközösségek által valósult meg. A nemzeti érdekközösségek az öngazgatási rendszer keretében alakultak. Annak ellenére, hogy nem rendelkeztek eredeti pénzforrásokkal, a működésükhöz és programjuk megvalósításához szükséges eszközöket a köztársasági költségvetésből biztosították - az önkormányzat terén nagy előrelépést jelentettek. Nemcsak azért, mert autonóm jogszabályalkotásra voltak felhatalmazva hatáskörükön belül, hanem azért is, mert a községi képviselőtestület negyedik tanácsaként

részt vettek a döntéshozatalban a kisebbségi kérdésekkel kapcsolatban. Községi szinten törvényes lehetőségük van megakadályozni minden, a nemzeti kisebbségeket érintő káros döntést, ezenkívül bizonyos nemzetiségi jogokról teljesen önállóan is döntenek.

Az új alkotmánytervezet egy egész sor kérdést és problémát vetett fel a kisebbségi öngazgatási közösségek szerepe és hatásköre kapcsán. A helyi önkormányzat helyzete ugyanis lényegesen változik. Megszűnik az úgynevezett kommunális rendszer, amelyben a községeknek az általános jogszabályok alkotása terén is nagy önállósága és hatásköre volt. Ez természetesen hatni fog majd a kisebbségi öngazgatási közösségek szerepére és hatáskörére. Mivel az alkotmánytervezetben a helyi önkormányzatnak csak néhány alapelve van lefektetve, és számtalan nyitott kérdés maradt, nehéz a lehetséges következményeket előre látni. Feltétlenül erős központosítás várható a közigazgatásban, amely a kisebbségi öngazgatási közösség részvételét a döntéshozatalban kétségkívül szűkíteni fogja. Ezért is igen jelentős, hogy köztársasági szinten a nemzetiségi képviselők részvételét a döntéshozatalban hogyan szabályozzák.

A nyilvános vitára bocsátott alkotmánytervezet szerint a magyar és az olasz kisebbség lapjai azokon a területeken, amelyeken őshonos lakosként élnek, öngazgatási (önkormányzati) közösségeket alapíthatnak. A most hatályban levő alkotmány szerint e közösségek megalapítása kötelező volt, mivel a képviseleti-területi rendszer alkotórészei voltak, meg volt állapítva hatáskörük és azok a kérdések, amelyekről a községi képviselőtestület tanácsaival egyenrangúan döntöttek. Az új alkotmánytervezet általában is lényegesen rövidebb az eddiginél, és erre vonatkozólag csak azt szabályozza, hogy a köztársaság a kisebbségi önkormányzati közösségeket az állam hatáskörébe tartozó meghatározott feladatok ellátására hatalmazza fel. Hogy melyek lesznek ezek a feladatok, a köztársasági képviselőház dönti majd el. A szlovéniai magyar nemzetiség helyzetét nagyon megnehezítené az önkormányzati közösség szerepének és hatáskörének jelentős szűkítése.

A Szlovén Köztársaságban a legidősebb és sorsdöntő fontosságú kérdés a népszavazás. A köztársasági képviselőház meghozta a népszavazásról szóló törvényt, amely szerint a népszavazáson a köztársaság önállóságáról és függetlenségéről döntenek a szavazók. A népszavazás minden következményét lehetetlen előre látni, de a tárgyalt témakörrel kapcsolatban meg kell említeni a politikai pártok közös nyilatkozatát, amely szerint a magyar és olasz nemzeti kisebbség mostani politikai helyzete a népszavazáson elfogadott döntés következtében nem fog megváltozni. Az ily módon kinyilvánított politikai akarat egyben biztosíték a kisebbségnek, hogy az alkotmányban lefektetett jogok a gyakorlatban is megvalósulnak.

SZABÓ REZSŐ

A szlovákiai magyarság politikai képviseletének megújulása

Egy éve immár, hogy Csehszlovákiában a pártállamot megpróbáljuk demokratikus állammá alakítani, s ez korántsem könnyű. Ezt a folyamatot egy szűk réteg indította el, és az emberek közül sokan nem mindig értik ennek lényegét.

A szlovák nép ismét úgy érzi, eljött a pillanat, amikor gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt maradéktalanul egyenjogúvá válhat. Nem zárom ki, de túlságosan valószínűnek sem tartom egy független Szlovákia létrejöttét. Jelenleg a szlovákok legfeljebb 20 %-a, a cseheknek mintegy 10–12 %-a tartja ezt szükségesnek, illetve megvalósíthatónak. Szlovákiában az elnyomottság érzése nacionalizmust szül. Erős a nemzetté válás vágya is, s ezzel összefüggésben ismét alapvető hangsúlyt kapott az asszimiláció kérdése. Ennek egyik következménye volt a nyelvtörvény.* A cseh és a szlovák nemzet közötti viszony rendeződése várhatóan hosszabb időt fog igényelni. Ami a két ország jogköreit illeti, a Szövetségi Gyűlés által hozandó illetékességi törvény majd eldönti, mi tartozék a központi orgánumok s mi a Cseh és a Szlovák Köztársaság jogkörébe.** Most készítik elő az egyetemes szabadságjogokról szóló törvényt, melynek kidolgozásában kiváló nyugati szakemberek is részt vettek.*** Ezt a törvényt Csehszlovákia az Európa Tanács asztalára kívánja letenni.

A vegyes lakosságú területek lakossága gyakorlatilag az együttélés szellemében, nemzetiségi ellentétek nélkül, az eltelt hetven év tanulságait levonva, békében él, legfeljebb kisebb súrlódások vannak. Ez a belső béke tehát valóság, a sajtó, a TV és a rádió azonban azt sugalmazza, hogy a feszült helyzet indokoltá teszi rendkívüli intézkedések foganatosítását.

1989. november 17. óta Csehszlovákiában a többpártrendszer keretében három magyar politikai mozgalom jött létre: még a forradalom kezdete előtt a Független Magyar Kezdeményezés; másodikként alakult meg a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom; az Együttélés politikai mozgalom pedig harmadikként született meg.

Ettől kezdve, illetve az 1990. májusi választások óta megváltoztak a csehszlovákiai magyarság képviseletének feltételei és körülményei. Magyar képviselet azelőtt is létezett, amelyet a kommunista párt jelölt ki. A választások azonban gyökeresen megváltoztatták ezt a helyzetet, a képviselőket nem dilettánsok választották meg a politikai sakkjátszma szabályai szerint, hanem maguk a politikai mozgalmak állítottak jelöltek. A jelöléseket többek között az jellemezte, hogy mindegyik mozgalom a leginkább rátermettek kiválasztására törekedett, s mindegyik irányzat egy új rendszer kialakítására, és – liberális vagy nem liberális megfogalmazásban – új nemzetiségi érdekképviselet létrehozására törekedett.

A múltban a magyar képviselők számát a kisebbség arányszáma alapján határozták meg. A mostani választásokon a magyarok arányszámukat meghaladóan kerültek be a prágai és a pozsonyi parlamentbe. Számuk mintegy negyven százalékkal magasabb annál a számnál, mely a statisztikai adatoknak megfelelő arányt tükrözi. Ez annak a következménye lehet, hogy a nem nemzetiségi orientációjú pártok révén is sikerült magyar képviselőket a parlamentbe juttatni, ezen kívül az Együttélés nem kevés szlovák szavazatot is kapott, s ezek szintén a magyar képviselőknek jelentettek támogatást. Az is elképzelhető, hogy a népszámlálás nemzetiségi adatai tévesek; ez a következő népszámláláson, 1991 márciusában kiderül.

A múltban a képviselőink, csekély kivételtől eltekintve, képzetlenek voltak. A komáromi magyar gimnáziumot 1951-ben hagyták el az első érettségizők, akikből

1956 táján lettek főiskolát, egyetemet végzett emberek. 1968-ig szinte valamennyien ismertük egymást, akik felsőfokú végzettséggel rendelkezünk. A pártállam vezetése ezt követően is vigyázott arra, hogy a képviselőtestületekbe ne kerüljön be olyan ember, aki „veszélyeztethetné” a köztársaságot. Kivételek persze akadtak. Nos, ami a képzettséget illeti, ma nincs olyan képviselőnk, aki ne rendelkezne felsőfokú végzettséggel. Ezek az emberek régóta tevékenykednek e téren, tehát megfelelő politikai gyakorlattal rendelkeznek. Ma az egyes korosztályok aránya is más, mint a múltban. Akkor a képviselők vagy nagyon öregek, vagy nagyon fiatalok voltak, most a 32 és 45 év közötti korosztály dominál. 1968 előtt két szempontból kellett a képviselőnek megbízhatóságot tanúsítania: a párt és az állam szempontjából. A magyar érdekek képviselése szóba sem jöhetett. 1968 után az elkötelezettség volt az alapvető kritérium.

A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom és az Együttélés a jelölőlisták összeállításakor nyilatkozatot kért a jelölttől, hogy nem tartozott a régi struktúra kötelékébe. Jelentős erők szabadultak fel a politika számára; olyan emberek, akik fontos gazdasági és kulturális posztokon tevékenykedtek, de politikai területen vallási meggyőződésük vagy eltérő politikai nézeteik miatt nem tevékenykedhettek.

A Független Magyar Kezdeményezés esetében olyan fiatalok lettek képviselővé, akik már november 17-e előtt is megpróbálták tenni valamit ezen a téren. Egy egészen új csapat indult el.

A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, a Független Magyar Kezdeményezés és az Együttélés 480 magyarlakta községben 200 polgármestert állított, de ez a szám korántsem azonos az összes magyar polgármester számával, mert még nem tudjuk, hány magyar polgármestere van a kommunista pártnak vagy a Mezőgazdasági Pártnak, s hány olyan szlovák polgármester van, aki tulajdonképpen magyar. Az új önkormányzatok és a programok vizsgája lesz az elkövetkező négy év, s az egyes mozgalmak hatalomba került képviselőinek meg kell valósítaniuk az együttélés programját. Ez roppant nagy feladat.

Egyes városokban és falvakban, akaratunktól függetlenül, teljesen a mi kezünkbe került az önkormányzat, egyetlen szlovák tagja sincs, holott előfordul olyan eset is, hogy a szóban forgó községben több a szlovák, mint a magyar, s olyan is megtörtént, például Érsekújváron, hogy a 39 képviselőből 32 magyar, noha a város lakosságának csupán 27,7 százaléka vallotta magát 1980-ban magyarnak. Ennek okát még nem tudjuk bizonyosan: lehet, hogy a szlovákok kisebb arányban vettek részt a szavazáson, mint a magyarok, s az is lehetséges, hogy a magyar lakosság aránya nagyobb annál, amit a statisztika kimutat. A kisebbségi képviselőlet rendszerét az 1968. évi 144. sz. alkotmánytörvénynek megfelelően vettük át; ebből az alkotmánytörvényből eddig vajmi kevés valósult meg, képviselőinknek nem áll módjában, hogy érvényesítsék. Az alkotmánytörvény jogi szempontból nem egyértelmű, s interpretáció kérdése, hogy kiolvassuk-e belőle a kollektív jogok biztosítását, avagy sem.

Az eddigi gyakorlat azt bizonyította, hogy rendelkezünk bizonyos kollektív jogokkal. Amíg azonban az állam úgy viszonyul a kérdéshez, mint most, addig nem válhatok liberális politikussá, hanem meg kell maradnom a klasszikus értelemben vett nemzetiségi politikus szerepkörében, aki kollektív jogokért küzd, s a kisebbségi jogvédelmet képviseli. Egy, a saját államában élő nemzetre egészen más kritériumok érvényesek, mint a nemzeti kisebbségekre. A többségi nemzet érdekeit nem sértő egyéni jogokat természetesen gyakorolhatjuk, csak hogy az asszimiláció ellen nem harcolhatunk az egyéni jogok platformján, ehhez a harchoz különböző szervekre, intézményekre van szükség, minisztériumra vagy más államhatalmi orgánusra. E

téren nincs mindenki számára használható recept, ezeket az intézményeket sem az Európa Tanács, sem Magyarország nem tudja nekünk biztosítani. Saját magunknak kell az adott politikai helyzethől kiindulva, annak megfelelő eszközökkel, s minden lehetőség iránt nyitottan megoldani ezt a problémát. E kérdésben Magyarország is segítséget nyújthatna, mégpedig példamutató nemzetiségi politikájával, nemzetiségi kódexével, mely évtizedek óta készen van, de még nem emelték törvényerőre. Segíthetne rajtunk egy olyan nemzetiségi politikával, mely az Európa Tanács számára is elfogadható, s kis lépésekben is megvalósítható. Ezek a kis lépések azonban csak évekkkel és évtizedekkel mérhetők.

* A szlovák nyelvtörvény szövegét lásd lapunk 188-189. oldalán

** Az illetékességi törvényt a prágai parlament 1990. december 16-án fogadta el, és az a két tagköztársaság illetékességét jelentős mértékben megnövelte a szövetségi kormányzat rovására

*** A törvény nemzetiségi fejezetének szövegét lásd lapunk 190. oldalán

GÁL JENŐ

A csehországi magyarok önszerveződésének kérdéseiről

A Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetsége egyike a legfiatalabb s – ebből következőleg – egyike a legkisebb tapasztalatokkal rendelkező magyar nemzetiségi szervezeteknek. Ennek ellenére a Szövetség vezetősége úgy érzi, hogy a már létező, illetve potenciális tagságának sajátos helyzetéből adódóan olyan tapasztalatok birtokában van, amelyek talán figyelmet érdemelnek mindkét felvetett kérdés – azaz a kisebbségi képviselet, illetve a kisebbségi önkormányzat – általánosabb megítélésének szempontjából. Ezért örömmel teszünk eleget a Regio felkérésének, hogy véleményünknek – mivel Szövetségünk a szimpóziumon rajtunk kívül álló okok miatt nem vehetett részt – legalább írásban adjunk hangot. Tesszük ezt az általánosítás igénye nélkül, egy kialakulóban lévő demokratikus társadalmi rend kezdetén, az „itt és most” koordináta-rendszerében.

Ami a kisebbségi jogi képviselet kérdését illeti, e probléma csíráiban már Szövetségünk alakuló közgyűlésén fölvetődött. A szervezetünk ideiglenes vezetősége által előterjesztett alapszabályzat-tervezetében, illetve programjavaslatában néhányan éppen azt kifogásolták, hogy az alakuló Szövetség nem vállalja nyíltan a Cseh- és Morvaországban élő magyarság jogi képviseletét. Szervezetünk akkori és mostani vezetőségének véleménye szerint is e bírálatok mozgatórugói a múltban keresendőek: az elmúlt néhány évtizedben nemcsak a nemzetiségi jogok, de – s mindenekelőtt – az általános emberi jogok, az állampolgárok jogi tudata és a politikai kultúra szenvedett csorbát. A főlshálókban – kiknek nagy része felnőttként, a legkülönbözőbb okokból, de szinte kivétel nélkül saját elhatározásából telepedett le Csehországban – elevenen élt s él egy kétségkívül jogos nemzeti-nemzetiségi sértettségi tudat, amely korábban, a Szlovákiában eltöltött években alakult ki. Ezzel szemben már az akkori, ideiglenes vezetőség is lényegében azt vallotta, amit az idején kassai Fábry Zoltán Irodalmi és Kulturális Napokon szlovákiai viszonylatban újra meg is erősítettünk: egy demokratikus rendszer küszöbén előítéletektől mentesen, nem feledve a múltat, de az optimális együttműködés lehetőségét keresve kell beilleszkednünk a kialakuló társadalmi szervezetek hálózatába. Többszörösen is igaz ez egy olyan országrészben, melyben a magyarokhoz fűződő kapcsolatokat – mint azt programunkban is leszögeztük – nem az előítéletek, hanem sokkal inkább a nagyfokú tájékozatlanság jellemzi.

A főnti példából több tanulság, konklúzió is levonható. Mindenekelőtt az a szembevetendő, hogy a képviselet a bírálók fölfogásában érdekképviseletet, kimondva-kimondatlanul, elsősorban politikai képviseletet jelent. Mi ezzel szemben a jogok gyakorlására, természetes érvényesítésére helyeztük a hangsúlyt: szervezkedésünk célja az önművelés (elsősorban az anyanyelv művelése), a csehszlovákiai magyarság egészének életében való részvétel, valamint a cseh–magyar kapcsolatok múltjának megismerése és baráti szellemű ápolása. Fölvállalni a jogi érdekképviseletet, amikor jogainkat senki nem támadja: sündisznóállás – ellenség nélkül. Arról már nem is szólva, hogy szervezkedésünk alapja – néhány lelkes prágai fölbuzdulásán túl – jobbjára „egy statisztikai adatra” épült, mely szerint Csehország területén az 1988-as népszámlálás alapján közel 23 000 magyar, tehát egy viszonylag szépszámú potenciális tagság él. E diaszpórában élő magyar nemzetiség önszerveződésére – tudomásunk szerint – a miénkhez hasonló kísérlet nem volt a második világháborút követő időszakban*, s így kezdeményezésünk – még jelenlegi stádiumában is –

lényegében szonda, amely inkább arra hivatott, hogy e kisebbség potenciális és valóságos érdekeit felderítse és annak keretét teremtsen, mintsem hangzatos politikai szólamokkal álljon elő.

Nem tagadjuk, hogy – elsősorban – a totalitárius rendszerekben létjogosultságuk van a nemzeti öntudat ápolását, ébrentartását szolgáló – nemzeti-nemzetiségi pártszervezkedéseknek, de valljuk, hogy perspektíváiban egy fejlett demokrácia ismérve a minoritások többségi képviselője, amelyet a többség a kisebbség részéről érkező, a valóságra épülő jelzéselv alapján épít ki. Ebben az értelemben tehát nemcsak a magyar, de valamennyi Csehországban élő nemzetiség jogi képviselőjét a törvényhozó testületeknek, a politikai pártoknak, illetve a szövetségi; valamint a cseh kormánynak kell föl vállalnia, és minden bizonnyal ezek a testületek tudnak e jogoknak leghatékonyabban érvényt szerezni. A nemzeti kisebbségek kérdése az általánosabb, emberi jogi kérdéskör része. Az utóbbi néhány évtized azt is meggyőzően szemléltette, hogy e problémák különválasztása, illetve fordított rangsorolása illúzió.

A csehországi magyarság természetes igényeire vonatkozó kéréseinket – sajnos – eddig az idő igazolta. Különböző kezdeményezéseink ellenére hovatovább csupán Prágában van működőképes, néhány tucatnyi lelkes tagságunk, néhány vidéki érdeklődővel körlevelek, újabban egy „Tájékoztató”-nak elnevezett, némi optimizmussal lapkezdeménynek tekinthető nyomtatvány útján próbáljuk építeni kapcsolatainkat.

Programunkból adódóan nyíltan vállaljuk a közösséget a csehszlovákiai magyarsággal, s ezen túlmenően a magyar nemzet egészével, és valljuk, hogy ennek semmiképpen sem mond ellent az, hogy állampolgári mivoltunkban tudatosan és öntudatosan a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság népének része vagyunk.

Ami a szimpózium második felvetett kérdéséről illeti, helyzetünkben adódóan ez még kevésbé érinti Szövetségünket. A Csehszlovákiában élő diaszpórikus magyar kisebbség tudomásunk szerint sehol sem él olyan zárt és egységes közösségben, amely indokolttá tenné a kisebbségi önkormányzat gondolatának fölvetését, így e kérdés érdemi tárgyalásától eltekintünk.

Írásunkat fogadják szerény, de annál őszintébb adalékként ahhoz a fontos kérdéshez is, amely nyilván a szimpózium magyarországi szervezőit is foglalkoztathatta e bizonytalan közép-európai térségben: Illyés Gyulával szólva, vajon „mi legyen lelki normája viszonyunknak anyanyelvi társainkhoz?”

* A szerző állítása annyiban pontosításra szorul, hogy 1951-53 közt sorra alakultak a CSEMADOK csehországi magyarokat tömörítő helyi szervezetei a csehországi magyarok által lakott helységeken. A szerveződés olyan aktív volt, hogy a CSEMADOK KB Csehországban járási bizottságokat, sőt Karlovy Varyban kerületi bizottságot, Prágában pedig koordinációs bizottságot hozott létre. (Lásd ezzel kapcsolatban Molnár Imre: *Fejezetek a Csehországba került magyarok II. világháború utáni történetéből*, in: *Magyarságkutató*, Budapest, 1989, 57-73.

Minority representation – minority self-government

In their papers presented here in an abridged form, Hungarian experts and guests from the neighbouring countries as participants in a symposium, held in Budapest on 7-8 December 1990, on the legal representation and self-governments of national minorities, discuss the conditions that govern the legal status and political representation, as well as the actual possibilities of self-government of Hungarian national minorities. Pointing out the contradictions of the new conception of the protection of minorities in Europe, now in the process of elaboration, Géza Herczeg considers the legal theory-related dilemma arising from a confrontation of the individual legal theory with the insisting on collective rights as the main problem. In Géza Gulácsy's view, the formation of a mixed-type minority self-government, based on a balance between the regional and individual principles, is adequate to the present situation of Hungarians living in Sub-Carpathia (Carpathian Ukraine). Speaking of problems involved in the initial phase of the work of the Hungarian Democratic Association in Rumania, Géza Szócs and Károly Vekov discuss the determination of Rumanian internal policy and emphasize the necessity of a uniform political representation of Hungarian minorities. János Vékás (from the Voivodship in Serbia) gives an outline of the formation of the Democratic Association of Hungarians in the Voivodship as a self-organization. In respect of development in Slovakia which has produced not less than three minority movements, Rezső Szabó deems the renewal of the political representation of minorities as a successful venture. Ferenc Hajós and Dezső Gál survey the situation and topical problems of Hungarian minorities living in Slovenia and Bohemia, respectively.

NEMZET, ÁLLAM–KISEBBSÉG

A Társadalomtudományi Társaság szervezésében 1990. novemberében vitát rendeztek Kende Péter *Vissza a politikai nemzethez!* címmel a pozsonyi Nap című hetilap 1990. november 2-i számában közreadott téziseiről, illetve a tézisek alapján tartott vitaindítóról Szerkesztőségünk az előadó hozzájárulásával elkészítette ennek a vitaindítónak a szerkesztett változatát, de időközben a 2000 című folyóirat 1991. évi februári száma *Szakítani a nemzetállamisággal* címmel, jórészt azonos tartalommal megjelentette a kommentált tézisek szövegének új variánsát Ezek után úgy döntöttünk, hogy Kende Péter írásának közlésétől eltekintünk.

Míthogy Kende előadásának némely gondolatát mi is rendkívül figyelemre méltónak, másokat viszont erősen vitathatónak tartjuk, az alábbiakban közöljük Hanák Péternek a novemberi vitában elhangzott felszólalását és Orbán Viktornek *Liberalizmus és kollektív jogok* című, az 1990. januári dunaszerdahelyi konferencián elmondott megnyitóját, mint olyan észrevételeket, amelyek a doktriner liberalizmus helyett a térség reális igényeinek szem előtt tartásával próbálnak szabadelvű megoldásokra jutni.

A szerkesztő mindazonáltal a vita közreadásával is a vitázók közös felismerését – a föderatív struktúrák kiépítésének szükségességét – szeretné aláhúzni. S azt, hogy a közép-európai nemzeti kisebbségek olyan nélkülözhetetlen részei ennek a régióknak, amelyeknek felszámolása, vagy akár csak további jogfosztottsága a régió egészének demokratizálódását, sőt békéjét is veszélybe sodorhatja.

HANÁK PÉTER

Vissza vagy előre?

A nemzet és állam alternatívái

Mindenképpen elismeréssel kell kezdenem a hozzászólást, elismeréssel Kende Péter előadás-technikai újításáért, amelyre, ha meghonosodik, még nagy jövő vár. Voltaképpen új vitamódszert ismerhetünk meg: az előadó mondandója végén rögtön felteszi a lehetséges ellenvetéseket, megbírálja saját előadását, aztán azon nyomban meg is válaszol a lehetséges ellenérvekre, kritikai észrevételekre. Hogy most mégis hozzászólok, az nem az új módszerrel szemben érzeti fenntartásaimból, hanem az ellenérvekre adott önválasszal való elégedetlenségemből adódik.

Kezdjük illendően és méltányosan, Kende Péter gondolatébresztő téziseinek, a probléma lényegére rávilágító megállapításainak méltánylásával. Először, teljesen egyetérték Kende Péterrel abban, hogy a klasszikus nemzetfogalom és a nyugati típusú nemzetállam a gyakorlatban nem vált be, a soknemzetiségű Kelet-Közép- és Délkelet-Európában pedig egyenesen diszfunkcionálissá vált. Másodszor, fontos az a megállapítása, hogy ebben a régióban a nemzetközösségeknek megfelelő államokat kell alkotni, amint ez Jugoszláviában és részben Csehszlovákiában meg is történt, habár az említett államokon belüli kisebbségek valójában nem jutottak autonómiához. Harmadszor, ugyancsak fontos és termékeny felismerés az is, hogy korunkban valamennyi többnemzetiségű államalakulatban terjedő, erősödő tendencia a *kettős* (vagy többes) *kötődés*. Azt is megjegyezném itt, hogy rokonszenvesnek találok előadónk önkontrollját: maga is érzi, hogy a „nemzetközösség” és a „népközösség” fogalmi elhatárolásában van némi „verbális” lelemény is.

Itt van mindjárt a „nép”-fogalom újraértelmezése. A latin *populus*-ból származó *peuple, people, nép* eredetileg az uralkodó elit alatti rétegeket, a lakosságot jelölte és nem tartalmazott semmilyen etnikai elemet. A *Volk*, völkisch szó a német romantika idején etnikai, századunkban pedig faji értelmet kapott. A nemzeti szempontból semleges népfogalmat most Kende a „közösség” szó hozzáadásával kívánja „nacionalizálni”. A népközösséget ugyanis a közös nyelvvel, a közös kultúrával, részben a közös történelmi múlttal jellemzi. Könnyen belátható, hogy ezek az ismérvek eddigi terminológiánkban a nemzetet jellemezték. Azt a meghatározását, hogy a román nemzetközösségnek tagja a magyar, a szász stb. népcsoport, eddig úgy mondtuk, hogy a román állampolgári (állami) közösségnek tagja a magyar, a szász stb. nemzeti kisebbség.

Természetesen mindenkinek joga a régi fogalmakat új névvel jelölni, ha egyrészt pontosan meghatározza az elnevezés tartalmát, másrészt, ha a szemantikai változtatás használhatóbb a réginél a kutatás vagy az alkalmazás szempontjából. A *nemzeti kisebbséget* helyettesítő „népcsoport” és a soknemzetiségű állam, vagy az *állampolgári közösség* helyébe ajánlott „nemzetközösség” azonban nem tölt be ilyen hasznos funkciót. Nemzetközösségnek eddig valóságos nemzetek (skótok, írek, angolok stb. vagy horvátok, szerbek, szlovének) szövetségét neveztük. Románia attól, hogy román nemzetközösségnek nevezzük, nem küszöböli ki a nagyhatalmi érdekektől motivált, elnagyolt és rossz kelet-közép-európai újrendezés hibáit. A regionális együttélés szempontjából mennyivel hasznosabb lenne, ha igaz volna egy ilyen régi terminológiával fogalmazott ténymegállapítás: a soknemzetiségű román államban megvalósult a nemzeti kisebbségek egyenjogúsága és autonómiája.

Még egy gondolat kapcsolódik ide a kettős kötődésről. Kétségtelen, hogy ez jelenthet két nemzethez való kötődést is, kiváltképpen vegyes nemzetiségű peremterületeken és a nemzetileg vegyes házasságban élőknel, illetve abból születetteknél. Konfliktushelyzetben azonban – és ilyen nem tartozik a ritka kivételek közé a mi régióinkban – a kettős kötődésük is súlyos dilemma elé kerülnek, és az erősebb kötődés többnyire elnyomja bennük a gyengébbet. Kevesebb konfliktust okoz a kettős kötődés a nemzeti autonómiákat biztosító demokratikus államokban (Egyesült Államok, Svájc, Spanyolország stb.). Itt az állampolgári lojalitást (az állampatriotizmust) könnyebb a nemzeti identitással összhangba hozni.

Kende Péternek az előadás címébe is belefoglalt javaslata: „vissza a politikai nemzethez!” – számomra történeti szempontból sem problémamentes. Az állampolgári egyenlőségen alapuló politikai nemzet ugyanis baljós intézkedéssel debütált: 1794 januárjában a konvent elrendelte a francia nyelvű oktatás azonnali bevezetését egész Franciaországban. Az egyenlőséget tehát egyenlősítésként (homogenizálásként) értelmezve, a többség nyelvér erőltette rá a más nyelvű kisebbségekre. Ezt a megoldást a következő évszázadban valamennyi politikai nemzetként konstituált állam követte és tökéletesítette; ismerjük az erőltetett germanizálás, russzifikálás, magyarosítás, románosítás módszereit és káros következményeit. A politikai nemzeteszmé természetében rejlik a nemzeti kisebbségek *beolvasztásának* igénye, tendenciája, amint az etnikai nemzeteszmében benne rejlett a rasszizmus, a nem kívánatos kisebbség diszkriminálásának, kiűzésének – és ultima ratio: megsemmisítésének tendenciája.

A politikai nemzeteszmének van egy másik szervi gyengesége is. Az állam ugyanis többnyire nem azonos egy nemzettel, vagy egész nemzetek közösségével. A legtöbb európai állam magába foglal szórványokat, maradványokat, más nemzetektől elszakadt (elszakított) kisebbségeket. Azonosíthatjuk-e a történetileg kialakult, létező államot – tehát nem *Utópiát* – az egységes politikai nemzettel vagy nemzetközösséggel? A kérdésre válaszoljon a lengyel nemzet! Kende koncepciója szerint a lengyelek 1914-ben az orosz, a német és az osztrák „nemzetközösség” tagjai, és nem a három részre szakított lengyel nemzet különálló részei lettek volna. És el kellett volna ismerni Oroszország, Németország és a Monarchia jogát „egységes politikai közösség kialakítására”.

Ennek a nemzetkoncepciónak markáns történeti előzményei vannak. Josef Helfert történész fogalmazta meg hasonló értelemben az osztrák nemzet fogalmát az 1860-as évek elején. Számára a nemzet nem azt a „szükkeblű fogalmat” jelentette, „amely a szomorú emlékű napokban (1848-ban) *egyazon állam polgárait... nyelvi különbségek miatt* egymással ellenségesen szembeállította.” „Számunkra ez a szó átfogó jelentésű”, - mint a *civis romanus* volt egykoron. Az osztrák nemzet története tehát „nem egy fajilag különálló csoport története, hanem egy területileg és politikailag összetartozó, egyazon főhatalom kötelékével összefűzött, egyazon törvény védelme alatt álló lakosság története”. Íme, az osztrák politikai nemzet pontos megfogalmazása. Ez a politikai nemzetfogalom már 1867-ben, aztán véglegesen 1918-ban megbukott, amikor a lengyelek sem respektálták az orosz, a német, az osztrák „politikai nemzeteszmét”.

A francia mintájú politikai nemzet tehát nem ideális, többnyire nem fenntartható politikai formációnak bizonyult a történelem folyamán. A hozzá való visszatérés nem kívánatos, demokratikus viszonyok között valószínűleg nem is lehetséges újjárendezés volna. Ezzel azonban semmiképpen sem akarom azt mondani, hogy mégiscsak a homogén nemzetállam, illetve ilyen állam erőltetése jelentene megoldást,

akár kitelepítések, kivándorlásra kényszerítő intézkedések, a nemzeti kisebbségek ellen irányuló diszkriminációk révén is.

Akkor van-e, elgondolható-e korszerű, demokratikus és reális újjárendezés egyáltalán?

Az ideális megoldás, az etnikai és az állami határok viszonylagos egybeesése, nem látszik járhatónak. Az egyik nagy akadály, a határok megváltoztathatlanságának a nagyhatalmaktól – és kisebb hatalmaktól – szentesített elve, ma is szilárdan tartja magát, bár gyengülőben van. Rést ütött rajta a német egyesítés, és további repedések keletkezhetnek a birodalom bomlása következtében. Az aligha megoldható nehézség a régió etnikai kevertségében, az etnikailag homogén országok megvalósíthatatlanságában rejlik. Lengyelek élnek Litvániában, Ukrajnában, németek Lengyelországban, szlovákok és románok Magyarországon, magyarok valamennyi szomszéd országban, nem is szólva Erdély nemzeti tarkaságáról...

A viszonylag optimális megoldás, úgy tűnik, nem határkorrekciókban kereshető, hanem a nemzeti kisebbségek kulturális – és összefüggő kisebbségi területeken *etnoregionális autonómiájának* biztosításában. Ilyen újjárendezésnek legalább két előnye lenne. Egyrészt egyazon nemzet etnoregionális autonóm közösségei alkotnák a magyar, a német vagy más kisebbség országos autonóm kulturális testületét, másrészt az ilyen rendezés megkönnyítené – a nemzeti kérdést demokratikusan megoldó szomszédok között – a határok lebontását, és bizonyos idő múltán a közép-európai kis országok valaminő szorosabb szövetségének létrehozását. A megoldást tehát én nem a politikai nemzethez való visszatérésben, hanem a soknemzetiségű országokon belüli etnoregionális autonómiák rendszerének kiépítésében, a kisebbségi jogok tényleges biztosításában és egy későbbi közép-európai integrációban látom, amely megelőzheti, előkészítheti a nagyon kívánatos európai integráció folyamatát, vagy párhuzamosan haladhat vele.

ORBÁN VIKTOR

A liberális kisebbségpolitika alapkérdéseiről

Konferenciánk jelentőségét nem csupán a kérdés aktualitása adja. Nemcsak azért fontos ez a találkozó, mert feléledtek a közép-európai nacionalizmusok és mert minden higgadt, józan és racionális hangütésű beszélgetés, tanácskozás hozzásegíthet bennünket a nacionalizmusok visszaszorításához.

Távolabbra mutató jelentősége is van annak a kérdésnek, amit majd boncolgatni fogunk ezen a tanácskozáson. Ezeket a kérdéseket most nem a filozófia síkján szeretném megragadni, hanem sokkal inkább a gyakorlati politika oldaláról. Úgy vélem, hogy ez a konferencia fölveti azt a kérdést is, vajon képesek lesznek-e a liberális pártok választ találni térségünk kisebbségi problémáira. Némileg drámaibban fogalmazva: a régió egyik legfontosabb kérdésében fel tudnak-e mutatni használható politikai alternatívát, vagy megmaradnak a liberális dogmák hangoztatásánál, impotensek maradnak ezen a területen és eltűnnek a politika süllyesztőjében, mint ahogy ennek a régiónak a történetében ez már számos alkalommal előfordult.

Számunkra a kérdés úgy vetődik fel, hogy képesek leszünk-e a liberalizmus elveit alkalmazva a kelet-európai helyzettel adekvát politikát folytatni. Az én személyes véleményem az, hogy azok a pártok, amelyek nem képesek elvileg tartható, a gyakorlatban használható és sikeresen végrehajtható válaszokat megfogalmazni a nemzetiségi problémára, nem is érdemlik meg, hogy életben maradjanak ebben a térségben.

A legfontosabb kérdést – amelynek a megválaszolása szükséges ahhoz, hogy elvi alapokon nyugvó, őszinte gyakorlati politikát tudjunk kialakítani – így fogalmazhatjuk meg: miért küszködik nehézséggel a liberalizmus és a liberális politikai gyakorlat, amikor a nemzeti kisebbségek problémájával találja magát szemben? Talán elsősorban azért, mert a liberalizmus az egyén szabadságának tételéből indul ki, az egyén jogaiból származtatja a köz jogait és korlátait. Hívei ezért úgy érzik, hogyha egy kollektívumot kell elfogadniuk, mint sajátos jogok alanyát, akkor engedményeket tesznek a kollektívizmus irányába. Az aggodalom kétségtelenül jogos. A kollektív jogok megközelíthetők az individuum oldaláról is, ám ezzel a módszerrel nem tudjuk megmagyarázni, miért kell, hogy az adott nemzetiséghez tartozókat megillessék a többség szemében értelmetlen, használhatatlan „többlet-jogosítványok”. A kérdés úgy is felvethető, hogy ha elismerjük a nemzetiséget, mint egy speciális közösséget, amelynek sajátos minősége van, és ezért – az individuum jogaiból levezethető jogokon túl – sajátos jogosítványokat is követelünk neki, nem adtuk-e fel máris liberális elveinket?

Ez nem pusztán filozófiai, ideológiai vagy politikaelméleti probléma, hanem vaskos gyakorlati kérdés is. Meggyőződésem szerint kisebbségi ügyben egy közép-európai liberális pártnak nem a liberális dogmák átültetésére kell törekednie. Egy liberális politikai erőnek arra kell inkább választ adnia, milyen gyakorlati politika szolgálja az adott körülmények között rendelkezésre álló politikai eszközökkel leginkább az egyén szabadságát. Ezért nem kell feltétlenül részt vennünk olyan vitában, amely a politikai nemzet különböző koncepciói körül folyik, bár kétségtelen, hogy ennek a vitának számos, a gyakorlati politikában is használható hozadéka lehet. Ezért itt és most nem az a legfontosabb kérdés a politika számára, hogy melyik koncepció következik a liberalizmus dogmájából – az, amely a politikai nemzet részének tekinti, vagy amely kirekeszti abból a határainkon kívül élő kisebbségeket.

Úgy vélem, hogy egy olyan Politika, amely nem a tiszta liberális értékek kiteljesítésének módjáról és eszközeiről gondolkodik, még nem adta fel a liberalizmust, hiszen az egyéni szabadság szempontját helyezi torábra is céljai között az első helyre.

Mindez úgy is megfogalmazható, miképpen biztosítható az egyén szabadsága egy nacionalizmustól fenyegetett térségben, ahol nagy számú nemzeti kisebbségek léteznek. A nacionalizmus a közösségen, a közösséghez tartozáson keresztül fenyegeti az egyén szabadságát, ezért az individuális szabadság megteremtéséhez és fenntartásához a közösség védelmén keresztül vezet az út. Ezért logikus, ha egy liberális politikai erő a kollektív jogok mellett tör lándzsát. Ezzel nem adtuk fel a liberális elveket, nem tettünk engedményt a kollektivizmusnak, hanem liberális elveinket és értékeinket próbáljuk érvényesíteni a politikában, itt Közép-Európában.

Abban reménykedem, hogy ennek a konferenciának sok olyan eredménye lesz, amely segíthet egy – a liberalizmus elvein nyugvó – kisebbségi politika kialakításában. A kommunizusból kifelé igyekvő társadalmak számára mind ez idáig a liberalizmus ősi, nagy alaptételei voltak fontosak. A liberális politikai gondolkodás utolsó 10-15 évének eredményei, amelyek a diszkrimináció-ellenességben, ennek jogi technikáiban mutatkoztak meg elsősorban, még nem ismeretesek a közelmúltban felszabadult társadalmak számára. Ezért bízhatunk abban, hogy ennek a konferenciának fontos szerepe lehet a liberalizmus legújabbkori eredményeinek meghonosításában.

The alternative of nation to the state

Arguing with Péter Kende (La Nouvelle Alternative, December 1990. 20.), historian Péter Hanák points out certain contradictions that can be identified in the interpretation of the concept of „political nation”, and proposes the guaranteed development of ethno-regional autonomies as optimum solution in Central Europe.

Viktor Orbán's paper read at the conference entitled „Liberalism and collective rights”, held on 13-14 January 1989 in Dunajská Streda, considers the harmonizing of individual with the collective rights as the fundamental problem of policy toward the nationalities.

KARSAI LÁSZLÓ

Cigánykérdés Magyarországon 1944-1945

Magyarországon 1943-ig a „cigánykérdés” körülbelül olyan fontos kérdés volt, mint az Amerikai Egyesült Államokban napjainkban az „indiánkérdés”.¹ De míg a 17-19. században az USA-ban módszeresen üldözték, irtották, rezervátumokba szorították az őslakosságot, Magyarországon 1944 előtt faji alapon megszervezett, tudatos cigányüldözésről nem beszélhetünk.

A Holocaust korszakáig Magyarországon sem a legszélesebb értelemben vett közvélemény, sem a hatóságok nemigen törődtek a cigányokkal. Az „úri középosztály” mindennapi életéhez hozzátartoztak a cigánymuzsikások. A falvakban, kisvárosokban a teknővájó, drótos, vályogvető cigányok hasznos funkciókat láttak el. A nagy nyári, őszi mezőgazdasági munkák idején a földeken, szőlőkben nagy számban dolgoztak cigány napszámosok. A magyar népmesék, szólások és mondások cigányai kedves lóköttők, szószátyár, dicsekvő alakok. A humoros, öniróniától sem mentes cigányok Jókai, Gárdonyi regényeiben sűrűn szerepelnek, gyönyörű cigánylányok és tüzes léptű, villogó szemű cigány férfiak társaságában. Eötvös regényében Peti cigányt egyenesen a haza leghasznosabb polgárának nevezi, ki téglát vet, lakatot javít, lakodalomban muzsikál, ha kell, sírt ás, sőt egyszer ifjúságában még hóhérként is szolgálta a „közállományt”.²

1944 előtt a magyarországi politikai vitákban a „cigánykérdés”, mint fontos probléma föl sem vetődött. Németh László nevetséges falukutató drámahősei is csak végső elkieseredésükben „találják ki”, hogy ha Kesziben (Somogy vármegye) nem pusztul a magyar, nincs német veszedelem, akkor jó lesz „pótszernek” a „cigányveszedelem”.³ Ha a cigányokra egyáltalán fölfigyeltek ebben a korszakban, homályos indiai árja eredetmítoszuk még védte is őket. A korszak cigány tárgyú publicisztikájában visszatérő panasz, hogy a közvélemény egyszerűen nem törődik a cigány kérdéssel. Így fogalmaz például az egyik cigányszakértő csendőrtiszt: „A cigánykérdést eddigelé tizedrangú feladatnak tekintették és ha mégis szóba jött, kézzel legyintettek: ráérünk még. Meg kell érteni, hogy a cigánykérdés megoldása nemcsak anyagi áldozatot követel, mely tulajdonképpen jövedelemhajtó befektetést jelent, mert a cigányügy rendezésével békés, dolgos adófizetőket nevelünk a magyar hazának, másrészt olyan szolgálatot teszünk a cigányok asszimilálásával a civilizációnak, mely bizonyára a külföld előtt is elismerésre fog találni, erkölcsi haszonnal is jár.”⁴ Jellemző, hogy míg a „zsidó” fogalmát már 1939-ben pontosan definiálta a magyar parlament (1939: IV. tc.), arra még kísérletet sem tettek a törvényhozók, hogy a „cigánysághoz” tartozás kritériumait meghatározzák. Ez a tény azután 1944-ben igen tág teret biztosított a cigány tárgyú rendeletek helyi alkalmazóinak (alispánok, szolgabírák, csendőrpáncsnokok). A cigánykérdést ebben a korszakban döntően nem faji, hanem társadalmi problémának tekintették.

A cigányokat megregulálni óhajtó hatóságok szempontjából az alapvető problémát az jelentette, hogy a cigányok meglehetősen könnyen jutottak keresztlevelekhez, születési anyakönyvi kivonatokhoz. Kihhasználva a megtért bárányoknak ösidők óta kijáró jóindulatot, ha már nagyon sokat zaklatták őket a csendőrök, egyszerűen felkerestek egy olyan papot, aki hajlandó volt számukra keresztlevelet kiállítani. Fiatal cigány férfiak és leányok gyakran álltak pap elé azzal a kívánsággal, hogy ők bizony megunták a vándoréletet, szeretnének szabályosan, törvényesen összeházasodni. A naiv vagy csak egyszerűen jóindulatú lelki atya ebbe természetesen örömmel beleegyezett, és ha kiderült, hogy a házasulandóknak

nincsenek szabályos okmányaik, bemondás alapján minden olyan okmányt kiállított, amely módjában állt. Az iratokhoz, keresztlevelekhez jutást egyes vidékeken az a népi hiedelem is megkönnyítette, amely a „cigánykomaságot” szerencsét hozónak vélte.⁵

A magyar hatóságok, ha egyáltalán fölfigyeltek a cigány problémára, szinte kizárólag a kóbor cigányokkal foglalkoztak. A kóbor cigányok sem egészségügyi, sem más szempontból nem jelentettek komoly problémát sem a helyi hatóságoknak, sem a csendőröknek. 1932-ben egy cigányügyekben szakértőnek számító csendőrtiszt le is szögezte: „Ma már a cigánynál nagyobb ellenségei is vannak a közbiztonságnak, de azért a kóborcigányt még mindig nem szabad veszélytelennek tekinteni és elhanyagolni.”⁶

A 257.000/1928-as BM rendelet óvatos és igen tágan értelmezhető formában ugyan, de előírta a rendszeres cigányrazziák tartását. Az 1944-ig megtartott cigányrazziák hatékonyságának egyik fő akadályát az illetékes hatóságok pénzügyi erőforrásainak szűkös volta képezte. Ha ugyanis komolyan vették volna a razziát és sok kóbor cigányt fogtak volna el, a tolonckísérések összege tetemes summát tett volna ki. Az 1930-as évek végétől kezdve Magyarországon évente kétszer, általában májusban és októberben tartottak cigányrazziákat. A razziák időpontjának megállapítását a belügyminiszter az alispánokra bízta, akik ebben az ügyben óvakodtak attól, hogy akár a szomszédos vármegyék alispánjaival is egyeztessék a razzia időpontját. Nagyon valószínű, hogy a razziák időpontját az amúgy sem túl lelkes tisztviselők, csendőrök „megsúgták” a megbízható cigányoknak, nehogy az istenért kóbor cigány akadjon a razziázók útjába, mert akkor azt el kell fogni, igazoltatni, bekísérni, adatait rögzíteni, jelentést írni, ingóságairól, állatairól leltárt felvenni, a végén pedig illetőségi helyére toloncolni az előzőleg esetleg fertőtlenített, szőrzetétől, hajától megfosztott cigányt.

1944. március 19-e után sem változott meg egyik napról a másikra a magyarországi cigányok helyzete. 1944 tavaszán-nyarán a hatóságok és a közvélemény minden figyelmét (a frontról érkező hírek mellett) a zsidó kérdés „végső megoldása” kötötte le. A korabeli vidéki sajtó híradásai és a rendelkezésünkre álló levéltári anyag alapján biztosan állíthatjuk, hogy a cigányokat azokról a területekről, ahonnan egyáltalán elvitték, csak hosszú hónapokkal a zsidók deportálása után távolították el. A zsidódeportálás után a BM és a HM illetékesei elkezdtek azon gondolkodni, hogy a zsidó katonai munkaszázadok mintájára külön cigány katonai munkaszázadokat állítsanak föl. (Ezeknek a cigány katonai munkaszázadoknak a történetét kandidátusi disszertációm 6. fejezetében dolgoztam föl. A Hadtörténelmi Közlemények 1991/2. számában teszi közzé ennek szövegét.)

1944 szeptemberében a magyarországi cigányok döntő többsége számára az élet mit sem változott. A letelepedett, állandó bejelentett lakással és foglalkozással bíró cigánycsaládokat nem háborgatták a rendőrök, csendőrök. Fiaik mint honvédek együtt szolgáltak a magyar bakákkal, otthon maradt családtagjaik rendben megkapták a hadisegélyeket. Az országban mindössze két helyen, Sopron vármegyében és a sátoraljaújhelyi főszołgabírószág körzetében írták össze a cigányokat. Igaz, volt olyan vármegye is, ahol már hosszú évek óta vezettek nyilvántartást róluk.⁷

1944 őszén az országban több helyen a cigány katonai munkásszázadok felállítását követően az előírt évi II. sz. cigányrazziát is megtartották. A Somogy megyei október 4-én minden eredmény nélkül zárult.⁸ Pest megyében 1944. október 5-én ugyancsak eredmény nélkül tartották meg a razziát. A kalocsai lovasórs például azt jelentette, hogy 15 cigányt igazoltattak ugyan, de kóborcigányt egyet sem találtak.⁹

1944. október 15. előtt (ez a megmaradt, bár nem győzzük ismételni, igen hiányos iratanyagból is bizonyosságai megállapítható) Magyarországon semmiféle olyan rendelet, bizalmas BM vagy HM utasítás nem született, amely valamennyi magyarországi cigány faji alapon történő megkülönböztetését, internálását, cigány gettóba zárását vagy éppenséggel az országból való deportálásukat írta volna elő. A rendelkezésünkre álló iratanyagban egyetlen olyan dokumentum sem található, amely felelős német hatóságoktól származna és foglalkozna a cigányokkal.

1944. október 15. utáni napokban, hetekben sem adtak ki a nyilas hatóságok általános rendelkezést az egész, még uralmuk alatt álló, de napról napra zsugorodó országrészen élő cigányokkal kapcsolatban. Ennek egyik okát a nyilasok szemszögéből nézve egyre reménytelenebbé váló hadihelyzeten kívül abban is megtalálhatjuk, hogy a magyarországi nyilasok egy évtizedes működésük alatt soha nem is törődtek a cigányokkal. Szálasi „csak” zsidómentessé kívánta tenni Magyarországot, de „országépítő programjában” 1935 tavaszán például elismerte a Magyarországon „zárt egységben élő nemzetek önkormányzati jogát”. Szálasi a nagymagyarországi birodalmi gondolat büvkörében élt, de nem volt szélsőséges, sovíniszta, nem törekedett az itt élő népek, nemzetek erőszakos asszimilációjára. Szálasi a magyarság vezető szerepét kívánta biztosítani a Kárpát-medencében és a hungarizmusét a nemzetiszocialista Európában.¹⁰

A korabeli nyilas brosúrák, röplapok, sajtótermékek szinte soha nem említik a cigányokat, ami jól mutatja, hogy még a nyilasok szemében sem volt ez fontos, lényeges, megoldandó probléma.

Az első olyan rendelkezést, amely kivétel nélkül minden cigányra vonatkozott, a déli hadműveleti terület kormánybiztosa 1944. október 16-án adta ki. Ennek szövege szó szerint a következő:

„A m. kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság átirata szerint a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, továbbá a cigányok az utóbbi időben sorozatos betöréses lopásokat követtek el, sőt egyesek fegyverrel felszerelt bandákba is verődtek és magatartásukkal oly látszatot kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak ezért a vagyon- és személybiztonság érdekében az 1.500/1944. M.E. sz. rendelet 7. §-ának (4) bekezdése alapján a déli hadműveleti területre vonatkozóan az alábbiakat rendelem el:

1. A cigányok állandó tartózkodási helyüket nem hagyhatják el. 2. A községi előljáróságok (: polgármesterek :) ezen rendelkezésemet a cigányok előtt tegyék közhírré. 3. A községi előljáróság (: polgármesterek :) cigányok részére állandó tartózkodási helyük elhagyására, ha a nála előterjesztett ily irányú kérelem teljesítését feltétlenül szükségesnek és indokoltnak találja, egyes esetekben kivételesen engedélyt adhat. Az engedélyben fel kell tüntetni, hogy annak tulajdonosa mikor, honnan és hova jogosult menni, használat után az igazolványt a kiállító községi előljáróságnak (: polgármesternek :) vissza kell szolgáltatni – amennyiben a cigány új lakhelyre költözne, azt az új lakhely szerinti községi előljáróság (: polgármester :) vonja be és küldje vissza a kiállító előljáróságnak vagy polgármesternek.

4. Minden cigány, aki állandó tartózkodási helyét a községi előljáróság (: polgármester :) engedélye nélkül elhagyja, kihágást követ el és az 1.500/1944. M.E. sz. rendelet 8. §-ának (1) bekezdése alapján büntetendő, továbbá a büntetésen kívül internálandó is.

Felhívom Alispán Urat, hogy ezen rendelkezésem végrehajtása érdekében szükséges intézkedéseket törvényhatóságának a déli hadműveleti területhez tartozó részén haladéktalanul megtenni szíveskedjék.

Végül értesítem, hogy hasonló értelemben utasítottam a megyei városok rendőrkapitányságait, valamint az érdekelt csendőrkerületi parancsnokságokat a csendőrség megfelelő utasítása végett egyidejűleg megkeresem.

Pécs, 1944. október 16.

a déli hadműveleti terület kormánybiztosa helyett: vitéz Molnár s.k. vezérőrnagy, 4. honv. Kg. parancsnok.¹¹ Vitéz Molnár vezérőrnagy, a cigányokat „röghöz kötő” rendelet aláírója rendeletéből egy-egy másolatot küldött Zala, Somogy, Baranya és Vas vármegyék alispánjainak.¹²

Az intézkedést kezdeményező pécsi csendőrkerületi parancsnokság névjegyzékeket is kért a közigazgatási hatóságoktól. Ahol pedig névjegyzéket készítenek, gondosan nyilvántartásba veszik egy – bármilyen szempontok alapján – a közönséges halandóktól megkülönböztetett embercsoport minden egyes tagját, ott 1944-ben jó okunk van föltételezni, hogy előbb vagy utóbb megpróbálják őket táborba zárni és (vagy) deponálni is. Ez történt 1944. november 4-én a Nagybicsérd és Kisbicsérd (Baranya vm.) lakó cigányokkal is. Őrölük már 1944. április 20-án részletes adatokkal névjegyzéket készítettek. A jegyzők a 14–70 éves korú „munkakerülő cigányokat” vették föl a névjegyzékbe, amelyet a szentlőrinci főszolgabírónak küldtek meg. A nagybicsérdi körjegyző jelentésében meglehetősen ellentmondásos módon „a Nagy- és Kisbicsérd községben lakó munkakerülő cigányokról” beszél, akikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a jelentés elkészítésének időpontjában *valamennyi (az én kiemelésen - K. L.) cigány „földműves-napszámos munkára”* már elszegődött.¹³

1944. november 4-én a nagybicsérdi helyettes körjegyző szó szerint az alábbi jelentést küldte a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy folyó hó 2-án a szabadszentkirályi csendőrőrsparancsnokság távbeszélőn közölt 216/1944. sz. felhívása alapján a mai napon reggel 5 órára 5 kocsi előfogat volt előállítandó és a fogatok igénybevételével a nagybicsérdi és a kisbicsérdi cigánytanyán lévő összes cigányokat, nemre és korra való tekintet nélkül az 5 előfogat igénybevételével és csendőrkarhatalmi kísérettel Pécsre szállították.

Semmiféle tekintetben, semmi nemű felvilágosítással ezzel kapcsolatban a csendőrőrs nem szolgált.

A mellékelt jegyzőkönyvekben foglaltak szerint mindkét községi cigánytanyán ingóságok maradtak, és Kisbicsérd községben élő jószágállomány is. A jószágok tartás és gondozás nélkül nem maradhatnak, mert pusztulásnak lennének kitéve, s a kunyhókba zárt ingóságok is biztos elhelyezést igényelnének, mert a rozoga kunyhók lezárt ajtaja kellő biztosítékot nem nyújt.

Tisztelettel kérem szíves intézkedését, hogy az ingóságokkal mi történjék.”¹⁴

A szentlőrinci főszolgabíró 1944. november 9-én válaszolt a nagybicsérdi körjegyzőnek: „Tudomásul vétel után a jegyzőkönyveket további eljárás véget; azzal az utasítással adom vissza, hogy a Nagybicsérd és Kisbicsérd a cigányok eltávolítása után visszamaradt ingóságokat gyűjtse egy jól elzárható kunyhóba, s ott leltározva őrizze meg, a lovakat, s csikókat szintén vegye járllataik vagy ilyen hiányában külső ismérvek alapján jegyzékbe, s tartásra, egyben okszerű mezőgazdasági felhasználásra a legjobban rászorult hadba vonultak közt átvételi elismervény ellenében a talált ló táppal együtt ossza ki. Mindezek az ingóságok, fogyóanyagok és állatok a község gondozásában, s letétjében ilymódon őrzendők meg további rendelkezésig.

Nem teszek észrevételt az ellen, ha az ingóságokat elismervény mellett menekültek vagy egyébként ráutaltak részére használatra szükség esetén szintén kiadja.”¹⁵

Szembeötlő a két irat hangneme közötti különbség. Bicsérről aggódó, felháborodott, megdöbbent ember írt arról, hogy „nemre és korra való tekintet nélkül” elvitték a cigányokat. Ingóságaik leltározása, az állataikért való aggodás talán több mint valószínűen csak ürügy arra, hogy ezt a döntést visszavonassa, feljebbvalóját intézkedésre sarkallja, legalább megtudja, hogy miért vitték el a cigányokat, hiszen a csendőrök „semmilyen tekintetben semminemű felvilágosítással” nem szolgáltak. Ennek az embernek a cigányok sorsa iránt közömbös hivatalnok válaszolt.

De az a tény, hogy Nagy- és Kisbicsérről a csendőrök valóban elvitték az összes cigányt, még korántsem jelenti azt, hogy valamiféle szervezeti, országos akció egyik epizódjáról lenne szó. A szomszédos pécsváradi járásban a körjegyző 1944. november 9-én közölt a cigányokkal a déli hadműveleti terület kormánybiztosának rendeletét.¹⁶

Ezek szerint arról a Pécsváradról nem vitték el a cigányokat, ahol – minden bizonnyal a cigány katonai munkásszázadok felállításával kapcsolatban – cigánytábor is volt. Legalábbis erre lehet következtetni az igali járás főszolgabírójának 1944. november 16-i jelentéséből, amelyben Orsós István volt andorsi lakos sorozása iránt érdeklődött. A tabi főszolgabíró válaszejelentése szerint a fentnevezett cigányt: „Köröshegyről a csendőrök Pécsváradra szállította az ottani cigánytáborba.”¹⁷

A siklósi főszolgabírói járás 7 doboznyi, 5991-től 9187-ig sorszámozott irattömegéből egyetlen egy irat sem utal arra, hogy 1944 novemberében a siklósi főszolgabírói járásból bárhol is elvittek volna cigányokat nemre, korra való tekintet nélkül. Ugyancsak nincs ilyesminek nyoma – még főszolgabírói irat szinten sem – a pécsváradi és a pécsi főszolgabírói iratanyagban.¹⁸

1944. november első napjaiban Szombathelyről és környékéről is deportáltak cigányokat. Pontos számukat megállapítani nem lehetséges, mert az 1944–45-ös iratanyag legnagyobb része megsemmisült. A deportálásra utal a magyar királyi rendőrség szombathelyi kapitányságának 1944. november 9-i egyik jelentése a polgármesteri hivatalnak. Ebben szó szerint a következők olvashatók: „Kérem, hogy a folyó hó 3-án Szombathelyen összeszedett és ismeretlen helyre elszállított internált cigányfajú egyének Városmajorban elhelyezett disznait, lovait és szekereit értékesíteni, és lezárt lakásait leltározni szíveskedjék. Az ott felállított két őrsőmet nem áll módomban tovább a szükséglakásoknál lévő cigánylakások előtt felállítani.”¹⁹

A cigányokat Komáromba, a Csillag erődbe vitték. Ide kerültek azok a cigányok is, akiket az 1944 novemberi nagy razziák során fogtak el. Ezeknek a razziáknak elsődleges célja a katonaszökevények kézrekerítése volt, de sok cigány ekkor került a hatóságok kezére és a komáromi Csillag börtönbe. A komáromi rendőrkapitányság 1944. november 24-i bizalmas jelentése a közbiztonsági helyzetről beszámol arról, hogy 1944. november 22-én a vágdunai 3 szigeten és a partosújtelepi részen bujdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett megtartott hajtórazzia nem vezetett eredményre. A jelentésből kiderül, csak a cigánytelepről állítottak elő több „csavargó cigányt”, akik közül 10 főt a „fennálló bizalmas rendeletek értelmében” a komáromi Csillag erődbe szállítottak.²⁰

Az 1944. novemberi nagy razziáról szót ejtett Vajna Gábor nyilas belügyminiszter is a Szálasi-per tárgyalásán. 1946, február 16-án Jankó Péter tanácsvezető bíró kérdésére közölte, hogy a honvédelmi miniszter, illetve a német hadvezetőség kívánságára történt, hogy Budapest környékén a hadműveleti területről összeszedték a kommunista és baloldali-gyanús elemeket. Vajna úgy emlékezett, hogy pár ezer embert tudtak összeszedni, kommunistákat és részben rovott múltú embereket,

közönséges bűnözőket, akiket előbb Komáromba szállítottak, majd onnan munkaszolgálatra a németeknek adtak át.

Finta József altábornagy 1945. december 7-én számolt be az említett razziáról, 6 úgy emlékezett ekkor, hogy 1944 november-decemberében összesen 4 razziát rendelt el. Az első nem sikerült, a másodikon 14.600 szökevényt fogtak el, köztük több ezer, a helyőrségén kívül írásbeli engedély nélkül tartózkodó katonát, valamint megfelelő okmánnyal nem rendelkezőket is.²¹

A komáromi Csillag börtön, mint erre még majd visszatérünk, gyűjtőállomás volt, itt válogatták ki azokat a munkaképes cigány férfialt és nőket, akiket azután a Harmadik Birodalom területére deportáltak.²²

A Szalasi-per iratai között található az a levél, amelynek írója, dr. V.-né a szemtanú hitelességével számolt be a komáromi Csillag-várban 1944 őszen-telén uralkodó állapotokról. 1945. november 25-én írott levelében többek között a következőket írja: „Elhajtották a szegény zenészeket is, akik után elfutottak az asszonyok és a gyerekek is. Azokat is vitték. Nevetnünk kellett, mikor hozták szegények a nagybőgőt is, meg a klarinétot. Mintha csak zeneszóval vonult volna be a község a Csillagba. Mind jobb zenészek voltak, feleségeik bundában, prémes kabátban. Novemberben már kutyahidegek voltak. Hely a börtönhelyiségekben nem volt. Az elfogottak nagy része a kazamaták előtti szabad térségeken tanyázott. Kisgyerekek megfagytak tucattal. Azokat a latrinába dobták. Ily módon ürítette ki Endre a Felvidék nagyrészét és a Dráva-menti, de egyéb községeket is. Bombázások esetén megszakadt az elszállítás és annyira összegyűltek a szegény deportáltak, hogy a folyosókon szorultak ezerszámra batyuikkal. De oly tömegben, hogy mozdulni nem tudtak. Az őrség nem akarta megfagyasztani a szabadba (sic!), egyszer 3 napig ott szorongtak. Szükségletüket maguk alá végezték, nők, férfiak, egymás mellett. Gyerekek az anyjuk ölében. Mikor aztán elindultak, ruhájukból, nadrágjukból folyt utánuk az ürülék, mire az állomásra értek rájuk is fagyott... Ezerszámra kartotékozták a foglyokat, minden írógépnél állt egy német, aki a rongyosokat cigányoknak, a munkásokat kommunistáknak és az úri embereket és nőket vezettette be az elszállítás előtt a lajstromba.”²³

A várból az anyákat csecsemőikkel, kisgyerekekkel együtt elengedték. Erről tanúskodik a székesfehérvári csendőrkerület egyik őrsének jelentése, amelyből kiderül, hogy 1944. november 24-én a komáromi táborból elbocsátottak több kisgyerekes cigány nőt (valamennyien nyugat-dunántúli lakosok). A hazafelé vezető úton négy cigány kisgyermek meghalt. A legfiatalabb 1 hetes, a legidősebb 4 éves volt.²⁴

Az a tény, hogy már a komáromi táborban megejtették a szelektálást, azt bizonyítja, hogy a cigánykérdést még 1944 novemberének utolsó napjaiban sem kezelték még a nyilasok sem faji alapon. A munkaképes korú férfiakat és a gyermektelen, munkaképes korú nőket igyekeztek összegyűjteni, szó sem volt a még nyilas uralom alatt lévő magyarországi területek „cigánymentessé” tételéről.

Teljes bizonyossággal csak annyit lehet megállapítani, hogy 1944 novemberében, elsősorban Baranya, Vas és Zala vármegyék több járásából elvitték a cigányokat. De Gyömöre községből például (Győr vm.) nem.²⁵

Ugyanakkor Nyárádról (Veszprém vm.) az F. család minden egyes tagját elhurcolták valamikor 1944 őszen.²⁶ K. Gy.-t emlékezete szerint 1944. november 15-én Badacsonytomajból, saját lakásából mint polgári személyt hurcolták el „Dahóba” (Dachau).²⁷ Tolna megyében Váralja és Lengyel községekből nem deponálták a cigányokat, hanem közülük többet helyben meggyilkoltak a csendőrök.²⁸ Bizonyosnak látszik, hogy Somogy vármegyéből is hurcolták el 1944 őszen

cigányokat Németországba.²⁹ K. L. ellen az volt a vád, hogy 1945 februárjában részt vett Komáromban és környékén razziákon és partizánvadászatokon, sőt részt vett 1945. február 14-én a komáromi fogházból elhurcolt nők meggyilkolásában. Az államügyészségen tett vallomásaiban egy ismeretlen nevű komáromi cigányasszonyról tett említést, akit agyonlőttek és 1945. február 14-én a befagyott Dunán kézigránatokkal kiszélesített lékbe gyömöszölték.³⁰

Bizonyosan tudjuk ugyanakkor azt, hogy a celldömölki járásból (Vas vm.) még 1944 decemberében sem vitték el a cigányokat. December 14-én a főszolgabíró azt jelentette alispánjának, hogy: „A kóborcigányok felkutatására a községi előjáróságokat felhívtam és a cigányok ellenőrzését állandó figyelemmel kísérem”.³¹ A sárvári járás főszolgabírója 5 nappal később szó szerint a következőket írta jelentésében: „Járamom területén kóborcigányok létszámában változás nem történt, ugyanis idegen járásbeli kóborcigány megjelenése esetén megjelenteket illetékes területükre visszatoloncoltam.”³²

Két nappal később a vasvári főszolgabíró arról tájékoztatta alispánját, hogy járásában „a kóborcigányok csendőri felügyelet alatt állnak és részükről a megfelelő rendszabályozást állandóan megkapják.”³³

December 22-én a szentdienesi körjegyzőségen Szomor Dezső bánfai lakos tett panaszt, mint a bánfai legeltetési társulat elnöke, a bánfai cigányok ellen, akik a legeltetési társulat tulajdonát képező legelőhelyen létesített delelőhelyeken a fákat állandóan lopkodják.³⁴

Ugyanakkor Fejér megyében 1944 végén, 1945 elején a cigányok rendkívül sokat szenvedtek. Szolgaegyház községben 1945. január végén K. F. teljes családját és 27 rokonát egy ismeretlen katonai alakulathoz tartozó mintegy 50 főnyi katonai csapat tagjai kivégezték.³⁵

1945. január végén vagy február elején Székesfehérvárról hurcoltak el Várpalotára körülbelül 100 cigányt Egyes adatok szerint 118 cigányt végeztek ki a nyilasok és temettek közös tömegsírba Várpalota mellett.³⁶

Vajna Gábor nyilas belügyminiszter 1945 márciusában tartott egyik beszédében beszámolt arról, hogy „Székesfehérvárra tényleg visszajöttek a zsidók az oroszokkal. Ezek katonaszökevények voltak és elkezdtek bolsevista propagandát csinálni. Ezeket a hadijog alapján felkoncoltattam. Ugyanígy felkoncoltattam még 5 nőt, akik felhajtói voltak a megbecstelenítést végző szovjet katonáknak. Ugyanígy bejelentem 40 muszkavezető cigánynak a kivégeztetését, akik szintén bírói eljárás nélkül intéztettek el a helyszínen.”³⁷

Mint az Pintér József Fejér megyei nyilas főispán népbírói tárgyalásán az életben maradt, el nem hurcolt cigányasszonyok tanúvallomásából kiderült, a főispánt a csendőrök tájékoztatták arról, hogy „likvidálják” a cigányokat.³⁸

Pintér József 1948-ban perújrafelvételi kérelmet nyújtott be, arra hivatkozva, hogy a Székesfehérvárról elhurcolt cigányokat Veszprém megyében ölték meg, Orendy csendőrezredes parancsára, arra hivatkozva, hogy a cigányok állítólag a hadműveletek tartama alatt fosztogattak és erőszakoskodtak. Pintér József kérelméhez csatolta Kemenesi Imre volt várpalotai csendőr 1948. augusztus 8-án aláírt nyilatkozatát, amelyben többek között a következőket olvashatjuk: „1945. február első napjaiban a németek és nyilasok egy nagyobb cigánycsoportot hoztak munkára Székesfehérvárról Várpalotára. Székesfehérvár visszafoglalása (január 23.) után kiderült, hogy a cigányok az oroszok bevonulása után (december 24.) fosztogattak, raboltak, erőszakoskodtak. Elhatározták, hogy a N.SZ.K. útján (Nemzeti Számonkérő Különítmény = Nemzeti Számonkérő Szervezet vagy Nemzeti Számonkérés

Szervezete) Orendyék felszámolják a cigánytelepet. Házaikat felégetik, a cigányokat pedig elszállítják a hadműveleti területre.”

Kemenesi Imre beszámolt arról, hogy igen sok cigányt hoztak Várpalotára, ahol Orendy utasítására kivégezték őket, mivel továbbszállításuk megoldhatatlan feladat volt. A nyilas főkerületvezető a tábori biztonsági szolgálat utasítására felszólította a várpalotai csendőrőrsparancsnokot, hogy a kivégzést hajtassa végre. Az őrsparancsnok erélyesen tiltakozott és kijelentette, hogy pártembertől parancsot, de még utasítást sem fogad el. Végülis – állítólag – Fekete főtörzsőrmester – az NSZK és a Gestapo parancsára - kivégeztette a cigányokat.³⁹

A nyugati határszélen 1945 első két hónapjában a cigányok helyzete nem változott meg. A szentgotthárdi főszolgabíró január 11-én csaknem szó szerint megismétli havi jelentésében azt, amit 1941 óta mindig is mondod járása cigányairól: a cigányok összeírása, nyilvántartó lappal való ellátásuk megtörtént, Kercaszomor és Farkasfa községekben vannak „letelepedett kóborcigányok” (sic!), „napszám és mezőgazdasági munkákból tartják fenn magukat, az élet- és vagyónbiztonságot nem veszélyeztetik.”⁴⁰

Egy héttel később a körmenti járás főszolgabírája arról tájékoztatta az alispánt: „Járásom területén az összes cigányok nyilvántartásba vétettek, kóborcigányok nincsenek. Az itt letelepedett és állandó lakhellyel bíró cigányok legnagyobb részének létfenntartása biztosítva van mezőgazdaságból származó keresményük útján. A cigányok legnagyobb részét az erődítési munkálatok során egyébként igénybe vettem.”⁴¹

A szentlőrinci járás főszolgabírája még február 4-én is arról számolt be jelentésében, hogy járása területén „a cigányok között tetvesség nem fordult elő az elmúlt hónap folyamán”.⁴²

Körülbelül ezekben a napokban adhatta ki Vajna Gábor nyilas Belügyminisztériumának X. osztálya a polgári kiürítésről szóló legfrissebb rendeletet. Az ellenséges támadásra hivatkozva az arcvonat a Nyitna folyó, Érsekújvár, Komárom, Győr, Győr–veszprémi vasútvonal, Veszprém, Balatonalmádi vonalak közötti terület polgári kiürítését rendelte el. A rendelet 5. pontja szó szerint így hangzik: „5.) A közbiztonsági szerveket hívja fel, hogy a kiürítendő területről a polgári lakosság közül mindazon megbízhatatlan egyéneket, kik a szovjet csapatok előnyomulása esetén azokhoz csatlakozhatnak, továbbá a cigányokat, családtagjaikkal együtt, végül a még feltalálható összes zsidófajúakat vegyék őrizetbe és a kitelepítési hely illetékes főispánja által biztosítandó átmeneti internáló táborokba kell elhelyezni. Ezen internáltakat a közmunkákban állandóan foglalkoztatni kell. A felvevő főispánok internáló táborokról gondoskodjanak.

Az így őrizetbe vettek a befogadó internáló tábor szám szerint BM-nek azonnal jelentse be, VII. oszt. A jelentésben külön kell a munkaképes férfiakat és külön az ilyen nőket, a munkaképtelen férfiakat, külön az ilyen nőket és a gyermekeket feltüntetni.

Az internáló táborok őrszemélyzetét a területileg illetékes rendőrkerületi parancsnokságtól kell igényelni.”⁴³

Valószínűnek tűnik, hogy ez a központi rendelet indíthatta arra a III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztost, hogy február 7-én saját hatáskörében rendeletet adjon ki a cigányok összegyűjtésére. Mint azt Vas megye alispánjának megküldött rendeletében szó szerint olvashatjuk: „A katonai és magántulajdon biztonsága, a közegészség biztosítása, végül a katonai titok biztosítása szükségessé teszik azokon a területeken, ahol a hadműveletek folynak és az amögötti területeken az ott lakó vagy átvonuló cigányok összegyűjtését és a hadműveleti

területről való kitelepítését. Kivételt csak azok a cigányok képezhetnek, akik a megjelölt területeken már régóta ott tartózkodnak és tisztességes kenyérkeresetük van.

Felhívom ezért, hogy joghatósága területén az előbb említett cigányok sürgős összegyűjtése és azoknak azonnali kitelepítése iránt sürgősen intézkedjék. Addig is, míg a cigányok kitelepítése megtörténhet, őket a gyűjtőhelyeken kellő felügyelet mellett kell elhelyezni. Az ellenszegülő, vagy szökést megkísérlő cigányokkal szemben a legradikálisabb eszközök is igénybe vehetők. A cigányok összegyűjtése és hasznos foglalkoztatása szempontjából akként kell eljárni, amint az a zsidókkal szemben történt. Rendeletemet a lehető legsürgősebben és legkörültekintőbben kell végrehajtani és az eljárás eredményéről hozzám legkésőbb 8 napon belül jelentést kell tenni.

Vas vármegye alispánját felhívom, hogy az intézkedések megtételére az első fokú rendőrhatalóságait megfelelően és sürgősen utasítsa. Célszerűnek látszik a cigányoknak járásokra, vagy ha a szükség úgy kívánja, járásokként több gyűjtőtáborba történő elhelyezése. Abban az esetben, ha a cigányok összegyűjtése a vármegye egész területén nem volna egyidőben keresztülvihető, úgy azt a hadműveletekhez közel eső területeken kell megkezdeni.

Egyidejűleg ezt a rendeletemet a szombathelyi csendőrkörületi Parancsnokságnak azzal a felkéréssel küldöttem meg, hogy annak végrehajtásában, különösen a karhatalom nyújtása tekintetében legyen Alispán Úr segítségére.

Szombathely, 1945. február hó 7-én.

Kitartás! Éljen Szálasi! ⁴⁴

Míg a hadművelleti kormánybiztos továbbra is jelentős, a szó szoros értelmében életbevágóan fontos különbséget tesz a letelepedett és a kóbor cigányok között, Zala vármegye főispánja február 21-i dátummal a magyar királyi belügyminiszter úr rendeletére – egyébként a rendelet számát és kiadásának időpontját nem közli – hivatkozik: „Az ország területén tartózkodó valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Felhívom főszolgabíró urat, foglalja sürgősen névjegyzékbe a járása területén lakó vagy tartózkodó cigányokat és a névjegyzéket 3 napon belül terjessze fel hozzám. A névjegyzék megjegyzési rovatában tüntesse fel a cigányok ez idd szerinti foglalkozását.” ⁴⁵

A főispánt – nem zárhatjuk ki ennek lehetőségét – valószínűleg telefonon vagy személyesen utasíthatta Vajna Gábor. 1945. február 22-én, tehát egy nappal később már részletes indoklással és pontos rendelet számmal ellátva megjelent Vajna belügyminisztériuma X. osztályának cigány munkaszolgálat-rendelete. Szövege szó szerint a következő: „M. kir. Belügyminisztérium X. osztály – Tárgy: Megbízhatatlan elemek ellenőrzése és hátratelepítése. 166.578/1945. BM X. o. Főispán Úrnak, Győr. – Megbízható és szavahihető egyénektől származó vallomás szerint Érsekújvár körzetében egy orosz megszállás alól felszabadult községben az orosz katonaság és az ott maradt csőcselék magatartását a következőkben ismertetem. Az orosz élek bevonulásakor a lakosság félelmében a pincékbe menekült. A község cigányai és csőcseléke örömmel üdvözölte őket. Az oroszok azonnal étel és ital után érdeklődtek, melyek felkutatásában a cigányok és a csőcselék segítségére voltak abban a reményben, hogy ők is részesülnek a jóban. A cigányok és csőcselék a jobb módú gazdákhöz vezették az oroszokat, ahol enni- és innivalót követeltek. Jólakottan és megfelelő italmennyiség elfogyasztása után megkezdték a lakásokban az ékszerek, ruhaneműek és értékesebb vagyontárgyak után brutális módszerekkel a kutatást. Fentiek alapján elrendelem, hogy minden olyan területről, amely esetleg kiürítésre kerül, valamint a legelső küzdővonal mögött három km. mélységű területről a

cigányokat és megbízhatatlan egyéneket – ha kell karhatalommal is – el kell távolítani. Őket a vm. alispánja által meghatározott ideiglenes felvevő területen közmunkára kell felhasználni és szigorú ellenőrzés alatt tartani. Kapják: a meg nem szállt területek főispánjai és thj. városok polgármesterével, BM VI. és VII. osztály. Nagycenk. 1945. évi február 24. A miniszter rendeletéből: Jolcvai sk. v. ezds.”⁴⁶

A nyilas államgépezet 1945. február utolsó napjaiban már a teljes felbomlás képét mutatta. A rendeletet ugyan kiadták, de megvalósítását az alsóbb fokú hatóságok nem tekintették sem lehetségesnek, sem fontosnak, ezért igyekeztek némi látszattevékenységgel húzni az időt. Zala megyében a körjegyzőségeket február 24–25-én tájékoztatják az új rendelkezésről, amely szerint valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Első lépésként – hiába, még makacsul élnek az 1944 márciusa és júliusa között a hivatali végrehajtó apparátus vérebe ivódott szokások – névjegyzék összeállítására utasítják a körjegyzőket.⁴⁷

A keszthelyi főszolgabíró ugyanezen a napon 7 körjegyzőjét utasítja, hogy távbeszélőn vagy futár útján: „azonnal jelentse, hogy jegyzősége területén hány fő cigány van összesen. Ezekre a számszerű adatokra azért van szükség, mert rövid időn belül nevezettek táborokba lesznek összegyűjtve és elszállítva.

A létszámba nem kell felvenni a valódi zenész cigányokat, akik állandóan zenélésből élnek és a kulturáltság kellő fokát elérték, vagy az olyan cigányokat, akik beházasodás folytán vagy iparúzés folytán elpolgáriasodtak.”⁴⁸

Mint látjuk, a keszthelyi járás főszolgabírója teljesen önkényesen értelmezve a rendeletet – bátran hozzátehetjük, a rendelet szellemével és betűjével tökéletesen ellentétes, de nagyon emberi módon – saját hatáskörében 3 cigány kategóriát eleve mentesített még a névjegyzékbe való felvétel alól is.

A zalaszántói körjegyző még aznap el is készítette a kimutatást a községben lakó cigányokról. A névjegyzékbe 33 cigány nevét vette föl.⁴⁹

A salomvári körjegyző szintén február 24-én készítette el kimutatását, névjegyzéke 32 nevet tartalmazott.⁵⁰

Dr. Német Károly, Vas vármegye alispánja a rendelet elszabotálásának még hatásosabb módját választotta. Csak 1945. március 13-án adta ki az utasítást szolgabírásnak a hadműveleti kormánybiztos február 7-i rendeletében megjelölt cigányok összegyűjtésére, illetve gyűjtőtáborban való foglalkoztatására, külön kiemelve, hogy a munkába nem állítható gyermekek ellátására megbízható személy visszahagyható, hogy csak a megbízhatatlan, csavargó életmódot folytató kóborcigányokat kell összegyűjteni. A régóta egy helyen lakó és tisztességes kenyérkeresettel bíró cigányokat nem.⁵¹

Az alispáni utasítás az eredeti BM rendelet betűjének és szellemének is ellentmondó, humánus és bátor intézkedés volt. Ezen fölbátorodva a Vas megyei szolgabírák egymás után értesítették alispánjukat arról, hogy a rendeletben megjelölt cigányok járásuk területén nem találhatók. A sárvári járás főszolgabírója 1945. március 17-én a következőket írta „Alispán úrhoz jelentést tettem, hogy összegyűjtendő cigányok a járás területén nincsenek, mert a megbízhatatlanok már katonai szolgálatot teljesítenek.”⁵² Ugyanezt jelentette az írottkői és a szentgotthárdi főszolgabíró is.⁵³

A szombathelyi járás főszolgabírója fanyar humorról téve tanúbizonyságot arról tájékoztatta az alispánt, hogy: „Adott határidőre megfelelni az idő rövidsége és egyéb technikai akadályok miatt nem tudok, mién kérem a határidőnek április 10-ig való meghosszabbítását.”⁵⁴

Március 20-án a vasvári főszolgabíró még mindig csak a cigányok összeírását hajtotta végre, arra hivatkozva, hogy: „Összegyűjtésük, munkába állításuk és

felügyeletük azonban a mai körülmények között nem oldható meg, egyrészt megfelelő elhelyezés, másrészt élelmezési lehetőség hiánya miatt.

A járási m. kir. katonai parancsnokság útján megkíséreltem azt a megoldást, hogy a tekintetbe jövő cigányokat erődítési vagy egyéb közérdekű munkaszolgálatot végző katonai alakulatok állítsák munkába, éllelmezzék és őrizték, azonban próbálkozásom nem vezetett eredményre, mivel a parancsnokságok nem voltak hajlandók vállalni. Ugyanilyen eredménytelenül végződött próbálkozásom a Faügyek Országos Kormánybiztosánál is.

Fentiekre való tekintettel tisztelettel kérek utasítást a további intézkedésre vonatkozóan. Vasvár, 1945. március hó 20-án.”⁵⁵

Egyetlenegy főszolgabíró, a celldömölki járás főszolgabírója jelentette március 17-én, hogy a hadműveleti kormánybiztos rendeletét végrehajtotta és az abban megjelölt cigányokat a Keléd községben felállított gyűjtőtáborba összegyűjtette.⁵⁶ A muraszombati főszolgabíró ezzel szemben szinte felháborodott hangon közli az alispánnal, hogy: „Fenti tárgyban és szám alatt kelt rendeletére jelentem, hogy járásom területéről beérkezett községi jelentések alapján megállapítottam, hogy valamennyi községben állandó letelepüléssel, tisztességes kenyérkeresettel bíró mezőgazdasági munkával foglalkozó cigányok laknak, akik munkakönyvvel vagy munkásigazolvánnyal vannak ellátva, munkakerülő és csavargásból élő cigány járásom területén nincs, így sürgős járásom területén a cigányok összegyűjtése és kitelepítése. Aláírás, Muraszombat, 1945. március 22.

Kitartás! Éljen Szálasii!!! (sic!)”⁵⁷

A II. világháború alatti magyarországi cigányüldözések utolsó eseménye 103 Somogy megyei cigány különös vándorútja volt Vas megyében. A lenti járás főszolgabírója 1945. március 21-én értesítette a sárvári főszolgabírót, hogy a nagyatádi járás főszolgabírója a somogyszobi m. kir. csendőrőrsparancsnok által Lenti községbe szállított 103 cigányt azzal, hogy Somogy vármegye főispánjának távbeszélőn adott rendeletére a tévesen Lentibe irányított cigányokat a sárvári gyűjtőtáborba szállítsák tovább és a sárvári járás főszolgabírájának adják át. Ehhez igényelte két db teherkocsi biztosítását a MÁV-tól.⁵⁸

Három nappal később a sárvári főszolgabíró visszaírt a lenti főszolgabírónak és arra hivatkozva, hogy járásában internáló tábor nincs, közölte: „ezért a cigányokat visszaszámaztatom”⁵⁹.

Az 1944-45-ös magyarországi cigányüldözések áldozatainak számáról a kérdéssel foglalkozó külföldi szakirodalomban és hazai publicisztikában igen eltérő adatok jelentek meg. D. Kenrick és G. Puxon monográfiája egész fejezetet szentel a magyarországi cigányok II. világháborús történetének. A szerzőpáros őszintén bevallja, hogy a magyarországi cigányok deportálásáról szóló adataikat zömében „személyes beszélgetések” alapján gyűjtötték össze. Ugyanakkor magabiztosan közlik, hogy Magyarországról 1944-ben 33.000 cigányt deportáltak, közülük 5 ezren tértek csak vissza élve. Forrásként a – mai nevén – Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségét jelölték meg. Szőnyi János, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága akkori titkára „különböző nemzetközi táborbizottságok zömében becsült adataiból” származó saját becsléseit adja meg, mint amelyek a Kenrick–Puxon szerzőpáros számára elkészített becslés alapját szolgáltatták. Szőnyi János saját forrásként a Pénzügyi Központ irattárában őrzött jóvátételi dossziékra hivatkozott hozzám írott 1985. május 21-i levelében, illetve 1985. május 19-i telefonbeszélgetésünk alkalmával.⁶⁰

Az Állami Értékforgalmi Bank RT irattárában körülbelül 80.000 kártérítést igénylő dossziét őriznek. Ezeknek döntő többségét magyarországi zsidók nyújtották be. Cigányok 298 kérvényt adtak be. Ebből 35 olyan dosszié volt, amelyből

semmiféle használható adat nem derült ki. A 80.000 dossziéból a bizonyíthatóan cigányok által benyújtottakat számomra több mint 6 hónapig végzett megfeszített munkával egy 4 tagú munkacsoport válogatta ki. A magam részéről egy több mint 200, cigányok körében népszerű családnevet tartalmazó listával tudtam munkájukat segíteni. Az értékelhető adatot is tartalmazó dossziék feldolgozása során a következő főbb adatokhoz jutottam: ha minden olyan adatot hitelesnek fogadok el, amely arról tanúskodik, hogy a kárigény-bejelentőt honnan hová deportálták, kikkel együtt, és hány közvetlen rokona, hozzátartozója pusztult el, akkor a 263 dossziéból összesen 219 halott, 208 deportált neve hitelesíthető. 33 főt Komáromból küldtek haza, általában 3 heti raboskodás után, 7-en azt írták le, hogy a nagy körmendi cigánygettóból szabadultak, ez összesen 467 fő. A 263 dossziében a „mely helységről deportálták?” kérdésre összesen 74 falut, községet, várost, illetve 3 budapesti kerületet jelöltek meg. Ezek közül 23 Vas megyében, 19 Zala megyében, 8 Baranya megyében, 7 Veszprémben, 6 Győr-Sopronban, 3 Nógrádban, 2 Tolnában szerepelt. Egy-egy helységet jelöltek meg Csongrád, Fejér, Heves, Szabolcs-Szatmár, Komárom és Pest vármegyékből. Feltűnő, hogy a Duna-Tisza közéről és a Tiszántúlról, valamint Észak-Magyarországról gyakorlatilag egyetlenegy értékelhető adat sem származik.

Lehetetlen pontosan megbecsülni a megölt, otthonukból elhurcolt, internált, katonai munkaszolgálatra behívott vagy deportált magyar cigányok számát. A szakirodalom problémái közé tartozik, hogy az 1944–45-ös levéltári iratanyag jelentős része a világháború idején, illetve azóta megsemmisült. Így például a Veszprém Megyei Levéltár, a Komárom Megyei Levéltár 1944-45-ös iratanyagának nagy része elpusztult. Hiányos a Nógrád megyei főispáni és alispáni bizalmas iratanyag, a főispáni és főszolgabírói iratanyag, valamint a körjegyzői iratanyag. A Fejér Megyei Levéltár iratanyagából az alispáni iratokat 1910-ig, a főispániakat 1941-ig kiselejtezték. 1990-ben még mindig nem lehet magyarországi kutatónak csehszlovákiai és romániai levéltárakban 1940 utáni iratokban kutatni.

Óvatos becsléssel mindazonáltal mégis úgy vélem, meg lehet próbálkozni. A magam részéről körülbelül 5000 főre becsülöm azon cigányok számát, akiket 1944-45-ben azért, mert cigányok voltak vagy annak minősítették őket, üldöztetés ért. Körülbelül 1000 magyar cigányt öltek meg vagy pusztult el a náci és magyar munkatáborokban. Néhány száz cigányon végeztek úgynevezett álorkvosi kísérleteket. Becslésemet alátámasztó fő érveimet röviden a következőképpen foglalhatom össze: Magyarországon 1944-ig a cigánykérdés nem faji, hanem döntően társadalmi kérdés volt. A cigányokat nem méltatta figyelemre sem a törvényhozás, sem a közvélemény, sem a hatóságok. A sajtóban, rádióban nem „cigányoztak”. 1944-ben késő őszig a zsidó kérdés kötötte le a hatóságok minden energiáját. A hadihelyzet következtében 1944 szeptemberétől a Lakatos-, majd a Szálasi-kormány fennhatósága alatt álló terület Észak-Nyugat-Dunántúl néhány megyéjére zsugorodott. Ezen a területen viszonylag kevés cigány élt, zömük már hosszú évtizedek óta integrálódott, letelepedett, rendes foglalkozással bíró ember volt. Vas és Zala megye közigazgatási hatóságai 1945 február-márciusában egyszerűen értelmetlennek tartották *saját cigányaik* deportálásának megszervezését. Egész gondolatvilágukból, neveltetésükből hiányzott a cigánygyűlölet. A német hatóságok sem mutattak hajlandóságot a lázadó hajlamú, szökésre mindig kész cigányokkal foglalkozni. De mindez nem vigasztalhatja azokat a cigányokat és rokonaikat, leszármazottaikat, akiket üldöztek, deportáltak, kizárólag azért, mert cigányok voltak.

Rövidítések jegyzéke

Áü. = Államügyészség
BAZML = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

BKML	= Bács-Kiskun Megyei Levéltár
BM	= Belügyminisztérium
BML	= Baranya Megyei Levéltár
BpFL	= Budapest Főváros Levéltára
FML	= Fejér Megyei Levéltár
Gy-SML	= Győr-Sopron Megyei Levéltár
Nb	= Népbíróság
NOT	= Népbíróságok Országos Tanácsa
OL	= Magyar Országos Levéltár
SML	= Somogy Megyei Levéltár
TML	= Tolna Megyei Levéltár
UMKL	= Új Magyar Központi Levéltár
ZML	= Zala Megyei Levéltár

Jegyzetek

- 1 Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*. Mozdó Világ 1984/4–1985/1. 72
- 2 Erről lásd Fleischmann Gyula: *A cigány a magyar irodalomban*. Budapest, 1912, valamint Dömötör Sándor: *Cigányadomák*. Ethnografia, 1929/2. sz. 82-106.
- 3 Németh László: *Pusztuló magyarok* In: *Szerettem az igazságot*. Drámák. Budapest, 1971. 149–197.
- 4 Tisza Miksa: *A cigányokról*. Csendőrségi Lapok, 1932. január 1. 23.
- 5 *Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam IX. k. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, 1895. I. k. 46.
- 6 Kuntár János: *Köborcigányok felügyelete*. Csendőrségi Lapok, 1932. január 1. 672.
- 7 BAZML/Sátoraljaújhelyi főszejgabírószág i 3207/1944., GySML/Sopron, soproni főispáni i. 557/1944.
- 8 SML kapuvári főszejgabírószág i. 808/416-1944.
- 9 BKML kalocsai főszejgabírószág i. 1717/1944.
- 10 Erről lásd részletesen Tilkovszky Loránt: *A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről*. Századok 1965/6. szám 1247-1248; Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944*. Budapest, 1966.
- 11 A Déli Hadműveleti Terület Kormánybiztosának 147/HDM korm. bizt./1944. sz október 16-án kelt rendelete.
- 12 SML/kaposvári járás főszejgabírószágának i. 6628/1944. BML/alispáni i. 18.255/1947. Vas ML/alispáni i 3604/1946.
- 13 Nagybecsérdi főjegyző 2023/1944. sz április 20.-án kelt jelentése a szentlőrinci főszejgabíróznak. A jelentés szerint Nagybecsérden 6 Kisbecsérden összesen 21 fő 14–70 éves cigány élt ekkor. BML szentlőrinci főszejgabírószág i. 1095/1944.
- 14 Nagybecsérdi jegyző 5452/1944. sz november 4-i jelentése a szentlőrinci főszejgabíróznak. BML, szentlőrinci főszejgabírószág i. 8944/1944.
- 15 Szentlőrinci főszejgabíró 8944/1944. sz november 9-én kelt válasza a nagybecsérdi jegyzőnek. BML, szentlőrinci főszejgabírószág i. 8944/1944.
- 16 BML, pécsváradi körjegyzőség i. 4879/1944.
- 17 BML, pécsváradi körjegyzőség i. 5037/1944.
- 18 BML, siklósi, pécsváradi, pécsi főszejgabírószág i. - 1944.
- 19 A szombathelyi rendőrkapitányság 281/1945/1944. biz. sz november 9-én kelt átirata a szombathelyi Polgármesterhez Vas ML, szombathelyi polgármester i. 8657/1944.
- 20 BM-eln. 92/7-1944. biz 1944. november 24. Komáromi kapitányság bizalmas jelentése. OL, BM elnöki i. K-148. Az iratot készítette: Ember 1984. 4. 1.
- 21 Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per*. Budapest, 1988, 411–412.
- 22 Péntek Imre: *Németországba hurcolt zalai cigányok visszaemlékezései*. Új Forrás, 1978/3. sz. 57–71.
- 23 OL, Filmtár, Szálasi per i. 7887/11. c. dr. V -né 1945. november 25-én Győrött kelt levele. A komáromi rendőrkapitány 1944. november 14-én azt jelentette, hogy körülbelül 6-7000 kommunista fogoly és katonai internált van zsidó munkásszázadok mellett a várbörtönben. 92/6/1944. biz OL, K149, BM- res. 275. cs. 6. tétel, 386.
- 24 A II. székesfehérvári csendőrkörület 766/1944. sz. december 20-án kelt jelentése a tószigetcsiliközi főszejgabíróznak. Gy-SML/Győr, tószigetcsiliközi főszejgabírószág i. 8011/1944.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

- 25 Gyömörei körjegyző 2983/1944. sz november 28-án kelt jelentése Győr vm. alispánjának. Gy-SML/Győr, alispáni i. 17.120/1944.
- 26 Dr. Körmendy József prépost szíves közlése. 1987. szeptember 22.
- 27 Magyar Néphadsereg Központi Irattára, K. Gy. beadványa
- 28 A váraljai cigánygyilkosságról dr. Fodor László ny. állatorvos tesz említést a Tolna ML 1987. helytörténeti pályázatára benyújtott kéziratos visszaemlékezése 6-7. oldalán. A község igen hiányos, 1944-es iratanyagaiban nincs nyoma az esetnek. A lengyeli cigányvérengzésről riportot közölt a tolnai Népújság 1989. május 13-i száma.
- 29 Sch. A. 1945-ben azt vallotta, hogy B. I. csurgói cigányprímás is igazolni tudja, hogy úgy őt, mint több csurgói cigányt megmentett a nyilas uralom idején az elhurcolástól. SML, kaposvári Nb. i. 303/1945.
- 30 Bp. FL, Áü. 87. 805/1949.
- 31 Celldömörki járás főszolgabírójának 38/1944. sz. december 4-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 32 Sárvári járás főszolgabírójának 71/1944. sz. december 19-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 33 Vasvári járás főszolgabírójának 63/1944. sz december 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 34 BML, szentlőrinci körjegyzőség i. 4004/1945.
- 35 FML, székesfehérvári Nü. 40/1947.
- 36 Veszprémi Népszava, 1946, szeptember 21. Az esetről említést tesz Veress D. Csaba: *A balatoni csata*. Veszprém 1977, 159. Leírása szerint február végén a székesfehérvári nyilas pártszolgálat körülbelül 100 főnyi cigányt szállított Várpalotára, bezárták melléjük a várpalotai 3 cigánycsalád körülbelül 14 tagját is. Másnap a helyi csendőrök és a nyilas pártszolgálat tagjai erődítési munkák ürügyén az Inota felé eső Grábler tóhoz hajtották a cigány férfiakat, akiket ott rakásra lőttek. Az esti órákban a cigányasszonyokat és gyereket is a tömegsírhoz hajtották, belekergették őket az árokba és ott agyonlőtték őket is.
- 37 Frank László népügyész idézte Vajna Gábor szavait a Szálasi-per 1946. február 16-án tartott tárgyalásán. Karsai: i. m. 1988. 434.
- 38 UMKL, NOT III/7841/36/1946. Pintér József ítéletének indoklása.
- 39 Bp. FL, Nb. 3327/1948. E sorok írója székesfehérvári levéltári kutatásai idején maga is meggyőződhetett arról, hogy a város közvéleménye ma is helyesnek tartja azt a döntést, amellyel levették a napirendről a meggyilkolt cigányok emlékművének felállítását Erről említést tesz Csalog Zsolt: *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. In: Magyar Füzetek, 14–15. sz. Párizs, 1984. 121. A Fehérvári Kis Újság peréről 1946. július 28., október 26–27 és 30-án. Megrázó visszaemlékezést közölt a fehérvári cigányok tragédiájáról Szegő László: „*Győrben egyiket sem lőtték agyon...*” (Mozgó Világ, 1983/12. sz. 58–66.)
- 40 Szentgotthárdi járás főszolgabírójának 99/1945. sz., január 11-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 41 Körmendi járás főszolgabírójának 46/1945. sz., január 18-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
42. Szentlőrinci főszolgabíró 1945. február 4-i jelentése, BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8847/1944.
- 43 A BM 166.923/1945. sz. rendelete, Gy-SML, alispáni i. 2123/1945.
- 44 A III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztos 1817/1945. sz. II. hadm. utasítása, Vas ML, sárvári főszolgabíró i. 754/1945.
- 45 Zala vm. főispánjának 394/1945. sz, február 21-i utasítása a főszolgabíráknak. ZML, aranyodi körjegyzőség i. 172/1945. Az iraton található dátum szerint február 24-én érkezett meg a körjegyzői hivatalba, ahol a körjegyző még aznap kézzel ráírta az irat hátoldalára: „Jelentem, hogy cigány nincs.”
- 46 BM X. o. 166.578/1945. sz. rendelete, 1945. február 22. Gy-SML/Győr, győri alispáni i. 1852/1945.
- 47 A hévízszentandrás körjegyző 1945. február 24-i távmondata az alsópáhoki jegyzőnek. ZML, alsópáhoki körjegyzőség i. 394/1945.
- 48 A keszthelyi járás főszolgabírójának 839/1945. sz február 24-én kelt utasítása Várvölgy, Zalavár, Zalaszántó, Sármellék, Keszthely, Alsópáhok és Nemesbük jegyzőjének. ZML, keszthelyi főszolgabíróság i. u.o
- 49 Zalaszántói körjegyző 222/1945. sz, február 24-i jelentése a keszthelyi főszolgabírónak. ZML, zalaszántói körjegyzőség i. u.o.
- 50 Salomvári körjegyző 356/1945. sz, február 24-i jelentése Zala vármegye főispánjának, ZML, salomvári körjegyzőség i. u.o.

- 51 A szombathelyi alispán 3032/1945. sz. március 13-ára kelt utasítása. Vas ML, alispáni i. u.o.
- 52 Sárvári főszolgabíró 754/1945. sz március 17-i jelentése az alispánnak. Vas ML, sárvári főszolgabíróság i. u.o.
- 53 Az írottkői főszolgabíró 1945. március 16-i jelentése megtalálható: Vas ML, kőszegi főszolgabíró 492/1945. A szentgotthárdi főszolgabíró 757/1945. sz március 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML alispáni i 3032/1945.
- 54 Szombathelyi főszolgabíró 786/1945. sz, március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, 3032/1945.
- 55 Vasvári főszolgabíró 687/1945. sz., március 20-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 56 Celldömölki főszolgabíró 884/1945. sz március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 57 Muraszombati főszolgabíró 1021/1945. sz. március 22-én kelt jelentése az alispánnal, Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 58 A lenti járás főszolgabírójának 726/1945. sz március 21-én kelt jelentése a sárvári járás főszolgabírójának, Vas ML, *sárvári* főszolgabíróság i. 754/1945.
- 59 A sárvári főszolgabíró 754/1945. sz március 24-én kelt jelentése a lenti járás főszolgabírójának Vas ML, sárvári főszolgabíróság i. uo.
- 60 Kenrick, Donald–Puxon, Gratton: *The Destiny of Europe's Gypsies* London 1972, 124–126.

LÁSZLÓ KARSAI

The Gipsy Problem in Hungary in 1944-1945

In the author's opinion, the Gipsy problem in Hungary in the interwar period – in contrast with the Jewish problem – ranked among the social rather than racial problems. The majority of Gipsies of some 200 000 at the time were living on the periphery of the country's social and political life. Apart from attempts at organizing Gipsy military labour companies, no organized persecution of gipsies can be pointed out even after the country's occupation by Germans on March 19 1944. Relying on incomplete archival sources, it can be established that some 5000 gipsies were persecuted, and a few hundreds of them were killed.

CSÁKY PÁL

Megtorlások 1968 után a Csehszlovákiában élő magyarok körében

Az 1968-as csehszlovákiai reformkísérlet erőszakos elfojtása után a kommunista pártban és a társadalomban egyaránt nagyméretű tisztogatás indult meg. Ezt a tisztogatást erősen megsínylette az ország politikai, társadalmi és gazdasági vezető rétege, még akkor is, ha a megtorlások távolról sem voltak olyan drasztikusak és véresek, mint az 1956 utáni magyarországi bosszúhadjárat. Tény, hogy 1968 után Csehszlovákiában igazgatói vagy főbb vezetői tisztségbe kizárólag párttagok kerülhettek. Hatalmasra nőtt a párttitkárok befolyása. Minden vállalatnál káderosztályokat szerveztek, melyeknek mindenható urai – természetesen valamennyien ortodox kommunisták – adták meg a végső beleegyezést minden egyes kinevezéshez. Így erőszakolták rá a társadalomra a párt vezető szerepét és bigott. káderpolitikáját, így burjánzott el az a kontraszelektációs folyamat, amely végül válságba juttatta az országot.

A mellékelt dokumentumok két részre oszthatók: a CSEMADOK Központi Bizottságának anyagai fölülről; a csatai iskolaigazgató ügye és a járási hivatalok konkrét eseteit dokumentáló iratok pedig alulról mutatják be a tisztogatást és annak mechanizmusait. Újváry László, volt csatai iskolaigazgató esetét modellértékűnek érzem. Írásos anyagok alapján dokumentálható a pártból való kizárásának, majd később, 1973-ban a tanügyből való eltávolításának koncepciójainak jellege.

Hosszú és alapos elemzést érdemelne a Csehszlovákiában élő magyarok szellemi vezetőinek 1968–1969 utáni sorsa, eltávolításuk, megaláztatásaik története. Az akkori, gyakorlatilag egypártrendszerű hatalmi rendszerben a CSEMADOK volt az a szervezet, amelyben a magyar szellemi elit csoportosulhatott, s ez a szervezet lépett fel 1968-ban a csehszlovákiai magyarság reprezentánsaként is. Ezt a szervezetet fogadta el a hatalom tárgyalópartnerként Ennél a pontnál meg kell jegyeznünk, hogy 1968 nyarán erőfeszítések történtek egyfajta magyar nemzeti egységfront létrehozására a CSEMADOK-ból, az Írószövetség magyar szekciójából, a megalakult új magyar ifjúsági szövetségből és egyéb mozgalmakból. Erre azonban az augusztusi megszállás miatt nem kerülhetett sor. Így a CSEMADOK maradt az a legjelentősebb társadalmi erő, amely a kor szellemi áramlatainak megfelelően igyekezett elszakadni eredeti sztálinista funkcióitól, és a kulturális munka irányítása mellett egyre inkább érdekvédelmi szervezetté vált.

A CSEMADOK érdekképviseleti tevékenysége 1968 augusztusa után egyre mélyebb ellentétbe került a párt úgynevezett konszolidációs erőfeszítéseivel; a hetvenes évek elejére ugyanis a Husák-rendszernek a demokratizálódás számos olyan bástyáját sikerült megsemmisítenie, amely a hatvanas évek második felében épült ki. Ekkor már országszerte hullottak a fejek, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a CSEMADOK sem kerülheti el sorsát.

1971-ben végül is Lőrincz Gyulát és társait felhasználva sikerült a pártvezetésnek csapást mérnie a Dobos László és Dr. Szabó Rezső vezette reformszárnyra. Ez a tény gyakorlatilag a két szárny – a reformer és az ortodox kommunista – közötti több éves küzdelem végét jelentette. Lőrincz Gyula értékelése a konszolidációs korszak alapvető dokumentuma. Az eredetileg szlovák nyelvű feljegyzés egyik érdekessége, hogy miután szerzője mindenkit igyekezett eltávolítani a CSEMADOK Központi Bizottságának vezetéséből, új elnöknek önmagát javasolta.

Újváry László 1930-ban született Léván. A beneši köztársaságban járt iskolába, az úgynevezett nemzeti iskolába, majd a háború alatt a Magyarországhoz visszacsatolt Léván érettségizett. A jogfosztottság éveiben kénytelen volt szabónak kitanulni, majd 1949-ben munkáskáderként beiratkozott az akkor induló tanítóképzőbe. Huszonhárom éves korától

iskolaigazgatóként és a lévai járás kulturális életének egyik motorjaként működött. Munkáját országszerte ismerték és elismerték. Csátára – ahol ő a hatvanas években volt igazgató – úgy tekintettek, mint az ország egyik legjobb alapiskolájára. Szlovákiában az elsők közt itt valósították meg a szaktantermi oktatást. Színjátzó csoportjuk, táncscsoportjuk, szavalóik országos hírűek voltak. Rendszeresen fogadtak magyarországi vendégeket, előadóművészeket, írókat, tudósokat. Munkája elismeréseként tagja lett a CSEMADOK Lévai Járási Bizottságának, a hatvanas évek közepétől a CSEMADOK Központi Bizottsága Elnökségének, 1968-ban az újonnan megalakult Magyar Ifjúsági Szövetség vezetésének is. 1970-ben a Komáromi Magyar Területi Színház (MATESZ) igazgatói tisztjére jelölték. A kommunista pártnak az ötvenes évek közepétől volt tagja, de ott soha semmilyen funkciót nem töltött be.

Életének három kulcsfontosságú éve van. Az első 1970, akkor zárták ki a pártból. A mechanizmus így működött: 1970 tavaszán általános átigazolás volt a pártban, melyen a csatai alapiskolából mindenki keresztülment. Ez logikus is volt, hiszen épp az igazgató volt az, akinek tekintélye lévén a tantestület és a falu előtt, igyekezeti visszafogni az esetleges szélsőséges megnyilvánulásokat. 1970 májusában ajánlották fel számára a színigazgatói posztot. Ugyanezen év júliusában egyik beosztott tanítója és szlovák igazgatóhelyettese „névtelen” levelet írtak a Szlovákiai Kommunista Párt Járási Bizottságára, amelyben Újváry Lászlót megvádolták, hogy nem teljesíti igazgatói feladatait, a tantestületben baráti kört alakított ki, akikkel mulatni jár, sőt nőügyei is vannak. (A csatai alapiskola 90%-ban magyar volt, az alsó tagozaton volt két-két összevont szlovák tannyelvű osztály, melyek szintén a közös igazgatás alá tartoztak. Ennek vezető pedagógusa volt a közös igazgatású iskola igazgatóhelyettese.)

A párt járási bizottságán ezek a vádak elégségesnek bizonyultak arra, hogy Újváryt kizárják a pártból. A kommunista párt járási bizottságának vezető titkára magánbeszélgetésen elmondta Újvárynak, hogy Pozsonyból, a pártközpontból irányszámot kapott – más járások vezető titkáraihoz hasonlóan – arra vonatkozóan, hogy hány százalék párttagot kell kizárni a szervezetből. Indoklás: „a pártközpont elégedetlen az eddigi konszolidációs eredményekkel, mert az nem lehet, hogy mindenütt volt ellenforradalom, csak éppen Léván ne lett volna”.

Újváry László a kizárás ellen természetesen fellebbezett egészen a pártközpontig, fellebbezését azonban mindenütt elutasították. Valószínűleg a tisztogatók maguk is érezhették, hogy a fent felsorolt vádak esetleg nem elégségesek a kizáráshoz, bonyolult koncepció mechanizmus felhasználásával menet közben átminősítették Újváry Lászlót nacionalistává és revizionistává. Végül 1971-ben egy pártkihallgatáson egy mondatát hozták fel indoklásként az előbbi vádak alátámasztására, melynek jegyzőkönyvi kivonatát a 6. számú dokumentum közli. Az egész játszmában az a legszomorúbb, hogy a párt céljainak elérésére a CSEMADOK Járási Bizottságát, központi szinten pedig a CSEMADOK Központi Bizottságát használta fel. Erről tanúskodik a 2–3. számú dokumentum.

1973-ban Újváryt, mint pártból kizárt megbízhatatlan személyt eltávolították az iskolaügyből is. Az ügyet bíróságra adta, de a bíróság elnöke 3 órás magánbeszélgetés alatt meggyőzte őt, hogy 4 gyereke jövőjének érdekében vonja vissza a feljelentését. Újváry ezután hetekig nem kapott munkát, mindenünnen elutasították, még azokban az üzemekben is, amelyek pedig az újságban, apróhirdetés útján kerestek segédmunkásokat. Végül, mikor már helyzete teljesen lehetetlenné vált, felkereste a kommunista párt járási bizottságának ideológiai titkárát, aki az egész boszorkányüldözést irányította. Az „elvtárs”, aki egyébként 20 évig volt járási ideológiai titkár, segített; Újváryt felvették a lévai járási kórházba ételkihordónak, majd a kommunista párt pozsonyi központi bizottságának (!) protekciójával a lévai benzinkúthoz. Itt dolgozott 1989 végéig, 16 évig. Közben többször megpróbált valamilyen kultúrával kapcsolatos foglalkozást keresni (könyvesbolti eladó, szakelőadó a városi művelődési központban), de a fent említett ideológiai titkár válasza mindannyiszor ez

volt: „Ešte nie”. (Még nem.) Legutolsó ilyen válasza 1987-ben, 19 évvel a 68-as események után hangozott el. A pártból kizártak büntetéséhez hozzátartozott az is, hogy maximum 2800 korona bruttó jövedelmük lehetett (lásd: Samo Falta nyilatkozatát a Vasárnap 1990. II. 2-i számában).

Újváry Lászlót 1990 januárjában rehabilitálták, visszavették a tanúgyhöz, és megválasztották a Lévai Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola igazgatójának.

I. sz. dokumentum

A CSEMADOK 1968–69. évi tevékenységének értékelése
(Lőrincz Gyula feljegyzése – fordítás szlovákából)

A CSEMADOK megalapításához az impulzust a Kommunista Párt adta, azon nemzetiségi politika szellemében, amelyet 1948-tól érvényesít. Küldetése az volt, hogy a proletár nemzetköziség szellemében tevékenykedjen hazánk magyar dolgozói között, munkájával segítse a kulturális és a népművelő munka terén a párt politikáját, a magyar dolgozókat ösztönözze a szocialista társadalom építésére, külön kiemelve a mezőgazdaság kollektivizálását, és így járuljon hozzá Dél-Szlovákia lakosságának szociális felemeléséhez, kulturális-nevelő munkájával alakítsa köztársaságunk magyar lakosságának szocialista tudatát.

A CSEMADOK ezt a küldetést húsz éven keresztül lelkiismeretesen teljesítette, következetesen a párt irányvonalához igazodott, és kiérdemelte a legmagasabb párt- és állami szervek elismerését. Munkája során természetesen sok nehézséggel és akadállyal is találkozott, különösen a hatvanas évek elejétől. Ekkor társadalmunkban válságjelek kezdtek mutatkozni, és meg nem oldott, vagy csak részben megoldott kérdések tűntek fel, amelyek megoldása végül is a CSKP XII. kongresszusáig kezdődött el. A politikai gyakorlat hibáit és hiányosságait minden lépésnél ügyesen és rafináltan használták ki a jobboldali elemek.

Így a CSEMADOK-ban is már jóval 1968 előtt kialakult egy ellenzéki csoport Doboš Ladislavval (sic!) az élen, amely már a CSEMADOK VIII. konferenciáján megpróbálta érvényesíteni befolyását, a IX. konferencián pedig megszervezte saját, Durai-típusú (sic!) emberei beültetését a CSEMADOK KB-ba, aki később a CSEMADOK KB plenumának ülései előtt mint a pártcsoporthoz tartozó ellenesúlyt, megszervezte az elkötelezett párttagok kivétel nélküli ülését, amely a K 231 egyfajta nem hivatalos ellensúlyja volt.

Az ellenzéki csoport, amelyet Doboš; Ladislav vezetett, legfőbb fegyvere a CSEMADOK vezető tisztségviselői autoritásának megtörésére irányuló taktika volt. Minden módszert felhasználtak ennek valóra váltásához. A fő érvelésük az volt, hogy a CSEMADOK nem szorgalmazza elég energikusan a nemzetiségi kérdés megoldását, igyekeztek pártunk nemzetiségi politikájának eredményeit bagatellizálni, amelyeket 1948-tól ért el. Azt a tényt is kihasználták, hogy némely magyar nemzetiségű funkcionárius gyerekei családi okokból szlovák iskolába járnak. Ezeket az embereket gyakran a nemzet árulóinak nevezték, erkölcstelen és jellemtelen embereknek. Az ellenzékiek az emberek tudatában egyedi, irreális, osztálytartalom nélküli kritériumokat kezdtek kialakítani az emberek és munkájuk értékelésére. Ezekkel a kritériumokkal nyíltan Doboš Ladislav először a CSEMADOK KB 1968 márciusi ülésén lépett fel, és később ezeket a kritériumokat még konkrétan megfogalmazta a CSEMADOK Kassai Járási Bizottságának állásfoglalása.

Ebben a légkörben jött el 1968 januárja és a további hónapok, amikor a demokratizálódási folyamat alatt fokozatosan meggyengült a párt vezető szerepe a társadalmi szervezetekben. 1968 márciusában Lőrincz elvtárs tolmácsolta a SZLKP KB kérését, hogy a CSEMADOK nyújtsa be a pártszerveknek javaslatát a nemzetiségi problémák megoldására. Hangsúlyozni kell, hogy a márciusi álláspont, amely a legmagasabb párhelyek kérésére került kidolgozásra,

a pártszerv számára az utolsó pillanatig forrásanyagként szolgált. Ám közvetlenül a CSEMADOK KB márciusi plénuma előtt különböző csoportok nyomására, de különösen Dr. Szabónak, a CSEMADOK KB titkárnak javaslatára, aki – kihasználva a Lőrincz elvtárs irányában megnyilvánuló gyakori támadásokat és vádakat elégtelen bátorságáról a nemzetiségi kérelmek kiharcolásában – kijelentette, hogy a magyar dolgozók egyenesen elvárják Lőrincz elvtárustól, hogy nyíltan és nyilvánosan tegye meg javaslatát a nemzetiségi kérdés megoldására. Ezután az elnökség javaslatot nyújtott be a plénumnak az állásfoglalás nyilvánosságra hozatalát illetően. Az objektivitás kedvéért meg kell jegyezni, hogy Lőrincz elvtárs még a szavazás előtti pillanatban is figyelmeztette a plénumot, hogy a dolgot nagyon meg kell gondolni, mivel a dokumentum elsődleges célja az volt, hogy forrásanyagként szolgáljon a pártszervek számára. A plénum szavazása az állásfoglalás nyilvánosságra hozataláról döntött, ami meg is történt minden magyar folyóiratban, az Új Szót is beleértve.

Ha ma valóban objektívan és kommunista módon értékeljük ezt a dokumentumot, megállapíthatjuk, hogy a márciusi állásfoglalás nem pártellenes, nem is szocialistaellenes, tartalmaz azonban néhány irreális javaslatot, mint pl. relatíve kompakt nemzetiségi járások kialakítását és a diszkriminációs törvények megszüntetését. Több javaslat már megvalósult a konszolidációs folyamat során az állami- és pártszervek által.

A javaslat kidolgozásának ténye önmagában még nem jelentene semmilyen hibát, ha a pártszervek számára információs anyagul szolgált volna. A hiba abban volt, hogy az állásfoglalást nem vitattuk meg a szervekkel, és nyilvánosságra hozatala is önhatalmúlag történt, eme szervek jóváhagyása nélkül; ezáltal meg lett sértve a demokratikus elv és a pártfegyelem, és végül is fegyver került néhány nacionalista kezébe, akik így magyarellenes kampányt indíthattak a Dél-Szlovákiában élő magyarok ellen. A másik oldalon a CSEMADOK állásfoglalása a magyar nacionalistákat hozta mozgásba, akik egymás után kezdtek az állásfoglalás kérésein túltenni. Ez a különböző szervezetek rezolúcióiban tükröződött leginkább, a CSEMADOK alapszervezeteitől az Írószövetség Magyar Szekciójának állásfoglalásáig.

Így tehát minden téren az ideológia és a politika felcserélődése következett be. Ma már teljes mértékben tudatosítható, hogy a legjobb javaslat vagy állásfoglalás is, amely figyelmen kívül hagyja a párt vezető szerepét, a társadalomban csak zavart és bizonytalanságot kelt, és ez teljes mértékben érvényes a CSEMADOK KB márciusi állásfoglalására is.

Röviddel az állásfoglalás nyilvánosságra hozatala után nyilvánvalóvá vált, hogy amíg a CSEMADOK KB Elnökségének nagy része ezt a dokumentumot a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentős állomásnak tekintette, az ellenzéki csoport ugyanezt csak kiindulási pontnak tartotta a későbbi destruktív folyamatokhoz, és ez a csoport az állásfoglalással távolról sem volt elégedett. Világossá vált, hogy számukra nem arról van szó csupán, hogy a párt- vagy az állami szervek oldják meg a nemzetiségi kérdést, hanem főleg azt a célt követték, hogy a *CSEMADOK-ot fokozatosan magyar nemzeti párttá alakítsák át* (kiemelés tőlem – Cs. P.), amely Dél-Szlovákiában átveszi a párt vezető szerepét, és így (ezek az emberek) a politikai pluralizmus elemeit kezdték népszerűsíteni. Ezen terveik megvalósításához természetesen el kellett távolítaniuk a közvetlen vezetésből azokat az elvtársakat, akik akadályozták ezen tervek megvalósítását. Ebben az időszakban kerültek a nyilvánosság elé az olyan jelszavak, hogy a CSEMADOK a CSSZSZK-ban élő magyarok egyedüli érdekvédelmi szervezete, ami azt jelenti, hogy ezek az erők nem elégedtek meg azzal, hogy a CSEMADOK a párt- és állami szerveknek benyújtotta a saját javaslatát és megjegyzéseit a problémák megoldását illetően, de saját pártot akartak létrehozni. Erről tanúskodik elsősorban az úgynevezett kassai levél, amelyet *Őszinte szó* címmel a CSEMADOK Kassai JB-a szétküldött minden járási titkárságnak. Többek közt ezt írják benne: „Amint azt az új helyzet megköveteli, megtisztítjuk sorainkat azoktól az erőktől, amelyek fékezik a fejlődést; távolítsuk el őket, és így megteremtjük a CSEMADOK

létjogosultságának, mint a CSSZSZK-ban élő magyarok egyedüli érdekvédelmi szervezetének feltételeit. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert ez idáig nem tisztázott a küldetése, a célja... Ki kell mondanunk, hogy amelyik szervezet tagadja érdekvédelmi szervezet voltát, tagadja létének jogosultságát... Ki más képviselhetné Csehszlovákiában a magyarok érdekeit... Lőrincz Július nagyon gyakran hangsúlyozta, hogy a magyarok egyedüli érdekvédelmi szervezete a párt. Sajnos a múltban az elmélet mást mondott, mint amilyen a gyakorlat volt...

Reméljük, hogy javaslatunk nemhogy gyöngíteni, de erősíteni fogják sorainkat, és mindazok az elvtársak, értelmiségiek, pedagógusok, akiket a CSEMADOK-ban végzett lelkes munkájukért nemhogy dicséret, hanem elmarasztalás ért a CSEMADOK vezetőinek részéről, most a megújítási folyamatban újból megtalálják az utat a szervezethez, amely egyedül van hivatva képviselni a csehszlovákiai magyarság érdekeit és jogait.”

Béres Jozef, a levél szerzőinek egyike, később a X. országos közgyűlésen elégedetten nyugtázta, hogy a levélben felvetett javaslatok fokozatosan megvalósulnak, függetlenül attól, hogy ez valakinek tetszik, vagy nem. Főleg a CSEMADOK azon vezetőinek eltávolításáról volt szó, akik akadályozták az ellenzéki tervek megvalósítását. Az ellenzéki csoport terveinek megvalósításában fontos állomás volt a CSEMADOK KB plénumának 1968 májusi dunaszerdahelyi ülése, ahol sikerült eltávolítaniuk az elnökségből Fábry Štefan elvtársat, Krocsányi elvtársat, Kostanka elvtársat, Szabó Béla elvtársat és másokat. Ezután a plénum után megnyílt az út az ellenzéki csoport céljainak megvalósítása előtt. Az ellenzéki elképzelések szempontjából a legjelentősebb tény azt volt, hogy a CSEMADOK élére Lőrincz elvtárs helyett Doboš Ladislav került, aki hozzáfogott az ellenzéki program megvalósításához. Később megmutatkozott, hogy célja nem más, mint a magyarok nemzeti frontját létrehozni a CSEMADOK vezetése alatt. Ezeket az elképzeléseket dokumentumokkal lehet bizonyítani, főleg a CSEMADOK KB 1968. augusztus 2-i elnökségi ülésének jegyzőkönyvével, ahol a CSEMADOK jövőbeli koncepcióját tárgyalták meg.

Például: a CSEMADOK KB vezető titkára, Szőke Jozef az alábbiakat javasolta:

„A CSEMADOK a jövőben politikai érdekvédelmi szervezetté kell, hogy váljon. A CSEMADOK küldetését nem tenném függővé attól, hogy a párt milyen belső változásokat hajt végre. A magyarságnak szüksége van ilyen érdekvédelmi szervezetre. Ebből következik, hogy a CSEMADOK széles síkon kell, hogy dolgozzon. Szükséges lenne kialakítani számára olyan szerveket és olyan lehetőségeket, amelyek a tömegekkel való munkáját támogatják.”

Szőke Jozef elképzeléseit a vita folyamán még pontosította, egyenesen politikai monopóliumot követelt a CSEMADOK-nak a magyar nemzetiséget illető kérdésekben:

„En mindenekelőtt a szervezet vezető szerepét hangsúlyoznám. Összefognám az itt élő magyarok politikai igyekezetét, és egyben politikai érdekeik védelmét képviselném. Én kérem a CSEMADOK számára ezt a politikai monopóliumot, ezt el kell érnünk, és aztán mondhatjuk, hogy jó munkát végeztünk.”

Doboš: „Ami a CSEMADOK új küldetését illeti, egyetértek az elhangzott javaslatokkal. A CSEMADOK számára nagyobb mozgásteret kell biztosítanunk. A CSEMADOK társadalmiasodik, a kulturális munkáról a politikai munkára tér át. Szeptember végére összehívhatom a magyar szellemi élet képviselőinek konferenciáját. Jó lenne, ha addigra megalakulna a Magyar Ifjúsági Szövetség, a Magyar Pedagógusok Szövetsége, hogy már mint szervezetek lehessenek jelen. Szó lehet a kollektív tagságról is. Így megalakulhatna a Magyar Nemzeti Front.”

Ilyen volt a CSEMADOK belső fejlődése, amikor az augusztusi események megtörténtek, s amikor az ellenzéki csoport, Dobod Ladislavval az élen, lelepleződött mint a szovjetellenes tendenciák hordozója. Főleg Dobod Ladislav és Dr. Szabó R. voltak a fő szervezői és sugalmazói a szövetséges hadseregek elleni rezolúciónak és terjesztői az úgynevezett legális sajtónak Dél-Szlovákiában. Szovjetellenes álláspontjukat nem titkolták a CSEMADOK járási

titkárai számára 1968 szeptemberében összehívott megbeszélésen sem, ahol Doboš Ladislav a következőképpen nyilatkozott:

„Ez a fegyelem, ez az ellenállás és ez az egység, amelyet a nép ebben az országban az elmúlt hét napban tanúsított, tőke, amelyet a jövőben még hasznosíthatunk.”

Hasonlóan lépett fel Dr. Szabó R.:

„A hősi ellenállásnak ama napjai aranybetűkkel lesznek beírva a CSSZSZK történetébe, mert eredményük, hogy a forradalom helyett megegyezés született.”

Dr. Szabó egyúttal kifejezte meggyőződését, hogy a Szovjetunió is arra az útra lép, amelyre a CSSZSZK lépett 1968 januárjában. A CSEMADOK álláspontját illetően azt mondta, hogy „mi is megszállottaknak tartottuk magunkat annak ellenére, hogy minket magyar katonák szálltak meg”.

1968 augusztusa után, de főleg a CSKP KB és az SZLKP KB novemberi plénuma után a párt a konszolidáció útjára lépett, és a KB igyekezett felújítani a párt vezető szerepét a társadalmi élet minden területén; a CSEMADOK-ban azonban minden a régi módon ment, mintha semmi sem történt volna. A CSEMADOK X. rendkívüli közgyűlésének előkészítése a jobboldali opportunizmus minden jelét magán viselte.

A CSEMADOK előkészített programja nem volt összeegyeztethető a párt vezető szerepével. Kiemelte a CSEMADOK partneri viszonyát a párttal szemben, és a magyar kisebbség képviselőjének szerepét írta elő számára. Ezt a programot elő is terjesztették a X. rendkívüli kongresszuson, amely azt jóváhagyta annak ellenére, hogy kb. két héttel a rendkívüli közgyűlés előtt, 1969 márciusában Gustáv Husák elvtárs összehívatta a CSEMADOK KB elnökségének kommunistáit, és az SZLKP KB ideológiai titkárán, akkor Graca elvtárson keresztül a tudtukra adta a készülő programhoz való megjegyzéseit, hogy a CSEMADOK nem helyettesítheti a tudományos intézményeket, nem helyettesítheti a párt- és állami szervek tevékenységét, nem alkothatja magából a párt partneri szervezetét, és nem sajátíthatja ki a magyar kisebbség reprezentánsának szerepét. Az elkészített program nem volt jóváhagyatva a pártszervekkel, és G. Husák elvtárs megjegyzései ellenére a rendkívüli közgyűlés elé terjesztették.

Ezen a közgyűlésen tetőzött a jobboldali opportunisták demagógiája, és a nacionalizmus. A rendkívüli közgyűlés testületileg tagadta meg a CSEMADOK húsz éves tevékenységének eredményeit, és a gyűlésnek olyan jelleget igyekezett adni, mintha teljesen új szervezet született volna. Jellemző, hogyan értékelte maga Doboš Ladislav az elfogadott programot záróbeszédében:

„Amit a közgyűlés elé tártunk, nem zárja ki annak lehetőségét, amit itt sokan reklamáltak, hogy a Csehszlovákiai Magyarok Kulturális Szövetsége érdekvédelmi szervezetté váljon.”

Szőke Jozef, a CSEMADOK Központi Titkárságának új titkára a Hét 1968. IV. 6-i számában így nyilatkozott: „A mi szervezetünk tudatosan vállalta fel a Csehszlovákiában élő magyar nemzetiség érdekeinek védelmét... Tulajdonképpen szervezetünk új neve is kifejezi társadalmi funkcióinak kiszélesítését, azt aényt, hogy a kulturális munka mellett társadalmi és politikai feladatokat is magára vállal.”

Gyakorlatilag tehát az 1968-as ellenforradalmi elmélet nyert teret, amely hazánk szocialista építésének húszéves eredményeit igyekezett semmissé tenni. Miniz a CSEMADOK-ban 1969 márciusában ment végbe, amikor a párt nagy erőfeszítéseket tett sorainak konszolidálására. Nem változott meg a helyzet azonban a X. Közgyűlés után sem, annak ellenére, hogy az SZLKP KB 1969. június 2-i ülése hangsúlyozta, hogy sem a Matica slovenská, sem a CSEMADOK nem képviselői a szlovák nemzetnek, illetve a magyar nemzetiségi kisebbségnek. Ám az a program, amely a CSEMADOK-nak az ilyen feladatokat előírta, továbbra is érvényben maradt.

Ezek a tények tehát bizonyítják, hogy a CSEMADOK KB jelenlegi vezetése, de főleg elnöksége nem képes arra, hogy eddigi tevékenységéből a megfelelő következtetéseket

levonja, és világos feladatokat állapítson meg a jövőre nézve. Az, hogy 1970 májusában a program néhány pontját visszavonták és néhány, nem elégséges kádercsere is megtörtént, csak hosszú harc után volt lehetséges. A jelenlegi vezetés fő igyekezete ugyanis nem arra irányul, hogy őszintén bevallja hibáit, ellenkezőleg, mindenáron bizonygatja, hogy a CSEMADOK-ban semmi helytelen nem történt. Mindennek nagyon kedvezőtlen hatása van az egész szervezet munkájára, a járási bizottságok és a helyi szervezetek aktivitására. Ebből az következik, hogy a CSEMADOK KB és elnöksége nem képes megbirkózni a jobboldali opportunistákkal és ezek hirdetőivel a CSEMADOK-ban, és ezért nem is képes önkritikusan értékelni a CSEMADOK tevékenységét az 1968–69-es években.

Az ezekhez a hiányosságokhoz való nem kellően kritikus hozzáállás alapján le kell szögeznünk, hogy a CSEMADOK jelenlegi vezetésében nincs meg a biztosíték arra, hogy benne határozottan érvényesüljön a párt vezető szerepe.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a CSEMADOK értékelései az SZLKP járási bizottságai által egyoldalúak, csak a CSEMADOK 1968. márciusi állásfoglalásából indulnak ki, amely a kulturális és ismeretterjesztő munkában a járási titkárságok beidegződéseiből adódóan folytatódott a válság időszakában is, ugyanakkor nem mutatnak rá a problémákra és folyamatokra, amelyek a CSEMADOK-on belül játszódtak le, teljes szélességében és minden összefüggésében. A jobboldali, opportunisták már jóval 1968 januárja előtt kialakították platformjukat, és mesterien kihasználták az úgynevezett demokratizálódási folyamatot arra, hogy kezükbe vegyék a CSEMADOK vezetését. Ők voltak ebben a szervezetben az antiszovjetizmus hordozói, és jobboldali opportunisták nézeteiket fenntartották 1968 augusztusa után is. Ezeknek a nézeteknek szabad folyást engedtek a X. rendkívüli közgyűlésen 1969-ben. Reális az a veszély, hogy ugyanők kihasználva a CSEMADOK márciusi állásfoglalása körüli polémiaikat, megpróbálják eltüntetni a CSEMADOK-ban végzett, lényegében jobboldali-opportunisták tevékenységük nyomait, amelyet a konszolidációs folyamat időszakában is folytattak.

A jelenlegi legfontosabb feladat az, hogy a CSEMADOK megbirkózzon azokkal a torzításokkal és hibákkal, amelyeket elkövetett, és ezzel örökre elzáródják az út azok előtt, akik ezt a szervezetet a válság állapotában szeretnék megtartani. Ez a válság azon elemek és emberek jobboldali-opportunisták tevékenységének eredménye, akik a CSEMADOK-ot továbbra is a kritikátlanság állapotában tartják. Ezért javasoljuk:

Ez a központi bizottság már kétszer tárgyalta a CSEMADOK 196–89. évi tevékenységét, és nem volt képes levonni a megfelelő tanulságokat, mert többségében nacionalista hangulatban volt, ezért nincs benne semmilyen biztosíték, hogy határozottan érvényesítse a párt vezető szerepét. A program, amelyet a X. közgyűlés fogadott el, nem egyeztethető össze a párt vezető szerepének koncepciójával, és ezért szükséges egy új programot kidolgozni, amelyet nem valósíthat meg a CSEMADOK jelenlegi vezetése. Ebből nyilvánvaló, hogy gyakorlati káderváltozásokat kell végrehajtani a következőképpen:

1. Leváltani Doboš Ladislavot, a CSEMADOK KB elnöki tisztéből;
2. Jóváhagyni a CSEMADOK új elnökét;
3. Tudomásul venni a CSEMADOK KB elnökségének lemondását, és egy számbelileg kisebb elnökséget jóváhagyni az alábbi összetételben: Balázs Vojtech, Fábry Štefan, Ferenc Dezider, Krocsányi Dezider, Lőrincz Július, Mag Július, Pospíš Jozef, Varga Ján, Varga Vojtech..
4. Vezető titkárnak Varga Ján elvtársat, a CSEMADOK KB elnökének Lőrincz Július elvtársat javaslom.

Bratislava, 1971. február 3.

2. sz. dokumentum

VÉLEMÉNYEZÉS

(Géppel írott, szlovák nyelvű szöveg fordítása)

1969-től vagyok a CSEMADOK KB melletti pártcsoport vezetője. Ú. L. elvtárs, a Csatai Magyar Tanítási Nyelvű Kilencéves Alapiskola akkori igazgatója, a Zselízi KA jelenlegi tanítója a CSEMADOK KB és Elnöksége tagja volt.

Fellépései a plenáris üléseken és az elnökségben is pozitívak voltak, nem tartalmaztak semmiféle nacionalista és sovinszta jegyeket. Nézetei mindig egészséges kommunista tartalmúak voltak, a problémák helyes megoldásának igyekezetével jellemezhetők. Az iskolán kívüli munkában mindig nagyon aktív volt, és konkrét formában bekapcsolódott a szocialista kultúra terjesztésébe.

Vojtech Varga, a CSEMADOK KB melletti pártbizottság vezetője aláírás, CSEMADOK KB pecsét, dátum nélkül

3. sz. dokumentum

A CSEMADOK KB elnökségének XIV. ülése, Bratislava, 1970. 11. 4.

JAVASLAT

a CSEMADOK KB összetételében szükséges változások végrehajtására

Határozat: A KB elnöksége megbízza Varga Béla vezető titkárt, hogy az elnökség határozata alapján a visszahívott tagokkal közölje írásban az elnökség álláspontját, és azt terjessze a KB legközelebbi ülése, valamint a pártcsoport elé.

Kidolgozta: szervezési osztály, előterjeszti: Varga János

Oldalszám: 3, példányszám: 30

Javaslat a CSEMADOK KB összetételében szükséges változtatásokra

A CSEMADOK KB konszolidációjának meggyorsítása érdekében, összhangban a pártban lefolyt tagkönyvcseré eredményeivel a KB szervezési-politikai osztálya a következő intézkedések végrehajtását javasolja a KB összetételével kapcsolatban:

1. Visszahívni a KB-ből és annak ellenőrző bizottságából azokat, akik a pártból ki lettek zárva.

2. Visszahívni a CSEMADOK központi szerveiből azokat a tagokat, akiknek a KB tagsága valamilyen közéleti funkció betöltéséhez kapcsolódott, és időközben arról lemondtak, vagy leváltották (sic!).

3. Visszahívni a szervekből azokat, akik az eltelt időszak alatt mind a KB ülésein, mind a gyakorlati életben passzívak voltak.

4. Visszahívni a központi szervekből azokat a pártonkívülieket, akik helytelen politikai nézeteket vallottak, és cselekedeteik ellentétben állnak a CSEMADOK célkitűzéseivel.

Ezen elvek alapján javasoljuk visszahívni a KB következő tagján:

1. *Icsek István* – a rozsnói járási pártbizottság nacionalista megnyilvánulásaiért az újságírói fegyelem megsértéséért kizárta a párt soraiból.

2. *Kardos István* – kizárták a pártból - kizárása okát nem ismerjük.

3. *Labancz István* – kizárták a pártból, főleg az 1968 augusztusában tanúsított helytelen magatartásáért.

4. *Mácza Mihály* – kizárták a pártból, főleg az 1968 augusztusában és azt követően tanúsított szovjetellenes magatartása miatt.

5. *Nagy Olivér* – kizárták a pártból, főleg az 1968 augusztusában megnyilvánuló szovjetellenessége miatt.

6. *Szokolay Imre* – kizárták a pártból, kizárásának oka ismeretlen.

7. *Szőke József* – kizárták a pártból az 1968-ban megnyilvánuló helytelen nézetei miatt, főleg a „2000 szó” leközléséért az Új Ifjúságban.

8. *Újváry László* – kizárták a pártból egyrészt nacionalista megnyilvánulásai, másrészt igazgatói funkciójában megmutatkozó hiányosságok miatt.

9. *Varga Ervin* – kizárták a pártból, főleg az iskolán (sic!) elhangzott helytelen nézetei miatt.

10. *Teleki Tibor* – kizárták a pártból, kizárásának oka ismeretlen.

11. *Kanala Józsefné* – kizárták a pártból, főleg az 1968 augusztusában és az azt követő időszakban tanúsított szovjetellenes magatartása miatt.

12. *Kürthy Lajos*, mérnök – a kassai városi bizottság passzivitás végett (?) visszahívta a városi bizottság tagságából.

13. *Dr. Szirmák Imre* – a járási pártbizottság javaslatára az Újvári JB visszahívta az elnöki funkcióból és a JB tagságából az 1968-ban tanúsított helytelen magatartása miatt.

14. *Nagy Jenő* – egyik kezdeményezője volt a „Gabonaváros” elnevezésű illegális leadó (t. i. rádióadó – Cs. P.) szervezésének.

15. *Csekei Ernő* – a lévőli járási bizottság a CSEMADOK 1968-69. évi tevékenységének értékelésével kapcsolatban javasolja Csekei Ernő távozását a CSEMADOK apparátusából és visszahívását a KB tagságából.

16. *Dr. Gönczi Edit* – javasoljuk visszahívni a KB tagságából passzivitás miatt.

17. *Dráfi Mátyás* – javasoljuk visszahívni a KB tagságából, mivel ezen funkcióban való jelölésénél egyedüli kritérium a MATE SZ igazgatói funkciójának betöltése volt, mely funkcióból távozott.

18. *Dr. Janics Kálmán* – javasoljuk visszahívni a KB tagságából többször megismétlődő szélsőséges nacionalista nézetei miatt, melyeknek különböző történelmi viták során adott hangot a sajtóban és a KB ülésein.

19. *Nagy János* – javasoljuk visszahívni a KB tagságából az 1968 augusztusában és azt követően megnyilvánuló helytelen nézetei miatt, főleg a „Magyar katonához” című felhívás szövegezéséért, melyet a komáromi járási bizottság nevében fogalmazott annak tudta nélkül.

20. *Varga Sándor* – javasoljuk visszahívni a KB tagságából az 1968-69-es években tanúsított helytelen politikai nézetei miatt.

21. *Böszörményi János* – visszahívni a KB tagságából passzivitása miatt.

22. *Pöhlös Imre* – kizárták a pártból, kizárásának oka ismeretlen.

Ami a párttagokat illeti, a javaslat nem tartalmazza azoknak neveit, kiknek ügye tisztázatlan, és kivizsgálás alatt van a felsőbb pártszervek részéről. Ezek: Takács András, Mács József, Dr. Turczel Lajos.

Javasoljuk, hogy a KB plénumában a leváltottak helyére ne legyen kooptálás. Kooptálást csak az elnökségben hajtsunk végre, tekintettel a jövő évben esedékes országos közgyűlésre.

A KB elnökségében javasoljuk kooptálni a következő elvtársakat: Mózsai Ferenc, Dr. Csanda Sándor, Balázs Béla, Szigl Ferenc, Krocsány Dezső.

4. sz. dokumentum

A CSEMADOK elnökségének XV. ülése, Bratislava, 1970. 12. 15.

Tájékoztató jelentés a CSEMADOK járási bizottságai munkájának értékeléséről a járási pártbizottságokra előterjesztett anyagok alapján (részlet)

Határozat: A KB elnöksége az előterjesztett tájékoztató jelentést jóváhagyta, és megbízta a titkárságot, hogy a KB ülésig a jelentést véglegesítse a járási pártbizottságokról és a CSEMADOK járási bizottságairól beérkezett jelentések alapján.

Kidolgozta: Varga János. Előterjeszti: Varga János
Oldalszám: 4 Pédányszám: 25

Ami a CSEMADOK járási bizottságainak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt márciusi állásfoglalását illeti, a járási pártbizottságok ezen állásfoglalás tartalmát különbözőképpen ítélik meg és értékelik. Például a rozsnói járásban az egész márciusi állásfoglalást a járási pártbizottság javaslata alapján a CSEMADOK járási bizottsága visszavonta. A dunaszerdahelyi járásban viszont a márciusi állásfoglalást az értékelés nem érinti. A többi járásban pedig az állásfoglalásokban megnyilvánuló extrém kitételeket kifogásolják. Ezek az extrém kitételek a következők:

- az állásfoglalások legtöbb esetben a járás összes magyar dolgozóinak nevében vannak fogalmazva
- több állásfoglalás érinti a kassai kormányprogramot, és kéri annak a nemzetiségi kérdést érintő részének visszavonását
- a legtöbb állásfoglalás kéri a területi átszervezést, ill. a relatíve nemzetiségi többségű járások létesítését
- továbbá azok a javaslatok, amelyek járási vagy helyi méretben különböző intézkedéseket követelnek káderkérdésekben, iskolák és üzemek stb. létesítésével kapcsolatban.

Ezeket az extrém követeléseket minden járási bizottság úgy értékeli, hogy azok jogos fölháborodást váltottak ki a szlovák dolgozók között.

Egyértelmű azonban minden járási pártbizottság álláspontja az állásfoglalás nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban, mindenütt ott, ahol a Járási Bizottság állásfoglalását megküldték a párt szerveinek és szervezeteinek, valamint az állami szerveknek, vagy valamilyen más formában azokat nyilvánosan népszerűsítették. Ezt a lépést a járási pártbizottságok elsősorban jogtalanak, nem a CSEMADOK kompetenciájába tartozónak tartják, másrészt a CSEMADOK-ban dolgozó kommunisták részéről a pártfegyelem megsértéseként értékelik, mely lépés volt elsősorban okozója annak a nacionalista hullámnak, mely Dél-Szlovákiát 1968 márciusa után elárasztotta. Ennek ellenére az eddigi tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a járási pártbizottságok a CSEMADOK 1968–69. évi tevékenységét nem nyilvánítják sem szocialistaellenesnek, sem pártellenesnek, egyetlen dokumentum tárgyalásánál sem merült fel a kérdés ilyen formában az egész szervezettel kapcsolatban, ami viszont nem zárja ki egyes személyek ténykedésének ilyen értelmű kritikáját.

Az objektivitás kedvéért azonban el kell mondanunk azt is, hogy a járási bizottságok által elfogadott állásfoglalások a legtöbb esetben eltértek a KB 1968. március 12-én elfogadott állásfoglalása tartalmától. Megtálatunk bennük olyan kitételeket is, amelyeket a KB állásfoglalása nem tartalmazza. (sic!) Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a járási bizottságok állásfoglalásait nemcsak a KB-é befolyásolta, de ugyanakkor ezeknek az állásfoglalásoknak tartalmára nagyon rányomta bélyegét a Szlovák Írószövetség magyar szekciójának állásfoglalása is, mely úgyszólván valamennyi tételében túltett a KB állásfoglalásának kijelentésén, hogy „egyetértünk a CSEMADOK Központi Bizottsága és a Szlovák Írószövetség magyar szekciója állásfoglalásával”.

A CSEMADOK 1968–69-es évi politikai ténykedésével kapcsolatban a járási pártbizottságok értékelték a CSEMADOK magatartását 1968 augusztusában. Általában megállapítható, hogy ez esetben a CSEMADOK járási bizottságainál nem került sor komolyabb kilengésekre, és ahol helytelen rezolúciók lettek elfogadva vagy megszövegezve, többnyire egyéni akciókról van szó, és nem a CSEMADOK járási bizottságai elnökségeinek állásfoglalásáról. Ilyen jelenségek voltak például Rimaszombatban, Losoncon és Komáromban....

5. sz. dokumentum

Újváry László tanító, Zselíz

Tárgy: *Kérelem*

A CSEMADOK KB-nak, Pozsony

Alulírott Ú. L. azzal a kérelemmel fordulok a CSEMADOK KB-hoz, mentsen fel a CSEMADOK KB-i és annak elnökségi tagságából. Kérésemet indokolom:

Tudomásomra jutott, hogy a CSEMADOK lévai járási bizottságának elnöksége és pártcsoportja nevében egyesek felrúgva alapszabályzatunkat, megcsúfolva a demokratikus centralizmus elvét, erkölcsi alapszabályzatunkat mellőzve felelőtlenül beterjesztettek az SZLKP járási elnökségének egy anyagot, amelyben értéklik a CSEMADOK járási plenumának 196869-ben végzett munkáját. Ebben az analízisben több személyt, régi, önzetlen, becsületes CSEMADOK tagot rágalmaznak és alaptalanul vádolnak.

Nem vagyok hajlandó egy olyan szövetségben, szervezetben tisztséget viselni, amelyben s amíg ilyen egyének vannak járási apparátusban és elnökségben.

Szeretném megjegyezni, hogy a döntésemet alapos megfontolás után teszem, pedig nagyon fáj, mert 1949 óta tisztségviselőként s aktív tagként dolgoztam a szó szoros értelmében.

Zselíz, 1970. december 5.

aláírás

6. sz. dokumentum

A kizárás közvetlen indoklása, amelyet Ú. L.-nak az SZLKP Lévai JB-a kérésére felolvastak. Megengedték, hogy az iratba beletekintsen, és az ominózus indoktó mondatot kimásolja.

A dokumentum kézzel írt másolat az 506/1970 - 1690 iktatószámú eredetiről, kimásolva 1970. XII. 7-én.

Az SZLKP nyugat-szlovákiai Kerületi Bizottsága 1970. XI. 16-án jóváhagyta az SZIKP Lévai JB plenumának határozatát Ú. L. pártból való kizárása ügyében az alábbi okok miatt: *„Mint fontos feladattal megbízott párttag az iskola igazgatójának posztján irányítania kellett volna az ifjúság kommunista nevelését. Ezt a fontos feladatot durva módon elhanyagolta, és maga is elősegítette ennek megsértését. Magánéletében nem szolgált példaként a kommunista erkölcs megszilárdításában.”*

7. sz. dokumentum

Kedves Héger Elvtárs!

ne haragudj, hogy levelemmel zavarlak, de szükségét látom, hogy írjak, mivel is a következő dologról van szó:

A CSEMADOK KB elnökségi ülés utáni napokban felkeresett Ú. L. elvtárs, aki teljesen felháborodva azzal jött be az irodába, hogy szerinted mi állítottuk, hogy a pártból való kizárása nacionalista megnyilvánulások végett is történt. Nem tudom, ki volt az a személy, aki ezt állította, de tudomásom szerint Pásztor elvtárs a pártcsoport ülésén is kihangsúlyozta, hogy Ú. L. az iskola terén elkövetett hiányosságaiért lett kizárva a pártból, és nem a nemzetiségi politikában vallott helytelen nézeteiért vagy a CSEMADOK-ban végzett esetleg

helytelen munkája miatt. Ilyenről mi sem tudunk. Kérlek, ezt a kijelentésedet mire alapozod, és lehetőleg ne hivatkozz olyan dolgokra, amelyek alaptalanok.

Léva, 1970. december 1.

Somogyi Lajos, titkár Léva,

(aláírás)

8. sz. dokumentum

NYILATKOZAT

(Géppel írott szöveg, szlovák nyelvű aláírásokkal)

Alulírott párttagok, a csatai egységes földműves szövetkezet mellett működő pártalapszervezet tagjai ezennel kijelentjük, hogy Ú. L. elvtársat, szül.: 1930. V. 5., jelenleg zselízi lakos, több mint 10 éve ismerjük, hiszen mint a csatai iskola igazgatója (1960-70) és párttag, nem különült el tőlünk, a falutól. Valóban egy volt közülünk. Mi, akik ezt a nyilatkozatot aláírjuk, olyan embernek ismerjük őt, aki sokat tett a társadalomért, aki hozzájárult a falu szocializálásához, a falu kulturális életéhez, Csata lakosainak szép együttéléséhez nemzetiségre való tekintet nélkül. 1968 kritikus időszakában is, amikor sok helyről megtévesztett, káros nyilatkozatokat küldtek, Ú. L. elvtárs volt az az ember, aki nagyon józanul, előrelátóan tárgyalt mindenkivel, a nyilvános gyűléseken is. A CSEMADOK egyik nyilvános közgyűlésén 1968 májusában, amikor egy nyilatkozat kidolgozására esett javaslat, amelyben a nemzetiségi kérdés megoldására akartak javaslatokat tenni, meggyőzte a jelenlévőket, hogy ez a kérdés a mi pártunk és állami szerveink kompetenciájába tartozik és hinnünk kell a pártnak, hogy ezt a problémát is megoldja a marxista eszmék és a helyes nemzetiségi politika alapján köztársaságunk; minden lakosának megalégedésére. Abban a feszült helyzetben helyes nézetei voltak, hitt a párt akcióképességében, és soha nem voltak nacionalista vagy sovíniszta megnyilvánulásai.

Mindig nyitott, egyenes, tisztességes volt. Ilyennek ismertük meg őt akkor is, ha már 1972-től nem lakik községünkben. Olyan emberként marad meg emlékezetünkben, aki a proletár internacionalizmus osztályszempontjai szerint gondolkodik és cselekszik.

Csata, 1973. június 8.

hét aláírás (pártigazolvány-számokkal)

9. sz. dokumentum

Lévai Járási Bizottság, Iskolaügyi Osztály

Iktatószám: 800/1973-Kr.

Léva, 1973. V. 29.

Újváry Ladislav,

magyar alapiskola tanítója

Zselíz

Tárgy: *Munkaviszony megszüntetése felmondás által*

A Munkatörvénykönyv 46. 8. 1. bekezdése) fejezete (Törvénytári száma 42/1970) alapján a Lévai JNB Iskolaügyi Osztálya felmondás által megszünteti Önnel a munkaviszonyt amiatt, hogy nacionalista és sovíniszta nézeteivel, amelyeket 1968-ban nyilvánosan hirdetett, megzavarta a szocialista társadalmi rendet és ezért nem rendelkezik a megfelelő bizalommal a szocialista tanító funkciójának betöltéséhez.

A munkaviszony eme megszüntetését 1973. V. 28-án jóváhagyta a Zselízi Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola mellett működő szakszervezeti bizottság.

Tekintettel az Ön korára, a felmondási idő három hónap, amely 1973. VI. 1-én veszi kezdetét és 1973. VIII. 31-én végződik. Ezen a napon befejeződik az Ön munkaviszonya a mi szervezetünkben.

Kmet', osztályvezető, pecsét

Az eredeti levél szlovák nyelvű.

PÁL CSÁKY

Retaliations after 1968 against Hungarians living in Czechoslovakia

This paper is the first to publish selected contemporary document offering evidence of Husák's post-1968 purges among the members of the Cultural Association of Hungarian Workers in Czechoslovakia (CSEMADOK). Orthodox communist members of the Hungarian national minority had to reevaluate the activities of CSEMADOK in the years 1968 and 1969 according to criteria set by Husák's „consolidation”; Hungarian reform communist leaders and several other major figures of the Hungarian minority's cultural life were purged both from the Communist Party and from CSEMADOK. For most of them it was impossible to display intellectual activities for a long time. Such a case is documented by the record of the frame-up procedure against László Újvári, the headmaster of a Hungarian school.

BALLA GYULA - DIPPOLD PÉTER

A szomszéd országok magyarságának ügye a magyarországi független (szamizdat) kiadványokban (1976-1986)*

Rövid történeti áttekintés

A magyar demokratikus ellenzék történetének első monografikus feldolgozása Kenedi János tollából született.¹ Kenedi 1984. február 25-én Budapesten elhangzott előadásában az 1976-tól 1984-ig terjedő időszakot a magyar demokratikus ellenzék működése szempontjából három szakaszra osztja: 1976–1979; 1980–1981; 1982–1984. Tanulmányunk első részében ezt a három szakaszt, illetve az azóta eltelt két évet kíséreljük meg áttekinteni és dokumentálni.

Témánk szempontjából – az ellenzék viszonya a nemzeti-nemzetiségi-kisebbségi kérdéshez – az első periódus kevés fogódzót kínál, ugyanis az ellenzék akkori képviselői Kenedi szerint nem rendelkeztek a magyar és a kelet-európai valóság empirikus ismeretével, inkább a régiótól elvonatkoztatott teoretikus tudás volt a meghatározó jegyük. Ezt mutatja a korszak samizdat írásbelisége is (*Marx a 4. évtizedben; Profil; Krokovay Zsolt: Levél a cenzúráról; Hegedűs András: Társadalmi uralom, társadalmi hatalom* stb.).

A nemzetiségi kérdés ekkor még csak ritkán kapott teret (*Erdélyi Jelentés*, és Király Károly lemásolt levele).

Tárgyunk szempontjából annál érdekesebb az 1980–1981-es, második korszak. Erre a periódusra esik a Bibó-émlékkönyv, amely Kenedi János szerint még a népies-urbánus ellentét fölött is hidat képezhetett. Minőségi változást hozott az emlékkönyv azért is, mert az úgy ad hoc bizottságot tudott maga köré szervezni, amely képesnek mutatkozott a szerkesztés hosszú ideje alatt közvetíteni a különböző világlátású és ellentétes vérmérsékletű szerzők között az ügyszó méltó módon. Ez tette lehetővé, hogy a szerzők és olvasók úgy érezhették: van visszaút a magyar politikai kultúra tiszteletreméltó vállalkozásához: a népfronthoz.

Ugyancsak a második korszakra jellemző, hogy az ellenzék és a többi társadalmi csoport között kialakultak az érintkezés különböző formái (a SZETA rendezvényei; a Mozgó Világ és a F1JAK körül csoportosuló fiatal író-társasággal kialakuló személyi összefonódások; lengyel gyermekek nyaraltatása, romániai csomagküldési akció stb.).

Merőben új jelenség – s az alábbiakban igyekszünk vizsgálódásunkat e körben folytatni –, hogy az ellenzék és a kelet-európai külvilág összefüggésében a lengyel és a cseh szimpátia, kapcsolat mellé fölzárkózott a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbségek ügye is. A Csehszlovákiai Magyarok Jogvédő Bizottságával és később az Ellenpontok körüli erdélyi értelmiségiekkel kialakultak a kölcsönhatások és személyes kapcsolódások, de a szóbeliség szférájában ennél is jelentősebb változások történtek. Itt olyan áttörés keletkezett, amelyben a magyar társadalom egyik legsúlyosabb feszültségforrása kezdte az ellenzék figyelmét a magyar valóság felé fordítani és fordítva: szélesebb közönség kezdte az ellenzék komolyan venni azért, mert nyíltan beszélt erről a kérdéstről. Kenedi szerint ami ekkor történt, az még csak „naiv szolidaritás” volt, mert a „Duray-levél” kibocsátásáig, illetve a Beszélő kisebbségi állásfoglalásának a megjelenéséig az ellenzék nem találta meg a helyét ebben a fontos, de eszmei zűrzavaroktól és morális megfontolásoktól össze-vissza kevert komplexumban. A szerencsés változás Kenedi értékelése szerint nagy mértékben Tamás Gáspár Miklós előadásorozatának és írásainak volt köszönhető.

A második korszak kísérőjelensége, hogy fontos fordulat történt a terjesztésben (Butik terjesztőhálózat), s annak, hogy volt mit terjeszteni (AB-kiadványok; periodikumok: Magyar Figyelő; Kisúgó; Szféra; Beszélő).

A harmadik korszak (1982-1984) írásbeliségét jellemzi, hogy újabb időszaki kiadványok látnak napvilágot (megszületett az Alulnézet Kiadó; Hírmondó; Inconnu; Vakond; Demokrata). A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos megnyilatkozásokban főként a csehszlovákiai és a romániai magyarok sorsa áll előtérben, de ritkábban a jugoszláviai és kárpátaljai magyarság sorsát bemutató írások is felbukkantak. Érdekes színfoltja e korszaknak, hogy az ellenzék bizonyos kérdésekben nem határolja el magát egyértelműen a hatalomtól, sőt felvillantja az együttműködés lehetőségét is. Kenedi szerint míg a lengyel vagy a cseh polgárjogi mozgalom értékszempontjai és a kormányuk politikája között egyetlenegy közös jegy sem akadt, addig a demokratikus ellenzék és a magyar kormány politikája között legalább egy volt: az életszínvonal fenntartásának igénye, más szóval az összeomlás elkerülése. Az ellenzék részéről szelíd ajánlatok is érkeztek a kormány címére: „Ha a hintapolitikához a kormány maga mögé kívánja sorakoztatni a lakosságot, akkor ehhez pedzenie kell a nemzeti érzéseket. Hogy ebből nacionalizmus ne legyen, s még kevésbé uszítás szomszédaink ellen, ahhoz hozzá tudunk járulni, fokozatosan lépve azokon a lépcsőkön, amelyet tradícióval, a népfrontgondolat az Emlékkönyv körül már megpendíteti, s ez visszhangra is talált nemcsak a szélesebb értelmiségben, de a Duray-levél kibocsátói között és a Beszélőnek a nemzeti kérdést érintő állásfoglalásával az ellenzékben is. Ha a kormány vonakodik a társadalom bizalmát hintapolitikájához megnyerni, akkor az ellenzék dolga a társadalmat figyelmeztetni, milyen következményekkel jár a társadalmi támogatás nélküli hintapolitika.”

Kenedi János 1984-ig követte nyomon írásában a magyarországi demokratikus ellenzék változatos tevékenységének történetét, amelynek állapotáról axiómaszerűen ő maga a következőket állapítja meg: „A magyar demokratikus ellenzék válságban van. Válságban van, mert: nem tud mire menni a világhelyzettel; nem képes hozzátörni a magyar társadalom uralkodó életfolyamataihoz, de jelentős befolyásolásukra sem képes; és nem tud mihez kezdeni saját magával.”

Kenedi János „ellenzéktörténeti összefoglalója” 1984-gyel ér véget, tehát az azt követő időszak legjelentősebb ellenzéki megmozdulása, a Monori tanácskozás, ahol újra egységet sikerült létrehozni a Bibó-émlékkönyvnel említett „különböző világlátású és vérmérsékletű emberek között” a népfront-gondolat jegyében, már nem szerepelhet a kötetben (így a szerző nem is értékelheti). Mielőtt a tanácskozáson témánkkal kapcsolatosan elhangzott előadásokat, megállapításokat, helyzetmegítéléseket ismertetnénk, előbb két jelentős író korábbi fontos, sok vitát kiváltó, indulatokat kavaró megnyilatkozására kell utalnunk, ugyanis Monoron megfogalmazott gondolataik előzményei már itt fellelhetők. Mindkét szerző munkássága sokrétű, társadalmilag méltányolt, esztétikailag jelentős, műveiket mind a szakma, mind az olvasók sokra becsülik. Csoóri Sándor és Csurka István írásairól van szó. Csoóri elkötelezettsége a kisebbségi magyarság ügye iránt nem újkeletű, főként az erdélyi magyar kultúrával, az ottani nemzetiségi léttel kapcsolatos megnyilatkozásai voltak figyelemébresztők, ugyanakkor a többségi népet sem sértették. Csurka István szövege Csoóriénál kevésbé megalapozott, épp ezért jóval indulatosabb, kevésbé motivált. „... azt is lehet mondani, hogy én eddig ügyesen elbújtam az ilyen feladatok elől. Ezt szégyellem is nagyon!”² – írja önmagáról az író.

A tárgyalt időszakban az ő írásaik indukálták a legnagyobb vitákat, olykor a politika legfelsőbb szintjéig visszhangoztak, s miután a hivatalos magyar politika – tekintettel a szomszéd országok, a szövetségi rendszer országainak érzékenységre – nem akarta és nem tudta vállalni egyre direktebb, „névre szóló”, egyre kritikusabb megnyilatkozásaikat, törvényszerű volt, hogy írásaiknak független fórumokat kerestek és találtak (részben a hazai szamizdat-kiadványokban, másrészt a nyugati emigráció lapjaiban).

Szemben a szűken vett, Kenedi János által aposztrofált ellenzékkel, mind Csoóri, mind Csurka rendelkezik „a kelet-európai valóság empirikus ismeretével”, rendelkeznek a nemzeti

kisebbségben élő magyarok sorsa iránti érzékenységgel és felelősséggel. Véleményük – amely olykor irritálja a szomszéd országok politikai vezetését, illetve a magyar párt- és kormányvezetést – mindenképp elgondolkoztató, ugyanis bizonyítottan jelentős, a kérdés iránt fokozott érdeklődést tanúsító közönséget tudhatnak maguk mögött. A kisebbségi magyarság számarányából következtetni lehet arra, hogy a magyarországi társadalomnak nincs egyetlen olyan rétege sem, amelyet ne érintene valamilyen módon az országhatárokon kívül élő magyarok sorsa.

Időrendben haladva, előbb Csoóri Sándor gondolatait idézzük: „Magyarországon mind a mai napig, mint fenyegető evidencia, az a háború utáni megállapodás maradt érvényben, hogy a nemzetiségek ügye: belügy. Így aztán történhetett bármi a szomszédos országokban élő magyarokkal, a csábító szólam mindig ugyanúgy hangzott: ne szóljunk, ne lázadozzunk, egyetlen kukkal se tiltakozzunk a szomszédainknál, mert arcizmunk egyetlen rándulásával is a náluk élő magyarok helyzetét nehezítjük. Ez a kormányzati elv kezdetben meggyőzőnek hatott, a tisztesség súlyos parancsának, de időközben kiderült, hogy a mi tapintatos taktikánk egy fabatkát sem ér, mert a kisebbségi magyarság helyzete – a magyar kormány viselkedésétől függetlenül – egyre csak romlik.”

Hogy mit lehetne tenni? Csoóri szerint beszédes példa lehetne a román–magyar barátsági szerződés története. Amíg a magyar kormány vonakodott aláírni a szerződést, a románok sokkal több türelmet mutattak a magyar kisebbség iránt, a magyarországiakkal való kapcsolatok is sokkal termékenyebbek, felhőtlenebbek voltak ebben az időszakban. Az erdélyi magyarok azért rimázkodtak, hogy csak minél később szülessen meg az aláírás. De nem így történt. „És újólág nekik lett igazuk. Mihelyt – külső nyomásra – a magyar kormány aláírta a szerződést, fél év se telt belé és elszabadult a pokol. Egymás után állították föl a már régen megfestett tilalomfákat. Egyebek közt a barátsági szerződés aláírása után léptették életbe azt a világon egyedülálló rendeletet is, hogy külföldi állampolgár magánháznál nem aludhat, ha csak nincs vérségi kapcsolatban a háziakkal; mindenki másnak szállodában kell éjszakáznia.”³

Csurka István a Magyar Írók Szövetsége elnökéhez írott levelében fejti ki a véleményét többek között a magyar nemzeti kisebbségekhez való viszonyáról, másrészt a cselekvés módjáról és lehetőségeiről. „Beszélgetési, csevegési téma lett a népesség tragikus fogyása, de a felelős és esetleg megmentő gondolat kifejtésére nincs tér, s intézkedések sem történnek. Ugyanígy társalgási téma lett a határainkon túl élő magyarság helyzete. Mégpedig annak elismerésével és hangoztatásával, hogy ez a hárommillió ember a végórát éli. Tudomásul van véve, menjünk tovább, térjünk más tárgyra. Holott sírni kéne, úgy bögni, hogy az egész világ meghallja. A Politika azonban arra hivatkozik, hogy meg van kötve a keze és ezért megköti a kezét és betömi a száját azoknak is, akik semmi mást nem akarnak tenni, csak hangosan sírni. Nem, a magyarnak már erre a természetes emberi megnyilvánulásra sincs módja, hogy ordítson, amikor a testvérét ölik. Ebből következően szinte kézenfekvő, hogy a magyar író pedig nem gondolkozhat el azon hangosan – mert végül is az ő feladata nem az volna, hogy böggjön, hanem, hogy nyilvánosan gondolkozzék –, hogy vajon lesz-e még határainkon belüli magyarság akkor, amikor – talán kissé optimista beccsléssel – 30-40 év múlva már nem lesz határainkon kívüli? Vajon fennmaradhat-e ez az ország, ez a rendszer – igen, ez a rendszer! – a következő emberöltőben, ha közben keserves kínok között, cserbenhagyva elvérzik az oldalán hárommilliónyi testvér, rokon, barát? Felelősen és szabadon kellene erről eszmét cserélnünk, nemcsak nekünk írónak, hanem a magyar értelmiség javának és magának a politikának is. Ehhez azonban független fórumra, lapra, folyóíratra és gyanakvásmentes légkörre volna szükség. Egyik sincs.”⁴

E rövid történelmi visszapillantás azt igazolja, hogy az úgynevezett demokratikus ellenzék kezdetben csak marginális kérdésként kezelte a szomszéd országokban élő magyar nemzedek kisebbségek ügyét. Mondhatnánk: találta a témát. Hogy a nyolcvanas évekre az összefonódás

szoros lett, ez többek között annak köszönhető, hogy az akkori hivatalos magyar kormánypolitika nem tudta közmegelégedésre tisztázni a viszonyát a magyar kisebbségekhez, illetve az őket egy államkeretbe integráló többségi nemzetekhez. Az eddigi próbálkozások – a kettős kötődés és a hídszerep koncepciójának a megfogalmazása – a partnerszágok demonstratív vagy hallgatólagos elutasítása, vagy gyakorlatban való elszabotálása miatt lényegében megbukott. A helyzetet még tovább rontotta, hogy a nyolcvanas évek közepére, a legnagyobb lélekszámú romániai-erdélyi magyar nemzeti kisebbség léte – a külföldi, elfogulatlan vélemények szerint is - az elviselhetetlenség határáig romlott. Ilyen körülmények között, mondhatni törvényszerűen, a hivatalos magyar sajtóból kiszoruló, a szomszéd országok magyarságának sorsáért aggódó vélemények az ellenzéki, független kiadványokban találtak fórumot.

A következő fejezetben felvázoljuk az ellenzéki gondolkodás különböző szintjein megjelent állásfoglalásokat, igényeket, koncepciókat.

Ellenzéki javaslatok, tervek, koncepciók a magyar nemzeti kisebbségek ügyében

Az ellenzéki periodikumok és alkalmi kiadványok a nemzeti-nemzetiségi kérdéskört három szinten tárgyalják:

a. A kérdéskörbe tartozó események, napi aktualitások közlése, ismertetése (Duray-per; az Erdélyi Magyar Hírügynökség hírei);

b. Elméleti és történelmi megalapozottságú tanulmányok, cikkek, amelyek legtöbbször a szerző(k) javaslatait és elgondolásait is tartalmazzák a lehetséges „kibontakozásról”, megoldásokról;

c. Gyakorlati lépések (nyílt levelek, felhívások, memorandumok).

Az első szint (amely a feldolgozott időszak közleményeinek több mint 3/4 részét teszi ki) alapvetően tájékoztatási funkciót tölt be. Tájékoztatja (szűk lehetőségeihez mérten) a „független” kiadványok olvasóit, de ennél nagyobb jelentőségű, hogy – az ellenzék külföldi kapcsolatai révén – a cikkek gyakran megjelennek nyugati és magyar emigráns sajtóorgániumokban, nemritkán a SZER adásaiban is. Így jóval szélesebb kör értesül az eseményekről, mint a stencilezett kiadványok olvasótáborára. A friss hírek és információk iránti magyarországi kereslet – sőt felfokozott várakozás – nyilvánvalóan a magyar tömegtájékoztatás által hagyott űr betöltésére szolgál. Mivel a magyar sajtó a kérdéskört hosszú ideig tabuként kezelte, s az ráadásul megoldatlan konfliktusként feszül a magyar társadalomban, a bizonytalan információkkal misztifikálódott téma fokozott érdeklődést kelt az emberekben.

A második szint elméletileg közelíti meg a nemzeti-nemzetiségi problematikát, és vázol megoldási koncepciókat. A tanulmányok különböző alapállásból kiindulva, különböző színvonalon, az élet más-más szféráit helyezve előtérbe tárgyalják a témát. Közös jellemzőjük: a kérdés történelmi gyökerei fontosságának, a közép-kelet-európai régió determináns szerepének felismerése és magyarázata. A tanulmányírók között szintén konszenzus van a demokrácia fejlesztésének kérdésében is: az egyes kelet-európai államok demokratikus felépítése alapfeltétele a nemzetiségi kérdés rendezésének.

A harmadik szint a gyakorlat szférája. A nyílt levelek, felhívások írói magánszemélyekhez, kormányokhoz, nemzetközi szervezetekhez írt leveleikben gyakorlati lépéseket sürgetnek egy-egy felmerült probléma megoldására.

A szomszédos országokban élő magyarság mai helyzetének gyökerei a trianoni békeszerződésig vezethetők vissza. Megoldási, illetve a békeszerződés intézkedéseit enyhítő lehetőség az azóta eltelt időben többször is adódott, de a magyar nemzetiségek helyzetének rendezése a mai napig sem valósult meg. A trianoni „neurózison enyhíteni kizárólag a

csehszlovákiai polgári demokrácia tudott”⁵, illetve „1945 után Románia is kísérletezik valamiféle belátásra és rokonszenvre alapozott demokráciával.”⁶

Az enyhülési periódusok történelmi és politikai okok miatt nem bontakozhattak ki, de létük igazolja azt a mindenki (és nemcsak az ellenzéki beállítottságúak) által vallott alapvetőnek ítélt tételt, amely szerint a térség nemzeti-nemzetiségi problémáit egyedül a kelet-európai országok politikai rendszereinek demokratizálódása oldhatja meg. A demokratikus alapokon kiépülő politikai rendszerek lehetővé tennék (többek között) az egyes országok közötti nyílt információcserét, amely jelentős mértékben megkönnyítené a kisebbségek kulturális és politikai igényeinek kielégítését, és nagy lépést jelentenének a határok spiritualizálódása felé. Egyes elképzelések szerint a nyílt határok és a kisebbségek helyzetének optimális rendezése a hagyományos nemzetállamok fennmaradásával nehezen képzelhető el, a távlati megoldást Kelet-Európa autonomista-föderalista átrendeződésével vélik megvalósíthatónak. (Az elképzelésben nem nehéz felfedezni a történelmi hagyományokra visszanyúló Duna-Konföderáció gondolatát.)

A határok spiritualizálódása mellett egy tanulmányíró gondolkodásában még ma is helyet kap a részleges határrevízió kérdése, természetesen nem úgy, mint közvetlen és megvalósítható célkitűzés. Tamás Gáspár Miklós egyik cikkében nem tartotta véglegesen kizárhatónak az „igazságos és méltányos” határrevízió gondolatát sem. Véleménye szerint a kelet-európai államok népei talán maguk se akarják, hogy valamiféle föderalizmusban olvadjanak össze a mai nemzetállamok: „Biztosak lehetünk-e abban, hogy a népek ennyi keserűség után – még képesek volnának együtt élni?”⁷ A nemzeti különálláshoz minden népnek joga van – mondja a szerző. Tamás Gáspár Miklós véleménye az ellenzéken belül is ellenállást váltott ki, az Ellenpontok és a Beszélő szerkesztői elhatárolták magukat a határrevízió gondolatától. A cikkre Demszky Gábor válaszolt, aki nacionalizmussal vádolta Tamás Gáspár Miklóst.⁸

„Szó sincs arról, hogy a kisebbségi helyzet teljes megromlásáért itt, Kelet- és Közép-Európában csak az úgynevezett utódállamok felelősek. Azok vagyunk mi magyarok is” – állítja Csoóri Sándor a monori tanácskozáson elhangzott beszédében.⁹ A Horthy-rendszer bűneit a háború után sem tették jóvá a magyar kormányok. A nemzeti kérdés elfojtása és agyonhallgatása nem tudott az ismert tények ellensúlyává válni. Csoóri végigköveti az 1945 utáni magyar politika alakulását a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek vonatkozásában, és arra a szomorú megállapításra jut, hogy Magyarország nem tett semmit a magyar nemzetiségek helyzetének megváltoztatásáért. Mivel a magyar külpolitika tétlenségével hozzájárult a helyzet romlásához, az író azonnali cselekvést sürget. Javaslatait, indítványait a következőképpen foglalta össze:

1. „Nekünk nem támadnunk kell, csak a világ nyilvánossága elé lépünk a gondjainkkal és tényeinkkel. Azaz demokratának lennünk.”¹⁰

2. Óriási erkölcsi segítséget nyújthatna a magyar állam a három millió külföldön élő magyar számára, ha azok maguk mögött éreznék szellemi szolidaritását.

3. Lépünk kell, mert mi történik, ha „Magyarország gazdasági helyzete s a többé-kevésbé liberálisnak nevezhető légköre hozzáromlik a szomszédainkéhoz? Ki figyel akkor majd ránk? Ki figyel három millió kisebbségi magyar sorsára? Senki, senki, senki.”¹¹

A magyar külpolitika kritikája az erdélyi ellenzék körében is kifejezésre jutott. Szöcs Géza nyílt levélben tiltakozik egy magyar diplomata – és ezzel a magyar külpolitika – véleménye ellen, amely szerint az erdélyi magyar költő tevékenységét a román belügyi szervek finanszírozzák.¹² A magyar kisebbség elleni Magyarországról származó hivatalos támadások megingatják az anyaországba vetett hitet, és a beolvasztásra törekvő román politika malmára hajtják a vizet – véli a szerző.

Az ellenzéki irodalomban a magyar külpolitikával szemben tehát a következő elvárások merültek fel: Nyíltan fel kellene lépni a magyar kisebbségek védelmében. A nyíltságnak

egyrészt kifelé kell hatnia: különböző nemzetközi szervezeteket kell bevonni a témába, fejleszteni kell a külföld tájékoztatását a magyar nemzetiségekre vonatkozóan (ez mindenképpen feltételez jobb, célravezetőbb propagandamunkát), másrészt befelé: tájékoztatni kellene a közvéleményt a külpolitikai tevékenység nyilvánosságra hozható eredményeiről vagy próbálkozásairól. A demonstratívabb külpolitika a kisebbségben élő magyarok számára is kézzelfogható reményt jelentene helyzetük jobbra fordulására vonatkozóan.

A magyarországi, erdélyi és szlovákiai magyar ellenzék a nemzetiségi ügyekben nemzetközi szervezetekhez intézett felhívások fegyverét is igénybe vette. Céljuk nyilvánvalóan a nemzetközi közvélemény tájékoztatása, figyelemfelhívás, illetve adott esetben az érdekelt kormányokat elmarasztaló állásfoglalás előmozdítása volt. Ilyen felhívások kerültek például a madridi konferencia¹³ és az Európai Kulturális Fórum¹⁴ asztalára is.

A romániai nemzeti kisebbségek helyzetéről hozott határozatot az Európa Tanács, amelynek teljes szövegét a Hírmondó közli.¹⁵ A határozat fölhívja a romániai államtanácsot, garantálja az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek jogainak tiszteletben tartását, hagyjon fel a nemzeti kisebbségek alapvaló jogainak semmibe vételével. Az Európa Tanácsparlamentje első ízben foglalkozott plenáris ülésen szocialista ország ügyeivel.

A nemzetiségi megbékélés érdekében a magyarországi ellenzék különböző szervezetekkel vette fel a kapcsolatot. Ebből a szempontból tanulságos Tamás Gáspár Miklós nyílt levele a párizsi–genfi román kongresszushoz.¹⁶ A nacionalizmus múltbeli és jelenkori hazugságai olyan mértékben vannak jelen a romániai köznapi életben, hogy azokat belátható időn belül megszüntetni igen nehéz. A demokrácia talajáról kiindulva azonban a román és a magyar értelmiség megtalálhatja érdekei egyeztetésének útját – írja a szerző. Az erdélyi ellenzék két képviselője, Szócs Géza és Király Károly az ENSZ-hez fordult segítségért a kisebbségek védelme érdekében, javasolva egy kisebbségi világszervezet létrehozását.¹⁷ Egy másik levelében¹⁸ Szócs Géza frappáns gondolatcsavarral egyenesen Romániát (!) szólítja fel, vesse fel az ENSZ-ben: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába vegyenek fel egy olyan cikkelyt, amely tételesen foglalkozik a kisebbségi jogokkal; Románia kezdeményezze a népirtásra vonatkozó egyezmény kiegészítését a kulturális genocídiumról.

Az Európai Kulturális Fórumhoz intézett felhívásában a magyar demokratikus ellenzék konkrét követeléseket fogalmazott meg – többek között – a nemzetiségi-kisebbségi témakörben. Ennek fő pontjai a következők:

1. A szlovákiai, erdélyi és kárpátaljai magyar kisebbség kulturális állapotát, iskoláinak helyzetét a kormány tárja a közvélemény elé.

2. A kisebbségi sérelmekkel kapcsolatban az érdekelt kormányokkal folytatott tárgyalásokról tájékoztassa az országot.

3. Állami erőből és a magyar társadalom önkéntes segítségét nem elfojtva, hanem buzdítva, támogatást kell adni a kisebbségek gyermekeinek tanulásához szülőföldjükön és Magyarországon.

4. Fokozottan segíteni kell könyvtáraik, színházaik, múzeumaik és egyéb kulturális intézményeik működését.

5. Ha az érdekelt kormányok ezt megakadályozzák, ... a kormány forduljon nemzetközi fórumokhoz.¹⁹

Az MSZMP XIII. kongresszusához intézett nyílt levelükben²⁰ egyetemi és főiskolai hallgatók fogalmazták meg kívánságaikat a párt politikájával szemben. A hallgatók kérik a pártkongresszust, foglaljon állást a magyar nemzeti kisebbségek védelmében, a megválasztott tisztségviselők folyamatosan tartsák szem előtt a kisebbségben élő magyarok érdekeinek védelmét. Ha szükséges, a sérelmeket terjesszék nemzetközi fórumok elé. Adjanak anyagi, kulturális és politikai segítséget a külföldön élő magyarságnak.

A határon túlról is érkeztek a magyar kormánynak szóló közvetlen vagy közvetett üzenetek. A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága jelentésében hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a határokon túl élő magyarság minél intenzívebb kapcsolatokat ápolhasson az anyanemzettel. A jelentés elsősorban a szlovák kormányt teszi felelőssé, hogy csökkentenék a magyarországi tanulás lehetőségét a szlovákiai magyarok számára. „A Csehszlovákiában élő magyar nemzetiségű állampolgárok tömege politikai döntések és területi átcsatolások következtében vált kisebbséggé. A magyar kisebbség továbbra is része az egész magyar nemzetnek, s e kisebbség szellemi termékei az egységes magyar kultúra részét alkotják. Kívánatos lenne tehát lehetővé tenni a Csehszlovákiában élő magyarok számára, hogy minél szélesebb körben tarthassanak kapcsolatot a Magyar Népköztársasággal, ahol a Közép-Európában összefüggő területen lakó magyaroknak megközelítőleg háromnegyed része él.

Sajnos azonban 1970 óta jelentősen csökkentették a magyarországi tanulás lehetőségét Csehszlovákia magyar nemzetiségű állampolgárai számára. A hatóságok megtiltották, hogy saját költségükön tanuljanak magyarországi felsőoktatási intézményekben; nem szabad elfogadniuk Magyarországról felajánlott állami vagy magánösztöndíjat sem. Ezek a tilalmak ellentétben vannak a helsinki megállapodásokkal. Miként az a tény is, hogy a könyvbehozatalban évről évre csökken a Magyarországról behozott művek száma és példányszáma. A csehszlovákiai magyar kisebbség 97%-a Szlovákia területén él, s egyben az ország legnagyobb kisebbségét alkotja. Ennek ellenére Szlovákiában még mindig nem nyílt egyetlen konzulátusi jellegű kulturális központ sem, holott bolgár, lengyel német (NDK) és szovjet kulturális központ már évek óta működik.”²¹ Jóllehet a jelentés a Magyar Népköztársaság kormányát nem említi, érzékelhető, hogy e konkrét panaszok megoldását elsősorban az anyanemzet céltudatosabb külpolitikája révén véli megvalósíthatónak.

A magyarországi független (szamizdat) kiadványok nemzetiségi tárgyú írásainak feldolgozása közben egyértelművé vált: az ellenzék reálisan gondolkodó része tisztában van azzal, hogy a magyar nemzetiség sérelmeinek felvetésén, napirenden tartásán és a szolidaritás érzésének kifejezésén túl mást nemigen tehet. Ugyanakkor az is tény, hogy a mai Magyarországon szélesebb tömegbázis a témakör integrálása után alakult ki az ellenzék mögött. Amíg nem sikerül megoldani a kérdéskör felvetésének módozatait a hivatalos magyar tömegtájékoztatásban, illetve a tágabb nyilvánosság előtt, addig a fent említett összefonódás változatlanul megmarad, miközben eszközök híján az ellenzék természetesen még enyhíteni sem tud a magyar nemzeti kisebbségek sorsán. A megoldás csakis az érdekelt államok közös feladata lehet. S ennek tudatában van az ellenzék – vagy a velük szövetséget kötő írástudók – józanul gondolkodó része. Ezt bizonyítja például az Európai Kulturális Fórumhoz intézett felhívásban szereplő – a szomszéd országok magyarságával foglalkozó - követelések természete is. Ezek – szemben több egyéb ponttal – lényegében a hivatalos magyar politika mozgásterének korlátait is figyelembe véve nagyrészt teljesíthetők.

Végezetül, mintegy tárgyszószzerűen felsoroljuk azokat a területeket, ahol a hazai demokratikus ellenzék követeli a magyar kormánytól, hogy egyértelmű magatartást tanúsítson a magyar nemzeti kisebbségek ügyével kapcsolatban; továbbá azokat az igényeket, amelyeket a kisebbségi magyarság képviselői fogalmaztak meg, egyrészt sorsukat fölvezendő, másrészt a segítségnyújtás reményében:

–a kishatárforgalommal kapcsolatos államközi szerződések betartásának fokozott figyelemmel kísérése (főképpen Románia, Csehszlovákia és Szovjetunió vonatkozásában);

–a külföldön élő magyarok magyarországi tanulásának elősegítése (állami- és magánösztöndíjak, alapítványok létesítése stb.);

–államközi kulturális egyezmények kötésével magyar kulturális központok létrehozása, főként a szomszédos országok magyarlakta területein (pl. Pozsony, Újvidék, Kolozsvár és Bukarest);

- a külföldön élő magyarság kulturális intézményeinek fokozott segítése (könyvtáralt, múzeumok, művelődési központok felszerelése és módszertani segítség);
- fellépés a magyar nyelvvel sajtótermékek előfizetésének és kivitelének korlátozása ellen;
- a magyar TV- és rádióadás vételi lehetőségeinek biztosítása;
- kulturális csoportok és művészek kiutazása és nem paritásos alapon történő kétoldalú cseréje;
- a magyar közvélemény nyíltabb tájékoztatása a kisebbségben élő magyarok helyzetéről;
- egyes esetekben a határokon túl élő magyarságot ért sérelmek felvetése nemzetközi szervezetek előtt.

* A tanulmány 1986-ban készült

Jegyzetek

- 1 Az ellenzék történetére vonatkozó adatokat, idézeteket Kenedi János: *A magyar demokratikus ellenzék válsága* című munkájából vettük (Bp. 1984. ABC Független Kiadó. 79.)
- 2 Csurka István levele a Magyar Írók Szövetsége elnökéhez. Előbb kéziratban terjedt, később megjelent: Független Fórum, kéziratok irodalom a Kárpát-medencében. München, 1985. 230.
- 3 Csoóri Sándor. *Kapaszkodás a megmaradásért*. Előszó Duray Miklós: *Kutyaszorító* című könyvéhez (New York, 1983. Püski-Corvin). Magyarországi kiadása az ABC Független Kiadónál jelent meg.
- 4 Csurka István i. m. 228.
- 5 Csoóri Sándor. *Eltemetetlen gondok a Dunatájon*. In: *A monori tanácskozás*. Kézirat. 27.
- 6 Uo. 29.
- 7 Tamás Gáspár Miklós: *Mondj igazat, betörök a fejed*. Hírmondó, 1984. 11. sz. 19.
- 8 Demszky Gábor: *Perújrafelvétel?* Hírmondó, 1984. 10. sz. 1–3. Tamás Gáspár Miklós viszontválasza: Hírmondó, 1984. 11. sz. 17–20.
- 9 Csoóri Sándor: i. m. 30. 10 Uo. 33.
- 11 Uo. 34.
- 12 Szócs Géza: *Levél a Magyar Népköztársaság Bukaresti Konzulátusának egyik tisztviselőjéhez*. Hírmondó, 1986. 1. sz. 38–41.
- 13 *Az Ellenpontok Memoranduma és Programjavaslata*. Beszélő, 1982: 5–6, sz. 45–52.
- 14 *A magyar demokratikus ellenzék felhívása az Európai Kulturális Fórumhoz*. Vakond, 1986. 1. sz. 117–120.
- 15 *Az Európa Tanács elítélte Románia nemzetiségi politikáját*. Hírmondó, 1984. 11. sz. 10–13.
- 16 Tamás Gáspár Miklós: *Nyílt levél a párizsi–genfi román kongresszushoz*. (1984. május 5.), Hírmondó, 1984. 6–7. sz. 18–19.
- 17 Szócs Géza–Király Károly: *Javaslat egy kisebbségi világszervezet létrehozására*. Beszélő, 1984. 13–14. sz. 59–60.
- 18 Szócs Géza: *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának*. Beszélő, 1985. 13–14. sz. 47–57.
- 19 *A magyar demokratikus ellenzék felhívása az Európai Kulturális Fórumhoz*. Vakond, 1985. 1. sz. 119.
- 20 *Az MSZMP XIII. kongresszusához*. (Egyetemi és Főiskolai hallgatók nyílt levele a pártkongresszushoz. 1986. március 24.), Hírmondó, 1985. 2. sz. 18.
- 21 *A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának jelentést*. In: *Független Fórum*. Kéziratok tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében. München, 1985. 239.
- 22 Uo. 239.

A magyarországi szamizdat kiadványok a nemzeti-nemzetiségi kérdésről*

Annotált bibliográfia

* Az álneveket nem sikerült minden esetben feloldanunk. Megszűntek az okok, amelyek a szerzőket konspirációra kényszerítették, így köszönettel vennénk, ha maguk a szerzők, illetve olvasóink segítenének a „dekódolásban”.

I. Beszélő (1982–1986)

Az *Ellenpontok* Memoranduma és *Programjavaslata*, Beszélő, 1982. 5–6. 45–52.

A Memorandumot az Ellenpontok szerkesztősége a helsinki értekezlet megállapodásainak betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihöz. A Memorandumhoz mellékelve eljuttatták a konferencia résztvevőihöz a Programjavaslatot is.

Csiky János–Tarr Gergely (álnevek): *A csángó-ügy és a román hecclapok*, Beszélő, 1982. 3. május 106–111.

Rövid történelmi áttekintés a moldvai magyarokról, hangsúlyozva, hogy a 2. világháború után rövid ideig magyar iskolák működtek, sőt Bákóban magyar tanítóképző is alakult. De a békeszerződés után a *megnyugodott román nemzeti sztalinizmus megszüntette ezeket*. A csángók magyarságtudata e rövid idő alatt is tetemesen megerősödött, ma viszont már az utcán sem mernek magyarul beszélni. A szerzők ismertetik a *mai Románia egyik leggyűlöltebb figurája, Adrian Paunescu* által szerkesztett Flacăra-ban zajló vitát a csángókról, akik „elmagyarosodott románok”, olyan románok, akiket a már elszékelyesített csángók magyarosítottak el az ősi román területen. A képlet világos: a csángók nem magyarok, tehát annyi se jár nekik, mint az erdélyi, partiumi, bánági magyaroknak.

Beszélő-beszélgetés Duray Miklóssal, Beszélő, 1984. 9. 61–66.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbségi Jogvédő bizottság megalakulásának körülményeiről, feladatairól, céljáról, a szlovák oktatási törvénytervezet bevezetése elleni tiltakozás megszervezéséről, a csehszlovákiai magyar kisebbség jogi helyzetéről.

A témához kapcsolódik még két másik cikk is a Beszélő e számában: Eörsi István: *Egy újságcikk és a „realitások”*. 103–106. p. (Hajdú Jánosnak az Élet és Irodalomban megjelent cikkével vitázik – Élet és Irodalom, 1984. szept. 16. 3.; Eperjesi Géza: *Duray Miklós önéletrajza*. 107-109. Rec.: Duray Miklós: *Kutyaszorító. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal*. New York 1983. Püski-Corvin.

T[amás] G[áspár]: *Irredenta?* Beszélő, 1984. 10. 99–100.

Tamás Gáspár Miklós szerint Kádár Jánostól Kis Jánosig egyetértés uralkodik abban, hogy a versailles-i-trianoni határok igazságtalanok. Így vélekedett a két világháború között a Szocialista, sőt a Kommunista Internacionálé is. T.G.M szerint el kell vetni a harsány irredentizmust, de nem árt töprengenünk az értelmes határrevízió.

Erdélyi Árpád–Tegzes András (álnevek): *A romániai magyar értelmiség jelenéről – jövőjéért*, Beszélő 1984. 10. 14–29.

Íródott Erdélyben 1983-ban, álneven. Megfelelő értelmiségi réteg nélkül egyetlen kisebbségi népcsoport sem tud magas szintű saját kultúrát teremteni és fenntartani, magas szintű saját kultúra nélkül pedig nem tud a rá nehezedő elnemzetlenítő törekvéseknek hosszabb ideig ellenállni. A tanulmány hallatlanul adatgazdag, bőséges forrásmegjelöléssel készült. A szövegközi táblázatokból többek között adatokat nyerhetünk: a) Románia 12. életévét betöltött lakosságának iskolai végzettségéről nemzetiség szerint – 1966: b) az iskolát végző lakosság megoszlásáról lakhely és nemzetiség szerint; c) a felsőfokú oktatásban résztvevő nappali tagozatos hallgatók számáról és nemzetiségi megoszlásáról 1970/71–1980/82; d) a kolozsvári egyetem tanárainak nemzetiségi megoszlásáról stb.

Tamás Gáspár Miklós: *A nemzeti függetlenség eszméje és a kisebbségi probléma*, Beszélő, 1984. 10. 46–57.

Ennek az írásnak az előzménye *A nacionalizmus mint rejtjel és metafora*. Bp. 1982. AB. A nemzet-terület-állam hármasságon nyugvó nemzeti állam és a vele összefüggő nemzeti függetlenség eszméje az eddig feltalált leghatékonyabb eszköz; megszűnése nem lehetséges és végső soron nem is kívánatos. Épp ezért ebben a formában a kisebbségi kérdés igazi megoldására gondolni is abszurdum. Nehéz kimondani, de bele kell törődnünk – mondja T.G.M. –, hogy cselekvőképességük teljes birtokában lévő államok sem tudják öveiket külföldön hatékonyan megvédeni (ld.: a kínai közösségek szorult helyzetét Dél-Kelet-Ázsiában); a kisebbségek helyzetüknél fogva soha nem egyenlők a többséggel, tehát a kisebbségnek – ha igazságra törekszünk – kompenzációs előnyök járnak a többségtől. A tanulmány végén harminc pontos „kódex” olvasható a kisebbségekkel való bánásmód értelmezéséről és helyzetük megkönnyítéséről. Tanulságos, aforisztikus bölcsességek váltakoznak gyakorlati tanácsokkal.

Sobri József (álnév): *A magyar nyelvű oktatás helyzete a Vajdaságban*, Beszélő, 1984. 11. 102–103.

Az elmúlt négy évtizedben többek között demokratikus nemzetiségpolitikájával tűnt ki Jugoszlávia a kelet-európai országok lehangelő szürkeségéből. Az egyre mélyülő resztalinizáció – a szerző véleménye szerint – és az albán nacionalista megmozdulások nyomán szárba szökkenett revanstörékvések, valamint a közhangulat némely hisztérikus megnyilvánulása szinte minden téren növelte a hatósági bizalmatlanságot. A nemzetiségi ügyek területén is. Lehangelő dialóg manapság újvidéki, szabadkai értelmiségiekkel beszélni. A hatvanas években közel hatvan iskolában folyt magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban, ma jó, ha negyvenben. Az általános iskolák magyar tagozatain egyre kevesebb a magyar diák [táblázat]. A középiskolákban még súlyosabb a helyzet.

Ipolyi Lajos (álnév): *Mondottam ember: küzdj és bizva bízzál! Madách-ünnepségek Szlovákiában*, Beszélő 1985. 12. 56–59.

A szerző Alsósztrégován járt, az egykori Madách-kúria, ma Honismereti Múzeum vezetője nem tud magyarul, a Madách-relikviákat rendszertelenül, elégtelenül gyűjtik. A Madách-szeminárium résztvevő zömmel magyarok. Egymás között magyarul beszélnek, de az előadásukat szlovákul olvassák fel. A Magyarországról érkezett vendégek is igyekeznek legalább szlovákul üdvözölni a jelenlévőket, a házigazdák, ha tudnak is magyarul, ezt nem teszik meg magyar nyelven. A továbbiakban szubjektív észrevételek olvashatók a csehszlovákiai nemzetiségi politikáról, a magyar anyanyelvi oktatás elsorvasztásáról.

Szöcs Géza: *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának*, Beszélő, 1985. 13–14. 47-57.

Szöcs Géza levelének kelte: 1984. július 14. Többek között az alábbi kéréseket fogalmazza meg: a) az RSZK alkotmánya ne csak személyi, hanem kollektív jogokat is foglaljon magába; b) Hozzanak létre újból nemzetiségi minisztériumot; c) bocssássák vitára: van-e szükség egy nemzetiségtudományi intézet létesítésére, mely a Romániában élő népcsoportok történelmét, sajátosságait és kultúráját volna hivatott tanulmányozni; d) tekintve, hogy az MNK-ból hiába várnak nemzetközi kisebbségvédelmi kedvezményeket, javasolja, Románia vesse fel az ENSZ-ben 1. az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába vegyenek fel egy olyan cikkelyt, mely tételesen foglalkozik a kisebbségi jogokkal;

2. Románia kezdeményezze a népirtásra vonatkozó egyezmény kiegészítését a kulturális genocídiumról.

A levél további részében Szöcs kitér a nemzetiségi nyelv közéleti használatának problémájára, az egyetemi oktatásban érvényesülő diszkriminatív elvekre, a teológiai intézetekből kikerülő csökkenő számára, a televízió magyar adásának megnyirbálására,

adásidejének csökkentésére. A hatóságok megváltoztatják az utcaneveket, még azokat is, amelyek a román és magyar nép közeledésének hirdetőire emlékeztetnek (Wesselényi, Széchenyi, Mocsáry).

1985. március 28-án Szócs Géza újabb levelet juttatott el az RKP KB-hoz, hangsúlyozva, hogy még azelőzöre sem kapott választ; ebbe a levélbe újabb kérések és javaslatok találhatók.

Szócs Géza–Király Károly: *Javaslat egy kisebbségi világszervezet létrehozására*, Beszélő 1985. 13–14. 59–60.

A romániai magyarság két prominens képviselője az ENSZ-hez fordult, hogy a világszervezet saját égisze alatt vesse meg egy olyan intézményrendszer alapjait, melynek célja: a világ valamennyi nemzeti kisebbsége érdekeinek elvi képviselete. Véleményük szerint a világ országaiban élő nemzeti kisebbségek együtt hatalmas többséget képviselnek bármely, külön-külön vett többséggel szemben. Ennek a kisebbségből szerveződött többségnek a kinyújtott békejobbja lehetne az általuk elképzelt *Kisebbségi Internacionálé*.

A Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának levele Ján Čarnoguskýhoz, Beszélő, 1985. 13–14. 61.

Ján Čarnogurský pozsonyi ügyvéd. 1981-ben kizárták az ügyvédi kamarából, és megfosztották az ügyvédi praxis folytatásának lehetőségétől, mert több ízben vállalta vád alá helyezett ellenzékiek védelmét. Egyike annak a négy szlovák értelmiséginek, akik 1984 nyarán levélben tiltakoztak Duray Miklós letartóztatása ellen. A levél kelte: 1985. IV. 25.

Balázs Sándor [Öllös László]: *A Salom nyílt levele egy kisebbségi magyar szemével*, Beszélő, 1986. 16. 101–108.

A szerző, mint írja, „a Csehszlovákiában uralkodó viszonyok miatt” álnéven szól hozzá a Salom nyílt leveléhez (Hírmondó, 1984. 6-7. sz.). Hangsúlyozza: a magyar nemzet egyharmadát fenyegeti a beolvadás veszélye. Csehszlovákiában élő magyar, ezért őt is fenyegeti a beolvadás. Egyszerre éli meg a kisebbségi lét terheit és a többséghez tartozás kötelességeit.

B. S. párhuzamosságot vél felfedezni a magyarországi zsidók és a magyar kisebbségek helyzete között, s arra a következtetésre jut, hogy az államnak *itt* és *ott* érdeke a kisebbség és a többség ellentétének a fenntartása. A hagyományos diszkrimináló nacionalizmusok tovább tenyésznek Közép-Kelet-Európában. A szlovákok magyar- és csehellenesek, a csehek szlovákellenesek, a románok magyarellenesek, a bolgárok török- és szerbellenesek, a magyarok román- és szlovákellenesek és jelentős hányaduk zsidóellenes. A különböző nacionalizmusok alapja lehet az is, hogy a kommunista hatalomátvétel után a térségben felbomlottak az érdekvédelmi szervezetek és egyéb önszerveződő közösségek, ezért *sokak számára megnőtt a nemzeti azonosságtudat jelentősége*.

Magyarországon a zsidó származásúak egy része teljes asszimilációra törekszik, szeretné elfelejteni és elfeledtetni származását „Szeretném, ha akár zsidó származású magyaroknak, akár magyarországi zsidóknak nyugodtan vallhatnák magukat. Bántana és szégyellném, ha el kellene hagyniuk a magyart. Mint magyar, még jobban szégyellném, ha mentegetni, titkolni, feladni kényszerülnének a zsidót” – hangsúlyozza a csehszlovákiai magyar szerző.

A Monori tanácskozás, Beszélő, 1986. 16. 91–100.

A monori tanácskozás 1985. június 14–16. Bp. 1985. Kézirat. 76. old A Beszélő 15-ös számában rövid ismertetést olvashattunk a tanácskozásról, amelyen Csoóri Sándor előadásának tárgya, a kisebbségi kérdés váltotta ki a legnagyobb vitát. A Beszélő 16-os számában három hozzászólást közöl:

1. Győrik György: *Letiport kévék osztályuralma?* A szerző főként Csurka István azon megállapításával vitázik, amely az „értelmiség osztályhatalmát” igyekszik láttatni, holott a szerző szerint inkább az értelmiség pária-létéről, gúzsbakötöttségéről kellene beszélni. A szerző a nemzetiségi-nemzeti kérdést inkább csak áttételesen említi.

2. Szalai Pál: *Tíz megjegyzés Csoóri Sándor előadásához.* A szerzőnek főként történelmi-faktológiai kiegészítései vannak Csoóri előadásához, amelyekben leginkább a csehszlovákiai és a romániai magyarokkal kapcsolatos tényeket – ismert tényeket - közöl, olykor sajátos interpretálásban. Érdekes idézni egyik megállapítását: „hibának tartom, hogy Csoóri visszamenőlegesen is csak Erdély kettéosztását tartja »megoldásnak«, noha e »megoldás« 1940-ben is (akkor még ráadásul egy természetellenes határral és nem pl. a Marossal mint határral) a magyar és a román nép szembeállítását célozta. Nem foglalkozik semmiféle *transzilvanista* megoldás lehetőségével, noha az egyedüli megoldás ma is az volna, mert akárhogy »szabdadják« össze-vissza, Erdély etnikailag kevert marad.” A szerző továbbá tudomásul veszi, hogy van a magyar *máskéntgondolkodáson* belül egy olyan „vonal”, mely a határon túli magyar nemzetiségek kérdését teszi a megoldandó problémák közül az első helyre (Csoóri és társai).

3. Kasza László: *Demokrácia Monoron?* A Szabad Európa rádió munkatársa inkább a Monori tanácskozás megrendezésének körülményeivel és a *hatalom* szempontjainak a számbavételével foglalkozik. Külön kihangsúlyozza, hogy hírek szerint Knopp András hasonlóan, mint a Bibó Emlékkönyv esetében, most is *értékelte* a tanácskozás résztvevőit és javaslatot tett a KB-nak, hogy milyen intézkedéseket kell velük kapcsolatban hozni. A nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan Kasza Lászlónak nincs számottevő megjegyzése.

II A-B Tájékoztató (1983)

Nyílt levél Lázár György miniszterelnökhöz. (Irving Howe, Susan Sontag és Kurt Vonnegut levele.), Tájékoztató, 1983. 2. (febr.) 2–3.

Az írók felszólítják a magyar kormányt, tegyen meg mindent Duray Miklós perének befolyásolásáért, kiszabadításáért.

Berindei, Mihnea-Ditrói János: *Nyilatkozat.* (1983. január.), Tájékoztató, 1983. 2. (febr.) 4.

A Párizsban élő román tudományos kutató és a magyar publicista közös nyilatkozatban hívja fel Magyarországot és Románia népeit az elfogulatlan együttműködésre.

Az Ellenpontok szerkesztőinek nyilatkozata. 1983. jan. 14., Tájékoztató, 1983. 2. (febr.) 5–6.

Ditrói és Berindei nyilatkozatát üdvözölve az Ellenpontok szerkesztői megerősítik, hogy az erdélyi magyarság sorsa nem államhatárok kérdése, a ceaușescu-i éra a román nép számára is elnyomást jelent. Követelik az elemi szabadságjogok tiszteletben tartását.

III Hírmondó (1984-1986)

Erdélyi Magyar Hírügynökség (Hungarian Press of Transylvania) 1983. máj. 20–1983. nov. 15., Hírmondó, 1984. 3. (jan.) 21–26.

Közlemény az Erdélyi Magyar Hírügynökség megalakulásáról. Hírek Romániából a fentebb feltüntetett időszakból (Lăncrăjan-könyv, Tóth Károly áttelepülési kérelmének elutasítása, házkutatások, állásfelfüggesztések, szabotázsakciók.)

Színház-színház nélkül. (Érkezett Csehszlovákiából 1983. márciusában.), Hírmondó, 1984. 3. (jan.) 27–29.

A komáromi Magyar Területi Színház fontos szerepet töltött be a szlovákiai magyarság kulturális igényeinek kielégítésében egészen 1978-ig, lebontásáig. Az előzetes ígéretekkel ellentétben új, önálló épületet a későbbiekben nem kapott a társulat, így újabb rés támadt a szlovákiai magyar kisebbség kultúrájának bástyáján.

S. elvtárs levele a Vajdaságból, Hírmondó, 1984. 3. (jan.) 29–33.

Az Új Symposion vajdasági irodalmi folyóiratnál történt „tisztogatási” akció folyamán az ellenzékiességgel vádolt újságírók eltávolításának kulisszatitkai – egy pártfunkcionárius szemével.

Erdélyi Magyar Hírügynökség (Hungarian Press of Transylvania) 1983. nov. 20–1984. jan. 20., Hírmondó, 1984. 5. (ápr.) 30–35.

Hírek Romániából a fentebbi időszakból: (A Hét című hetilapnál fokozódik az újságírók ellenőrzése, Kós Károly-rendezvények betiltása, Romulus Zaharia: Ademenirea c. magyarelles könyvének megjelenése, Tökés István református professzort megfosztották állásától stb.)

Újabb fejlemények a szlovák kormány és pártvezetés nemzetiségi politikájában., Hírmondó, 1984. 5. (ápr.) 35–37.

1983. nov. 22-én a szlovák kormány elfogadta a 345.sz. törvényjavaslatot, amely az iskolai oktatás nyelvéről szól A magyar iskolahálózat ügyét a tv. jav. a megyei tanácsok hatáskörébe utalta. A tiltakozás nagyméretű volt. A szlovák pártszervek megtiltották, hogy a CSEMADOK Központi Bizottsági ülésén foglalkozzon a kérdéssel, ám a felszólalók közül mégis többen szót emeltek a tv. jav. ellen. A szlovák párt ideológiai titkára megtiltotta Sidó Zoltánnak, a CSEMADOK főtitkárának, hogy Prágában országos szinten fölvesse a problémát. Szlovák párthatározatok a magyarság ellen: megtiltották azoknak a dél-szlovákiai helységneveknek a magyar használatát, amelyek szlovákul úgynevezett szlovák nemzetébresztőkről vannak elnevezve. Meg akarták tiltani a megemlékezést a CSEMADOK 35 éves évfordulója alkalmából.

A Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának nyílt levele, Hírmondó, 1984. 5. (ápr.) 37.

Tiltakozás az új iskolatörvény ellen, amely az oktatásban a magyar nyelv kiszorítását valósítaná meg. A levél *alkotmányellenesnek* minősíti a törvénytervezetet, felhívja a lakosságot, hogy lehetőségeihez mérten tiltakozzék a magyar iskolák megszüntetésére irányuló kísérletek ellen.

Duray Miklós nyílt levele. (1984. febr.), Hírmondó, 1984. 5. (ápr.) 38.

Tiltakozás a készülő iskolatörvény ellen.

Tamás Gáspár Miklós: *Nyílt levél a párizsi-genfi román kongresszushoz.* (1984. máj. 5.), Hírmondó, 1984.6–7. (máj.–jún.) 18–19.

A nacionalizmus múltbeli és jelenkori hazugságai olyan mértékben jelen vannak a romániai köznapi életben –magyarok és románok részéről egyaránt –, hogy azokat rövid úton megszüntetni lehetetlenség. A demokrácia talajáról kiindulva azonban a román és a magyar értelmiség megtalálhatja érdekei egyeztetésének útját. Javaslatok a romániai magyarok panaszainak orvoslására: *kulturális autonómia* Jászi Oszkár és Vasile Goldiș nyomdokain, *bilingvizmus*, *területi autonómia* regionális decentralizáció útján, a képtelen *határok spiritualizálása*, a kivándorlás liberalizálása, a nemzeti kisebbségek létének biztosítása *saját korporatív politikai* testület létrehozásával.

Erdélyi Magyar Hírügynökség (Hungarian Press of Transylvania) 1984. márc.15–1984. jún. 8., Hírmondó, 1984. 10. (szept–okt) 48–51.

Hírek Romániából a fentebbi időszakból. (Tökés István ref. professzor kényszernyugdíjazása, a sepsiszentgyörgyi szobor-robbantás, sajtóhírek seb.)

B[enda] Gy[ula]–H[amburger] M[ihály]: *Újból letartóztatták és vád alá helyezték Duray Miklóst*, Hírmondó, 1984. 6–7. (máj.–jún.) 21–22.

Duray eddigi tevékenységének ismertetése: 1968 után önálló ifjúsági szervezet alapítása, doktori fokozat, 1978: Csehszlovákiai Magyar Kisebbségi Jogvédő Bizottság vezetője, 1982: CSMKJB feloszlata, Duray első letartóztatása, tiltakozás nemzetközi méretekben. Közben magyar részről is támadják Durayt (Hajdú János cikke az Élet és Irodalom 1983. szept. 6-i számában). Durayt kiengedték, de újabb lépés a magyar kisebbség ellen: az új iskolatörvény terve. 1984. május 10-én Durayt újra letartóztatják.

Kapcsolódó közlemény: *Duray-bizottság* alakult Duray Mihály védelmére és tájékoztatására. Tagjai: Bence György, Benda Gyula, Hamburger Mihály, Nagy Bálint, Törzsök Erika, Vargha János.

Dokumentum. Az iskolavédelmi csoport 2. körlevele. (1984. május), Hírmondó, 1984. 6–7. (máj.–jún.) 20.

A szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportja 1984. februárjában tette közzé első körlevelét, tiltakozva a szlovák kormány iskolaügyi törvényjavaslata ellen. Februárban-márciusban nagyméretű *tiltakozási hullám* indult el a tv. jav. ellen (több, mint 10 ezer magyar írt levelet illetékes helyre). A magyarság ilyen nagyméretű, egységes fellépésére még nem volt példa Szlovákiában. A tiltakozás hatására a törvényjavaslatból *kihagyták a kisebbségek jogait sértő részleteket*. Az iskolaügyi miniszter márc. 24-én tartott sajtóértekezlete azonban korántsem ilyen megnyugtató: bejelentette, hogy a kihagyott két bekezdést *miniszteri rendeletek útján fogják valóra váltani*. „Reméljük írja a körlevél – hogy a józanság, amellyel a kormány az iskolaügyi törvényjavaslatnak a nemzetiségi alkotmánytörvény elveivel ellenkező fejezetét visszavonta, a jövőben is gátat vet a magyar iskolák elsorvasztására irányuló törekvéseknek.”

Kende Péter. *A kisebbségek és a magyar sérelemérzet*, Hírmondó, 1984. 8. (júl.) 38–52. A tanulmányt a *Magyar Füzetek* 13. számából vette át a Hírmondó.

Szalai Pál: *Amivel nem tudok egyetérteni*, Hírmondó, 1984. 8. (júl.) 52–54.

Kende Péterrel vitázva elveti annak „kisantant-hipotézisét” (ti. a csehszlovák és a Tanán kormány összejátszik a magyarak ellen). Szalai Pál véleménye szerint a „társég országainak végső soron egy államszövetségben kell egyesülniük, ahogy ezt nagy politikai gondolkodóink – Martinovicstól Nagy Imréig – vallották.”

Mihai Korne nyílt levele Tamás Gáspár Miklóshoz, Hírmondó, 1984. 9. (aug.) 25–26. A levél válasz Tamás Gáspár Miklós nyílt levelére (megj. a *Libération*-ban és a *Lupta – Le Combat* c. párizsi román lapban.) Írója a Lupta főszerkesztője. Kifejti álláspontját: a jövő útja nem a nemzet-államok továbbélése, nem is egy leendő Duna-konföderáció, hanem az úgynevezett „*Globális Európa*”, amely államhatárok nélkül biztosítaná a népek egymás mellett élését (beleértve a 130 millió orosz is). A jövő így magától megszünteti a magyar és a román nép közötti történelmi ellenségeskedést is.

Tamás Gáspár Miklós válasza Mihai Korne nyílt levelére, Hírmondó, 1984. 9. (aug.) 26–27.

Rokonszenves utópia a „Globális Európa” terve, de megvalósítására igen csekély az esély. Közvetlen tennivaló: az egyéni és kollektív emberi jogok kiharcolása Magyarországon és Romániában egyaránt

Demszky Gábor: *Perújrafelvétel?* Hírmondó, 1984. 10. (szept.–okt.) 1–3.

Vita Tamás Gáspár Miklóssal, aki a kisebbségi jogok biztosítása mellett „*méltányos és igazságos határrendezést* is akceptálna”. Veszélyes, ha a demokratikus ellenzék a nacionalizmus szolgálatába áll. Az európai közvélemény megszerzett rokonszervét veszítessék el, nem is beszélve pl. a román kormányról, amely így megtalálná konkrét jogalapját a magyar veszélyre való hivatkozásnak.

Az Európa Tanács elítélte Románia nemzetiségi politikáját. 830. sz. határozat a romániai kisebbségek helyzetéről, Hírmondó, 1984. 11. (nov.–dec.) 10–13.

Az ET felhívja a román Államtanácsot, hogy Helsinki szellemében biztosítsa nemzetiségeinek alapvető emberi jogait.

A határozathoz fűzött kommentár *számadatokat* közöl a romániai kivándorlásról

Az ET parlamenti gyülekezetének plenáris ülésén elhangzottakat GARZÓ Kálmán foglalja össze. BLAAUW holland képviselő előadásában elítéli Románia nemzetiségi politikáját.

ADRIAENSENS belga képviselő koholmányának tartja a román kormányt illető vádakat, amit azonban az összes többi képviselő visszautasított. Blaauw: származástól függetlenül mindenki életkörülményein szeretnének segíteni.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának levele Duray Miklós ügyében, Hírmondó, 1984. 11. (nov.–dec.) 14–16.

Duray Miklós pere kapcsán a szlovákiai magyarságot ért sérelmek felsorolása.

Tamás Gáspár Miklós: *Mondj igazat, betörök a fejed*, Hírmondó, 1984. 11. (nov.–dec.) 17–20.

Válasz Demszky Gábor vitacikkére, aki irredentizmussal, nacionalizmussal vádolja. A kibontakozás lehetőségét a szerző nem a központosított nemzet-államok továbbélésében látja, hanem valamiféle autonomista-föderalista jövő megvalósításában bízik Kelet-Közép-Európában.

Dénes Gyula [Bába Iván]: *Amivel én nem tudok egyetérteni. (Megjegyzések Szalai Pál Kende Péterrel folytatott vitájához)*, Hírmondó, 1984. 11. (nov.–dec.) 33–34.

A magyar nacionalizmus kritikájához meg kell vizsgálnunk a környező országok nacionalizmusát. A szomszédos országok nem tárgyalópartnerek a magyar kisebbség kérdésében: asszimilációjukra törekednek. A határainkon túli magyarsággal kapcsolatos események sorozata nem más, mint „tömény és öncélú sovinizmus”.

Az MSZMP XIII. kongresszusához. (Egyetemi és főiskolai hallgatók nyílt levele a pártkongresszushoz. 1985. márc. 24.), Hírmondó, 1985. 2. (márc.–ápr.) 18. p.

A 390 aláírást tartalmazó nyílt levélben a hallgatók kérik a pártkongresszust, hogy foglaljon állást a magyar nemzeti kisebbségek védelmében, a megválasztott tisztségviselők folyamatosan tartsák szem előtt a kisebbségben élő magyarok érdekeinek védelmét, az igazságtalanságok ellen emeljék fel szavukat. Ha szükséges, a sérelmeket terjesszék nemzetközi, ill. európai fórumok elé. Adjanak anyagi, kulturális és politikai segítséget a külföldön élő magyarságnak.

Észrevételek egy romániai magyar felméréshez, Hírmondó, 1985. 2. (márc.–ápr.) 47–18.
Az Észrevételek a *Bécsi Napló* 1984. 5. számában megjelent „Csökkenő számok” c. cikk számadatainak kiegészítésére készültek. Ez a cikk a *Bécsi Napló* 1985. 1. számában jelent meg.

A magyarsága érintő konkrét sérelmeket sorolja fel. (A teljesség igénye nélkül: megszüntették a nagyenyedi Bethlen Kollégiumot, visszaszorították a magyar tanár-, színész- és papképzést, egyes egyetemeken a magyar nemzetiség arányát maximálták, a középiskolákban kétnyelvű osztályokat létesítettek, folyik az óvodák és az általános iskolák 1–4. osztályának elrománosítása.)

Dr. W.J.: *Tamás Gáspár Miklós jelentése az erdélyi magyar kultúra helyzetéről*, Hírmondó, 1985. 4. (aug.–szept.) 39.

Kivonatos ismertetés Tamás Gáspár Miklós: *Censorship, Ethnic Discrimination and the Culture of the Hungarians in Rumania* c. tanulmányáról. A tanulmány az Emberi Jogok Helsinai Szövetségének felkérésére készült az Európai Kulturális Fórum alkalmából.

Emberi jogok. A Duray Bizottság utolsó nyilatkozata, Hírmondó, 1985. 4. sz. (aug.–szept.) 60–61. p.

Duray Miklós kiszabadulásával a Bizottság – feladata megszűnően – feloszlatta magát. A levél összefoglalja a jogi eljárás történetét és beszámol a bizottság elvégzett munkájáról.

Szőcs Géza: *Kisebbségben*, Hírmondó, 1985. 5. (okt.–nov.) 12–13.

Szőcs Géza levelét Hámos László, a Committee for Human Rights in Rumania nevű emberi jogi csoport képviselője olvasta fel a párhuzamos fórum megnyitóján.

Dénes Gyula [Bába Iván]: *A szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről és gondjairól. (Válasz Milan Hübl cseh történésznek.)*, Hírmondó, 1985. 5. (okt.–nov.) 65–68, 72. p.

A szlovákiai magyarság asszimilációja vészes mértékben halad előre, amit a kultúrpolitika nagymértékben elősegít. Az anyanyelvi oktatás egyre inkább háttérbe szorul. Javaslat: a szlovákiai magyaroknak szükségük van az óvodától a főiskoláig magyar nyelvű tanulási lehetőségre, könyvtárhálózatra. A szerző cáfolja Milan Hübl ennek ellentmondó adatait.

Duray Miklós nyílt levele. (1985. júl. 18.), Hírmondó, 1985. 5. (okt.–nov.) 69–72. p.
1984. novemberi letartóztatása után a börtönből írt levélben Duray megköszöni az egyes személyek, szervezetek szolidaritást, és újra kifejti a szlovákiai magyar kisebbségre vonatkozó nézeteit.

Szőcs Géza: *Levél a Magyar Népköztársaság Bukaresti Konzulátusának egyik tisztviselőjéhez*, Hírmondó, 1986. 1. (jan.–febr.) 38–41.

A költő tiltakozik Hodicska Tibor magyar diplomata kijelentése ellen, amely szerint Szőcs Géza tevékenységét a román belügyi szervezet finanszírozza. A feltételezést saját – és családja – sorsának, az ellenük hozott intézkedéseknek feltárásával cáfolja. Nehezményezi, hogy – jóllehet a magyar kisebbség helyzete és az őket sújtó román intézkedések ismertek a magyar közvélemény és a hivatalos szervek előtt – a Magyar Népköztársaság nem tesz semmit a romániai magyarság védelmében.

IV. A monori tanácskozás, 1985. június 14–16. (Kézirat.)

Csurka István: *Új magyar önépítés*, A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. 4–18. A nemzeti jelleg XIX. század óta meghatározó eleme, a passzív rezisztencia 1956 után nemzeti

nihilizmusba váltott át. A jelenlegi kvázi-kultúra létrejöttének összetevői: a hagyományos paraszti kultúra felbomlása, a család és az iskola kapcsolata és annak változásai nyomán sajátos *értelmiségi osztályuralom* felé tart a magyar társadalom. Az új magyar önépítés programjának három alapelve kell épülnie: 1. Ki kell lépni a fennálló hatalmi-politikai koordináták közül; 2. Az önépítés programját hangsúlyozottan *nemzeti* alapokra kell helyezni; 3. A szeretet programjának kell lennie.

Csoóri Sándor: *Eltemetetlen gondok a Dunatájon*. Uo. 24–34.

A kisebbségben élő magyarság a szomszédos országokban egyre nehezebb helyzetbe kerül. Ezért nem csupán a szomszéd államokat terheli a felelősség, a mai helyzet a horthysta Magyarország revansista politikájának következménye is. A felszabadulás után és napjainkban a magyar kormány nem tett konkrét lépéseket a külföldön élő magyar kisebbségek helyzetének javításáért.

Kenedi János: *Demokratának lenni: igen, de miért?* Uo. 35–39.

Vitába száll Csoóri Sándor álláspontjával a demokrácia és a kisebbségek védelmének összekapcsolása ügyében. A nyugati demokráciákat kétoldalúan lehet értékelné: bel- és külpolitikai értékrendszerük szerint. A belpolitikában érvényesülő demokrácia nem vonja maga után szükségszerűen a külpolitikait, főleg nem határon túli kisebbségi ügyekben. A demokrácia Kelet-Európában folyamatosan visszafejlődik, megfigyelhető ezen országok „lezüllése” a harmadik világhoz. Szükségszerű, hogy a fejlett demokratikus országok megbecsülését a demokrácia egyetemes elveinek érvényesítésével érjük el, amely egyben a nemzeti kisebbségek védelmének is záloga.

Kis János: *Kortárainkról és lehetőségeinkről*, Uo. 61–71.

A mai magyarországi belpolitikai helyzet meghatározó tényezőjévé a gazdaság előtérbe állítása vált. A hatalom szféráin kívül álló értelmiség kibontakozási programjaira a szakosodás, egyes részletkérdések kidolgozása a jellemző ám ezek nem állnak össze átfogó programmá. (Így pl. a nemzeti azonosságtudat, a kisebbségben élő magyarok problematikája elsősorban a népi írókat-közírókat foglalkoztatja.) Ennek elsődleges címzettje a fiatal értelmiségiek köre lett. 63.

V. Egyéb kiadványok

A magyar kisebbség Csehszlovákiában. Készült a Minority Rights Group (London) számára 1980–81-ben. Bp. ABC, 1982. 47.

A tanulmány 1918-tól 1980-ig követi a magyar kisebbség helyzetének alakulását Csehszlovákiában a következő tematikus felosztásban: a magyar nemzetiség jogállása, települési és demográfiai viszonyok, gazdasági viszonyok és társadalmi rétegződés, nemzetiségi iskolaügy, az anyanyelv használata, művelődés és tájékoztatás, az egyházak helyzete, egyesületi és politikai élet. Bibliográfiát és statisztikai táblákat is közöl.

A tanulmány 1982-ben megjelent a Magyar Füzetek sorozatban:

Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról. Párizs, 1982. Magyar füzetek. 125.

A Duray-ügy és előzményei, Külön-Beszélő, 1984. (júl.) 2–9.

A dokumentum-gyűjteményből megismerhetjük azokat a leveleket, állásfoglalásokat, tervezeteket, nyilatkozatokat, amelyek a Szlovák Kormány azon iskolatörvény-tervezetével kapcsolatosak, amely a magyar tanítási nyelvű iskolák jövőjével foglalkozik. Mint köztudott, a tervezet szerint a magyar iskolákat – a kerületi Nemzeti Tanács vagy a szülők kérésére oly módon alakítanák át hogy csupán magyar nyelvet oktatsnak magyarul ami gyakorlatilag a magyar tanítási nyelv felszámolását jelentette. (A tervezetet részben a tiltakozások hatására,

nem fogadták el, így az iskolatörvény nem lépett életbe!!!) Felemelte szavát többek között a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportja és személy szerint Duray Miklós is Csehszlovákia elnökéhez írott levelében. A további dokumentumok Duray letartóztatásával kapcsolatosak, valamint a letartóztatás kapcsán megfogalmazódott tiltakozások (Cseres Tibor, Csurka István, Mészöly Miklós nyilatkozata, amerikai magyar írók valamint Norman Mailer, Allen Ginsberg, Arthur Miller, Kurt Vonnegut nyílt levele G. Husákhhoz).

A magyar demokratikus ellenzék felhívása a: Európai Kulturális Fórumhoz. Vakond, 1985. 1. 117–120.

A felhívás nemzetiségi-kisebbségi ügyekben a lakosság tájékoztatását, a nemzetiségi törvény kidolgozását, a cigányság szervezkedési jogának és társadalmi integrációjának biztosítását követeli. Magyarországon jugoszláv, Jugoszláviában magyar kulturális intézetet kell felállítani. A szomszédos országokban élő magyar kisebbségeknek állami és társadalmi támogatást kell adni anyanyelvi tanulásukhoz, fokozottabban kell segíteni kulturális intézményeik működését.

A demokratikus magyar megújulás programja, Demokrata, 1986. 3. 3–11.

A vázlatos javaslat – a szerkesztőség vitára szánta – a magyar társadalom különböző szféráira kiterjed (állampolgári jogok, közélet, külpolitika, honvédelem, gazdaság- és szociálpolitika, művelődés, nemzeti hagyományok).

Hozzászólás: Egy Virágkedvelő aláírással: a Demokrata, 1986. 4. 28–29.

Feldolgozott kiadványok:

AB Tájékoztató

Beszélő

Demokrata

Égtájak

Máshonnan Beszélő

BALLA, GYULA – DIPPOLD, PÉTER

The concern of Hungarians living in the neighbouring countries as represented by the independent (samizdat) publication in Hungary (1976-1986)

The study makes an attempt to keep track of the most important statements the democratic opposition made in the period 1976 through 1986 concerning the problems of Hungarians living in the neighbouring countries. In the Opposition's literature – in respect of national minorities – three period may be discerned: 1976 to 1979; 1980 to 1981; 1982 to 1986. While the first period was characterized by the publication of theoretical works not directly related to the region, the second and third periods were compassed by the appearance of the Bibó Memorial Volume and the Consultation at Monor: the cause of Hungarian minorities living in the neighbouring countries had increasingly come to the fore. Periodicals issued by the Opposition tended to discuss the national-nationality problem field at three levels: topical problems, theoretically and historically well-founded studies, and practical recommendations. The study is completed by an annotated bibliography of articles on national-nationality topics of samizdat publications.

Részletek a Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniójának programnyilatkozatából

A Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniójának közgyűlése jóváhagyta a programot. Ez a dokumentum bevezetőben rövid, élesen bíráló visszatekintést nyújt 1867-ig visszamenően a magyarországi nemzetiségek helyzetéről, a rájuk vonatkozó országgyűlési törvényekről, jogi helyzetükről. Ezután így folytatja:

A Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniója azonban nem szorítkozik arra, hogy sérelmi politikát folytasson. A kisebbségi igénycsomagot azokhoz az országos politikai mozgalmakhoz és törekvésekhez kapcsolja, amelyek Magyarország demokratikus átalakítását és a jogállam megteremtését tűzték ki célul. A már létrejött demokratikus struktúrák kialakulásával viszont még mindig nem nyert megoldást a nemzetiségi kérdés.

A politikai pártok és a kormány szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyják a nemzeti kisebbségek demokratikus követeléseit. A magyarországi nemzeti kisebbségek érdekvédelmi szervezeteit kirekesztették a politikai tárgyalásokból, a demokratikus választásokból.

A parlamenti képviselőkéről hozott országgyűlési határozat pedig kiszolgáltatta a kisebbségeket a politikai pártok érdekeinek. A kormány továbbra sem biztosít a nemzeti kisebbségek részére önrendelkezési joggal bíró, autonóm intézményrendszert. Ezzel szemben egy régi típusú intézményt hozott létre, amely a régi gyakorlatnak megfelelően a nemzeti kisebbségek nevében, fölött és helyett határoz és intézkedik, és a nemzetiségi kérdés kezelésében általában a régi elvek jutnak kifejezésre.

Az autonómia biztosítását, a diktatórikus rezsimek által okozott károk helyreállítására nyújtandó konkrét támogatást a magyar kormány eddig csupán a szomszédos államokban élő magyarság számára helyezte kilátásba, és megteremtette hozzá az anyagi fedezetet. Helyesnek és jogosnak tartjuk a határainkon túl élő magyar kisebbséggel való törődést. Egyetértünk azzal is, hogy Magyarország és a környező államok közötti kapcsolatok alakulása elválaszthatatlan a kollektív és egyéni nemzetiségi jogok érvényesülésétől. A szomorú történelmi tapasztalataink alapján magunk is úgy ítéljük meg, hogy az úgynevezett szocialista országok egyikében sem rendezték megnyugtatóan a kisebbségek helyzetét; és ez a jó kapcsolatok kialakulásának zavaró tényezője. A demokrácia útjára lépett egyetlen ország sem nevezheti magát európai jogállamnak addig, amíg előbb határain belül nem biztosítja a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak szabad gyakorlását, és addig nincs erkölcsi alapja fellépni más államokkal szemben nemzetiségi jellegű követelésekkel.

A program ezután szól arról, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek veszélyeztetett helyzete és a nemzetiségi döntés kezelési módjának változatlansága miatt széles körben felismerték a közös szerveződés szükségességét. 1990. február 21-én így gyűltek össze nemzeti kisebbségi szervezetek képviselői: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, Szerb Demokratikus Szövetség, Szlovákok Szabad Szervezete, Magyarországi Szlovák Fiatalok Szervezete, MLADOST (Magyarországi Horvát, Szlovén és Szerb Fiatalok Független Szervezete), Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Horvátok Szövetsége.

A programnyilatkozat az unió legfontosabb célkitűzéseit, alapelveit 11 pontban foglalja össze:

1. Az unió politikai, érdekképviselési és érdekvédelmi, autonóm szervezet, amely nem veti alá magát egyetlen politikai párt érdekeinek sem.
2. Az unió nyitott szervezet, tagjai közé fogad minden kisebbségi szervezetet, amely az Unió programjával és alapszabályával egyetért.

3. Az unió legfőbb célkitűzése a hazai kisebbségek politikai, gazdasági, szociális, oktatási, kulturális igényeinek és jogainak önrendelkezés útján történő érvényesítése.

Követeli az államhatalmi szervektől az unió tagszervezeteinek megkérdésését és beleegyezését minden, a hazai kisebbségeket érintő intézkedés, határozat és törvény meghozatal előtt, és tiltakozik mindenfajta kormányintézkedés ellen, amely a nemzeti kisebbségek önrendelkezési jogát korlátozza.

4. Az unió igényt tart alkotmányi, törvényi és intézményes garanciák megadására. Szükség van egy, a nemzeti kisebbségek igényét tükröző nemzetiségi törvény megalkotására, a nemzetiségek fennmaradását biztosító, legfelsőbb szintű, nemzetiségekből álló és hatósági jogkörrel felruházott államhatalmi szerv (nemzetiségi minisztérium, minisztertanácsi hivatal) létrehozatalára, amely révén a magyarországi kisebbségek végre önmaguk alakíthatják sorsukat. Kapjanak a nemzeti kisebbségek megfelelő állami (államtitkári szintű) képviselőket a kulcsfontosságú belügyi, oktatási és kulturális tárcákban.

5. Az unió elítéli a nacionalizmust, sovinizmust, diszkriminációt, revizionizmust, és fellép az asszimilációs törekvések nyílt és burkolt formái ellen.

6. Fenntartja azt a jogát, hogy a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szervezetek munkájában az unió tagszervezeteit illetékeséggel képviselje.

7. A magyarországi kisebbségeknek szükségük van minden iskolafokozatra az óvodától az egyetemig. Az unió intézkedéseket tesz az anyanyelvi oktatás helyreállításához szükséges anyagi feltételek forrásokból történő megteremtésére.

8. Az unió elő kívánja mozdítani a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődését. Elfogadhatatlan a hazai nemzetiségi sajtó bizonytalan helyzete, a rádió- és televíziós adások műsorideje és időpontja. Hiányzik – egyedül Magyarországon – egy nemzetiségi könyvkiadó. Az unió szervei javaslatokat és tematikus programokat dolgoztak ki, amelyeket a szakmailag illetékes állami intézményekhez és hatóságokhoz intézkedés végett felterjesztenek.

9. Az unió támogatja a nemzetiségi egyházakat és a szabad vallásgyakorlást.

10. Figyelemmel kíséri a nemzetiségeket érintő belföldi és külföldi eseményeket, reálisan értékeli azokat, és nyilvánosságra hozza álláspontját a nemzetiségi érdekeket veszélyeztető, az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatával, a helsinki záróokmánnyal, az alkotmánnyal és a hatályos törvényekkel ellentétes, hazánkban és másutt hozott rendelkezésekkel és intézkedésekkel kapcsolatban. A haza és a nemzetközi közvélemény hiteles tájékoztatása érdekében az unió magyar nyelvű sajtóorgánumot alapít.

11. Szövetségre szólítjuk fel a nemzetiségi jogok védelmében Európa valamennyi nemzeti kisebbségét. Okulva a történelmi tapasztalatokból, elengedhetetlenül szükségesnek tartjuk a nemzeti kisebbségek európai szervezetének létrehozását. Csak így biztosítható a kisebbségek határoktól és társadalmi rendszerektől független jogvédelme, önrendelkezési jogrendszerének törvényes biztosítása. (Egységes Európában – egységes kisebbségvédelem!)

(Cigány Újság –Romano Névipte 1990. június IV. évfolyam, KÖZÖS ÚT– DRUM KOMUN – GEMEINSAMER WEG – KETHANO DROM – SKUPNA POT – SPOLOČNA CESTA – ZAJEDNIČKI PUT, Különszám 2.)

Levélváltás a magyarországi kisebbségi törvénytervezetről

Magyarországi Nemzeti és Etnikai
Kisebbségek Kerekasztala
1065 Budapest, Nagymező u. 49./I.

Szabad György elnök úr
a Magyar Köztársaság Országgyűlése

Antall József miniszterelnök úr
a Magyar Köztársaság Kormánya
Wolfart János államtitkárhelyettes úr
Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal

Tisztelt Államtitkárhelyettes Úr!

A magyarországi kisebbségek alábbiakban felsorolt szervezetei 1991. január 30-án áttekintették a kisebbségi jogok szabályozásának, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvénytervezetek kidolgozásának eddigi folyamatát. A résztvevők egyetértettek abban, hogy nem látnak garanciát a jogszabály-előkészítés jelenlegi folyamatában arra, hogy a kisebbségek kulturális, nyelvi, érdekvédelmi és képviseleti igényei – a többségi nemzet érdekeivel összhangban – megfelelő kielégítést nyerjenek.

A jelzett problémák megoldásának elősegítésére a kisebbségi szervezetek megalakították a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztalát. A Kerekasztal konzultatív, érdekegyeztető fórum, amely a kisebbségi szervezetek érdekeinek és véleményének megfelelően kívánja elősegíteni a sorsukat alapvetően érintő törvény megszületését. Szeretnénk megtörni azt a gyakorlatot, hogy rólunk – nélkülünk döntsenek.

Azok a törvénytervezetek, amelyek eddig a kisebbségi szervezetekhez véleményezés céljából eljutottak:

- (1) Figyelmen kívül hagyták bizonyos elemi érdekeiket;
- (2) Nem tartalmazták a kisebbségi jogok érvényesülésének fontos garanciáit
- (3) Nem rendezték a kisebbségek legitim képviseletének ügyét az egyenrangú partneri viszony alapján helyi és országos szinteken;
- (4) Nem rögzítették az Alkotmányban is szereplő helyi és országos önkormányzatok létrehozásának és működtetésének a módját és közhatalmi jogosítványaik körét;
- (5) Nem tartalmazták a kisebbségek számára létfontosságú tömegkommunikációs, kulturális, nyelvi és oktatási alapintézmények létrehozásával és működtetésével kapcsolatos követelményeket és jogokat;
- (6) Hiányoztak belőlük a problémák kezelését szolgáló állami intézmények létrehozásáról és működéséről szóló előírások a kormány, az igazságszolgáltatás és az önkormányzatok szintjein;
- (7) Esetenként sértő diszkriminatív szabályozás is előfordult bennük a kisebbségekkel szemben jogvesztést is kilátásba helyezve, amennyiben nem fogadnák el a jogszabályalkotók feltételeit;
- (8) Nem tartalmazták a kisebbségi jogok érvényesülésének gazdasági biztosítékait és tárgyi feltételeit.

Az alapító kisebbségi szervezetek annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a kisebbségpolitika nincs megfelelő szinten képviselve a kormányban, és a kisebbségi problémák nem kapnak megfelelő nyilvánosságot, ami hátráltatja a kölcsönös megértés, a konszenzus kialakulását.

A Kerekasztalt létrehozó szervezetek az alakuló ülésen megállapodtak abban, hogy e levelet eljuttatják a címzettekhez, felhívják az országos kisebbségi szervezeteket a Kerekasztalhoz való csatlakozásra, és szakértők igénybevételével megfelelő határidőn belül közös tervezetet dolgoznak ki egy számukra kielégítő törvény megszületése érdekében.

Budapest, 1991. január 30.

Amalipe Cigány Kultúra- és Hagyományörző Egyesület; Magyarországi Románok Szövetsége; Magyarországi Horvátok Szövetsége; Magyarországi Szlovákok Szövetsége;

Magyarországi Németek Szövetsége; Magyarországi Szlovének Szövetsége; Magyarországi Roma Parlament; Phralipe Független Cigány Szervezet; Szerb Demokratikus Szövetség

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGI HIVATAL
Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztala

Budapest Nagymező u. 49 1065

Tisztelt Kerekasztal!

1991. január 30-án kelt levelükből örömmel értesültünk a Kerekasztal megalakulásáról, azt a kisebbségi önszerveződés és érdekegyeztetés fontos állomásának tekintjük és üdvözljük. A kisebbségi törvény előkészítése kapcsán szükségesnek tartjuk ismételtlen leszögezni, hogy Hivatalunk a tervezett törvény politikai alapelveinek kidolgozását vállalta, amely alapelvek számos ponton találkoznak az Önök véleményével. Az alapelveket, valamint az Igazságügyi Minisztérium által készített törvényjavaslatot véleményezésre eljuttattuk a kisebbségi szervezetekhez. Időközben Hivatalunk is elkészítette az Igazságügyi Minisztérium tervezetének véleményezését, amit e levél mellékleteként megküldünk Önöknek. Mint e szövegünkben is kiderül, véleményünk sok helyütt azonos vagy hasonló az Önök álláspontjával.

Nem tagadhatjuk, hogy a tervezett törvénnyel összefüggő érdekegyeztetési folyamat túlságosan elhúzódott, szó sincs azonban arról, hogy Hivatalunk Önök nélkül kívánna dönteni. Ellenkezőleg: Kifejezetten üdvözljük és hasznosnak tartjuk, hogy immár elkészül egy olyan tervezet, amely megfogalmazza a kisebbségi szervezetek elvárásait, igényeit, és így módot ad arra, hogy végre jól körülhatárolható, konkrét kérdésekben folyjon az egyeztetés, törekedhessünk konszenzusra, lehetővé téve egy tisztességes kisebbségi törvény megalkotását.

Tisztelettel és érdeklődéssel várjuk tervezetüket és kezdeményezni fogjuk annak széleskörű megvitatását, mint ahogy természetesen nem zárkozunk el más kérdések megtárgyalása elől sem.

Budapest, 1991. február 5.

Tisztelettel: Wolfart János s.k. a (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi) Hivatal elnöke

Törvény a hivatalos nyelvről

A Szlovák Nemzeti Tanács 1990. október 25-én a következő törvényt hagyta jóvá az SZK hivatalos nyelvről

1. §

(1) A törvény célja az, hogy a Szlovák Köztársaságban megállapítsa a hivatalos nyelvet, mint a kölcsönös nyelvi megértés és kommunikálás eszközt az állam területén, s ezzel biztosítsa az államhatalom, az államigazgatás és az önkormányzat folyamatos és hatékony végrehajtásához, valamint a mindenoldalú társadalmi fejlődéshez szükséges feltételeket.

(2) A hivatalos nyelv érvényesítésének elő kell segítenie a szlovák nemzet és a nemzeti kisebbségek demokráciájának és kultúrájának fejlődését a Szlovák Köztársaságban a megértés, a nemzetiségi összeférés, valamint az emberiség és a nemzetközi emberjogi köteleességek megszilárdításának a szellemében.

2. §

Hivatalos nyelv

A Szlovák Köztársaság területén a szlovák nyelv a hivatalos nyelv.

3. §

A hivatalos nyelv használata

(1) Az állami szervek, a községek önkormányzatának szervei és ezek dolgozói tevékenységükben a hivatalos nyelvet kötelesek használni. A természetes és jogi személyek a hivatalos kapcsolatokban szóban és írásban is a hivatalos nyelvet használják, hacsak egyedi előírások nem rendelkeznek másként.¹

(2) A közokiratokat a hivatalos nyelven állítják ki.

(3) Az állami szerveknek, a községek önkormányzata szerveinek és ezek dolgozóinak meg kell teremteniük a feltételeket ahhoz, hogy képesek legyenek alkalmazni a hivatalos nyelvet szóban, írásban, esetleg más, államilag elismert formában.

(4) A községeknek, városoknak ezek részeinek, utcáknak, tereknek közterületeknek az elnevezését és az egyéb földrajzi elnevezéseket hivatalos nyelven tüntetik fel.

4.§

Az állam köteles az oktatási és művelődési rendszerben megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy a Szlovák Köztársaság állampolgárai a hivatalos és mindennapi kapcsolatokban való alkalmazáshoz kívánatos mértékben sajátíthassák el a szlovák nyelvet.

5.§

Gondoskodás a hivatalos nyelvről

Az állam gondoskodik a hivatalos nyelv tudományos kutatásáról, valamint kultúrájának és tisztaságának növeléséről.

6.§

Más nyelvek használata

(1) Hivatalos kapcsolatokban az állampolgárok a cseh nyelvet is használhatják.

(2) Ha a nemzetiségi kisebbség tagjai a városban vagy községben a lakosságnak legalább 20 százalékát alkotják, az ilyen városokban és községekben saját nyelvüket használhatják a hivatalos kapcsolatokban. Ha az ilyen városban vagy községben a hivatalos kapcsolatban olyan állampolgár lép fel, aki nem tagja a nemzetiségi kisebbségnek, az eljárást a hivatalos nyelven vezetik. Az állami szerveknek és a községi önkormányzati szerveknek a dolgozói nem kötelesek ismerni és használni a nemzetiségi kisebbség nyelvét. A közokiratokat és az iratokat hivatalos nyelven állítják ki.

(3) Az állami szervek és a községi önkormányzati szervek ítélik meg az 1. és 2. bekezdések alapján, s e törvény 1. és 4. bekezdésének figyelembevételével a nyelvhasználat lehetőségét, célszerűségét és módját a hivatalos kapcsolatokban.

(4) Az 1. és a 2. bekezdések nem érintik a nemzeti kisebbségeknek az egyedi előírásokból eredő jogait.²

7.§

A hivatalos nyelv használatát érintő jogvitákat az illetékes államigazgatási szervek (járásai hivatalok) döntenek el államigazgatási eljárásban s a határozataikat a bíróságok vizsgálják felül.

8.§

Ez a törvény a kihirdetése napján lép hatályba.

Az alapvető jogokról és szabadságjogokról szóló csehszlovákiai alkotmánylevél

(Részletek)

A Szövetségi Gyűlés a Cseh Nemzeti Tanács és a Szlovák Nemzeti Tanács javaslata alapján,

elismerve az ember természetes jogainak, a polgári jogoknak és a törvény szuverenitásának sérthetetlenségét,

az emberiség egyetemesen elfogadott értékeire, nemzeteinek demokratikus és öngazgatási hagyományaira építve,
emlékezve azoknak az időknek keserű tapasztalataira, amikor hazánkban elnyomták az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat,
remélve e jogok szavatolását minden szabad nemzet közös igyekezetével,
kiindulva a cseh nemzet és a szlovák nemzet önrendelkezési jogából,
tudatában a jövő nemzedékeivel szembeni társfelelősségének Földünkön az élet sorsáért,
s kifejezve annak akaratát, hogy a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság méltóképpen beilleszkedjék az ezeket az Értékeket becsülő államot sorába,
elfogadta az alapvető jogoknak és szabadságjogoknak alábbi Alkotmánylevelét:

Első fejezet

Általános rendelkezések

1. cikkely

Az emberek szabadok és egyenlők méltóságukban, valamint jogaikban. Az alapvető jogok és szabadságjogok feladhatatlanok és elidegeníthetetlenek, elvülhetetlenek és eltörölhetetlenek.

2. cikkely

(1) Az állam a demokratikus értékekre épül, s nem kötődhet sem kizárólagos ideológiához, sem vallási meggyőződéshez.

(2) Az államhatalom csak a törvény által meghatározott esetekben és keretek között gyakorolható, mégpedig a törvényben megállapított módon.

(3) Mindent szabad, amit a törvény nem tilt, és senkit sem szabad kényszeríteni arra, amit a törvény nem ír elő.

3. cikkely

(1) Az alapvető jogok és szabadságjogok mindenki számára biztosítottak, függetlenül nemétől, fajától, arcszínétől, nyelvétől, hitétől és vallásától, politikai vagy más meggyőződésétől, nemzeti vagy szociális származásától, a nemzetiséghez vagy az etnikai kisebbséghez való tartozásától, vagyonától, családi származásától vagy más helyzetétől.

(2) Mindenkinek joga szabadon eldönteni nemzetiségét. Tiltott ennek s döntésnek bármiféle befolyásolása és az elnemzetietlenítést célzó nyomás minden módja.

(3) Senki sem szenvedhet kárt jogaiban, alapvető jogainak és szabadságjogainak érvényesítésében.

4. cikkely

(1) Kötelességeket szabni csak a törvény alapján, csak annak keretében s csak az alapvető jogok és szabadságjogok megőrzésével lehet.

(2) Az alapvető jogok és szabadságjogok csak az alapvető jogok és szabadságjogok alkotmánylevelében (a továbbiakban csak „Alkotmánylevel”) rögzített feltételek mellett és csak törvénnyel módosíthatóak.

(3) Az alapvető jogok és szabadságjogok törvényes korlátozásai azonos módon vonatkoznak a megszabott feltételeknek megfelelő minden esetre.

(4) Az alapvető jogok és szabadságjogok kereteiről szóló rendelkezések alkalmazásánál meg kell állapítani lényegüket és értelmüket. Az ilyen korlátozások nem alkalmazhatóak más célokra, csak a meghatározottakra.

Harmadik fejezet

A nemzetiségi és az etnikai kisebbségek jogai

24. cikkely

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

(1) Senkinek sem lehet a kárára hozzátartozása bármely nemzetiségi vagy etnikai kisebbséghez. Szavatolt a nemzetiségi vagy az etnikai kisebbségekhez tartozó polgárok sokoldalú fejlődése, főleg joguk a kisebbség más tagjaival együtt fejleszteni kultúrájukat, anyanyelvükön terjeszteni és befogadni az információkat, és nemzetiségi egyesülésekben tömörülni. A részleteket törvény határozza meg.

(2) A nemzetiségi és az etnikai kisebbségekhez tartozó polgárok számára a törvényben meghatározott feltételek mellett szavatolt egyben:

- a) az anyanyelvi művelődés joga;
- b) a hivatalos kapcsolatban az anyanyelv alkalmazásának joga;
- c) a nemzetiségi és az etnikai kisebbségeket érintő ügyek megoldásában a részvétel joga.

1 Például: A Polgári perrendtartás 18. paragrafus. A Büntetőperrendtartás 2. paragrafusának 14. bekezdése.

TILKOVSKY LORÁNT

Magyarországi németek - szovjet munkatáborokban

Az elmúlt esztendő folyamán, a megváltozott körülményeknek köszönhetően, három tudományos értékű kiadvány is megjelent erről a hazánkban évtizedeken át tabutémának tekintett – vagy csupán elvétve, s akkor többnyire elfogultan értékelt – kérdésről.¹ Dokumentumkötet mind a három, új adatokkal – főleg megrázó emberi dokumentumokkal – és új, humánus felfogással, amely különböző folyóiratainkban már 1989-ben helyet kapott, s egy helyi visszaemlékezés-gyűjteményt is eredményezett.²

Az egyik kötetet a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványként jelentette meg³, és történészek szaktanulmányaival országos képet ad az elhurcolásról, valamint az elszenvedett légerviszonyokról. Ezt az akciót az érintettek közül igen sokan nem éltek túl. A hazakerültek közt pedig kevesen érték meg a kései teljes erkölcsi – és szerény anyagi – rehabilitációt, annak beismerését és kimondását Magyarországon, hogy az elhurcoltak – a maguk nagy tömegében – nem voltak bűnösök: áldozatai voltak egy olyan eljárásnak, amely a kollektív felelősség elvén alapult. A kötet már a címében jelzi, hogy ez az 1944 végén, 1945 elején a magyarországi németekkel szemben lefolytatott akció csak első állomása volt a kollektív büntetésnek, amelyben részesíteni akarták őket, hiszen ezután vette kezdetét Németországba való kitelepítésük.

A másik kiadvány a békési és Csanádi németek szovjet munkatáborokba hurcolásának és ottani sorsuknak dokumentumait tartalmazza; ezt Erdmann Gyula állította össze s látta el bevezető tanulmánnyal.⁴ A harmadik Füzes Miklóssé, aki a fentebb említett kétnyelvű kiadványban is szerepel tanulmánnyal és dokumentumokkal. Önálló kötetében az ország különböző részeiből közöl – délkelet-dunántúli vonatkozásban különösen gazdag – anyagot, bővebb bevezető tanulmánnyal. Ez a „Modern rabszolgaság” főcímet viselő kötet – jóllehet szintén főleg a németek elhurcolásáról és szovjet lágerekben sínylődéséről szól –, azt érzékeltetendő, hogy erre a sorsra nemcsak németek, hanem magyarok is jutottak, az alcímet így fogalmazta meg: „Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945-1949”. A címlapon utalás történik a hírhedt „malenkij robot”-ra is: a „kicsi munka” jelszavával valójában évekre szóló kényszermunkára hurcolták el az embereket.⁵

A Magyarországi Németek Szövetsége főtítkárának, Hambuch Géának előszavával megjelent kétnyelvű kötetben Zielbauer György tollából való a nyitótanulmány. Ennek érdeme, hogy Balogh Sándor egy 1982-ben közölt tiszántúli deportálási adatából és ehhez fűzött helyes megjegyzéséből kiindulva⁶, s a keletre történő deportációt immár országosan feltárva, az akciót nem önmagában, hanem mint a „kollektív büntetés” első állomását vizsgálja, s így találja meg a szovjet akció összefüggését a nem sokkal később kezdeményezett németországi kitelepítéssel, mint második állomással. Ezt az összefüggést érvényesítette Zielbauer az ugyancsak 1990-ben megjelent önálló kötetében is, amely a történetek súlyos következményeit 1955-ig kíséri nyomon.⁷

Zielbauer 1989-ben megjelent korábbi könyve, amely az 1945–1949. évekből közölt adatokat és tényeket a magyarországi németiség történetéből egyáltalán nem foglalkozott még a Szovjetunióba történt deportálásokkal⁸; Fehér Istvánnak a kitelepítés történetét feldolgozó, előző évben – 1988-ban – megjelent könyve anélkül idézte Balogh említett adatát, hogy a hazai németek 1944 végi, 1945 eleji deportálásáról egyetlen további szót ejtett volna, jóllehet arról említést tett, hogy a jugoszláviai és romániai németek egy része a Szovjetunióba került, ahol újjáépítési munkában vettek részt, sőt Sztálintól idézett is egy erre vonatkozó későbbi magyarázatot, amely a hátvidék nyugalmának biztosítása szükségességével indokolta a német lakosság elhurcolását.⁹ Zielbauer újabb kutatásai tehát előrevivő, fontos eredményekre vezettek, és a magyarországi németiség második világháború utáni sorsa egységesebb

szemléletéhez segítenek. Zielbauer egyébként, aki megállapításait számos cikkében és előadásában ismertette, maga is végigélte az elhurcoltatás és a szovjet munkatábor viszontagságait. Agilitásával nagy szerepet játszott és játszik az elhurcoltak – és meghurcoltak – erkölcsi és anyagi rehabilitációjáért folytatott küzdelemben.

Zielbauer nyitó tanulmánya megjelöli, azokat a régiókat, ahol – a Magyarország területén fokozatosan nyugatra haladó szovjet frontvonalak mögött – egymás után megtörtént a német polgári lakosság munkaerejének „mozgósítása”: 1. Tiszántúl és Északkelet-Magyarország, 2. Budapest környéke és a Duna-Tisza köze, 3. Délkelet-Dunántúl. A szovjet csapatok által legutoljára birtokba vett nyugat-magyarországi területeken már csak kismértékű „igénybevételre” került sor. Jóllehet a témát Zielbauer – mint a többi szerző is – a mai Magyarország területe vonatkozásában vizsgálja, megmutatja az Északkelet-Magyarországon lefolytatott akció összefüggését a Kárpátaljáról történt elhurcolásokkal, a tiszántúli akció kapcsolatait a román uralom alá visszakerülő szatmári svábok elszállításával.

A magyarországi németek munkaerejének igénybevétele a felsőbb szovjet katonai vezetés 1944. december 22-én kelt parancsára történt, amelyet az éppen ezen a napon megalakult Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány tudomásul kellett vennie, s csupán az általa mentesíteni kívántak köre meghatározásában próbálhattak egyezkedni. Az egyes helységek szovjet katonai parancsnokai azonban az elhurcolás gyors lebonyolításával eleve meghíúsították ezt a törekvést, s a továbbiakban már csak azok visszahozatalára tehetett – eredménytelen – lépéseket a magyar külügyminisztérium, akiket – a helyi hatóságoktól kért igazolásokat is figyelembe véve – politikailag megbízhatóknak minősített az elhurcoltak közül.

Az elhurcoltak számának megállapítása nagy nehézségekbe ütközik: az elszállításra átvettek listái szovjet kézben maradtak, s mindmáig hozzáférhetetlenek; a magyar levéltárakban a visszahozatni próbáltak ennél jóval szűkebb jegyzékei maradtak fenn; az időközben visszaszállított betegekről nincsenek pontos kimutatások, a végső hazatérés pedig a hadifoglyokkal együtt történt, s így bizonytalan a munkatáborokból hazatértek különválasztása azoktól, akik hadifogoly-táborokból tértek vissza.

A „magyar hadifoglyok” kategóriája igen széles volt: a Szovjetunió területén és a magyarországi harcok sorát foglyul ejtettek, illetve az átszervezésre Németországba küldött magyar katonai és leventealakulatok hadifogollyá nyilvánított tagjain kívül azok is ide kerültek, akik már elhagyták magyarországi alakulataikat és visszatértek a civil életbe, de jelentkezniük kellett, vagy felkutatták őket, s azok is, akik ugyan noha sem voltak katonák, de katonakorúak vagy leventék voltak. Ilyen értelemben a civil lakosság köréből is folyt „hadifogoly-szedés”. A hadifogoly-táborokba hurcolásnál nem tettek nemzetiségi különbséget magyarok és magyarországi németek között. Életük a különböző szovjet hadifogolytáborokban még alapos feltáró munkára vár.

A mindkét nembeli polgári lakosság igénybevétele néhány órás vagy napos „kicsi robotra” (pl. vagonok ki- és berakására, szovjet tábori konyhák tüzfával ellátására stb.) vagy többnapos „hadimunkára” (pl. megrongálódott utak, hidak, repülőterek rendbehozására) a szovjet csapatok megjelenését követően azonnal általános gyakorlattá vált. Nemzetiségi különbségtétel legfeljebb annyiban érvényesült benne, hogy vegyes lakosságú vidékeken a magyar előjárók gyakorta inkább a nemzetiségi lakosságrészből igyekeztek kiállítani a szovjet katonai parancsnokságok által megkívánt munkaerőt. Erdmann Gyula mutat rá arra, hogy amikor a szovjet részről kifejezetten németek vonatkozásában elrendelt munkaerő-mozgósítás a magyarosodottakat, magyarrá váltakat is érintette, ezek mentesítése érdekében Békés megyében a román lakosság igénybevételét akarták javasolni.

A már említett 1944. december 22-i 0066. számú szovjet hadparancs „az összes német származású munkaképes személyeknek a mozgósítását” rendelte el, férfiaknál 17–45, nőknél 18–30 éves korig. Mozgósításuk „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkák”

teljesítésére szolt, illetve – e parancs német nyelvű kiadásában „újjáépítési munkák végzésére a mögöttes frontterületen”.¹⁰ Jóllehet ez utóbbi megfogalmazás – a magyar nyelvű példánytól eltérően – nem a közvetlen front mögötti területet említette, ahol majd a munkavégzés történik, és nem közmunkáról, hanem újjáépítési munkáról szolt, szintén nem mondta ki nyíltan, hogy a munkára mozgósított németeket – a magukkal viendő, 15 napra elegendő élelemmel, s fejenként legfeljebb 200 kg-ot kitevő poggyászaikkal – a Szovjetunió területére szállítják, hogy amit ott a visszavonuló német csapatok romboltak, azt németek építsék újjá, s e jóvátételi munkára való igénybevételük időtartamára egyáltalán nem tért ki.

A szerzők foglalkoznak a szovjet mozgósítási parancs nyomtatott hirdetményeken, illetve ismételt dobolás útján történt közzétételével, de elkerülte figyelmüket, hogy a vidéki sajtóban is jelentek meg erre vonatkozóan közlemények.¹¹

A helységek szovjet katonai parancsnokai a német származású munkaképes személyek listáját az illető helységek előljáróságával állították össze. Ezek részéről általában az a törekvés nyilvánult meg, hogy azokat vegyék fel a listára, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával magukat német nemzetiségűnek vallották, és védeni próbálták azokat a német anyanyelvűeket, akik magyar nemzetiségűnek írták be magukat, s méginkább azokat, akik német származásuk ellenére magyarnak jegyeztették be magukat mind az anyanyelvre, mind a nemzetiségre vonatkozó kérdőpontokban. Ebben a helyzetben majd mindenütt pattanásig feszültek az ellenétek azok között, akik a háború éveiben volksbundisták voltak, vagy legalábbis e szervezet szorosabb befolyása alá kerültek, és azok közt, akik – a magyarsághoz asszimilálódottságukkal összefüggésben – következetesen „magyarélműségeket” tanúsítottak, esetleg aktív résztvevői is voltak a Volksbunddal élesen szemben álló Hűségmozgalomnak. A szovjet katonai parancsnokok mindenütt elvetették a listáknak efféle első változatait, s ragaszkodtak a német származás alapján történő igénybevételhez, mert csak így remélhettek kellő számú német munkaerőt. A helyi szovjet parancsnokok által gyakran megfélemlített előljáróságok újabb listájára olyan német származásúak is rákerültek, akik már nem is tudtak németül, magyar öntudatúak, esetleg magyarosított nevűek is voltak; olyanok is, akik a Hűségmozgalom tagjai voltak, köztük olyanok, akik a Volksbundból kilépve, annak hátat fordítva csatlakoztak. Előfordult, hogy a volksbundisták ügyeltek arra, hogy a német származásúakra kirótt munkavégzésből ez utóbbiak se vonhassák ki magukat. Több helyütt korrupció is szerepet játszott abban, hogy ki kerülhetett el a listára vételt. A helyi szovjet katonai parancsnokok, hogy kiállíthassák a felsőbb parancsnokságok által elvárt kontingenseket, a megadott korhatárokon aluli és felüli személyeke is „mozgósítottak”, s nagy számban vittek el fiatal anyákat is, akiknek kis gyermekeiktől kellett megválniuk. A mozgósítási parancsnak egyrészt a szovjet hadbíróssággal való fenyegetőzés miatt nem mertek ellenszegülni, másrészt azért sem tették ezt, mert bizonyos kiszivárgó hírek ellenére többnyire abban a hitben voltak, hogy legfeljebb néhány hetes igénybevételről lesz szó, viszonylag közeli, front mögötti területen. A szovjet katonai parancsnokok a nyugtalanodóknak jó bánásmódot ígértek.

Füzes Miklós „A rabszolgaszerzés” címet adta a kétnyelvű kötetben megjelent tanulmányának, ezzel is kifejezésre akarván juttatni e „munkaerő-mozgósítás” kritikáját. Mint a „Modem rabszolgaság” című önálló kötetének bevezetőjében, itt is rámutat arra, hogy a Debrecenben megalakult Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány belügyminisztere, Erdei Ferenc, azon jelentés hatására, amelyet Békés megye alispánja intézett hozzá e tárgyban, érintkezést keresett és talált a szovjet főhadiszálláshoz, amely – bizonyára a már megindult fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel – hozzájárult ahhoz, hogy a folyamatban lévő munkaerő-mozgósítási akcióba bekapcsolódva az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány érvényesíthesse szempontjait. A magyar belügyminiszter 1945. január 5-én adott értesítést erről a megállapodásról, megjelölve e „rendeletében” az igénybevétel alól mentesítendő kategóriáit. Megbízottja, Szobek András Békés megyei főispán hamarosan meg is jelent a

helyszínen, nyugtatgatta a kedélyeket, de a kiszállítandók listájának a szovjet katonai parancsnokokkal közös felülvizsgálatára, s az ennek során igazoltak mentesítésére nem került sor: a jórészt államvédelmi alakulatokhoz tartozó szovjet tisztek és katonák a listára felvettek gyűjtőhelyekre kísérését, bevagonírozását, elszállítását haladéktalanul végrehajtották. Egyes vidékeken a gyűjtőhelyekre terelésben az ország területére behatolt jugoszláv partizánok is részt vettek.

A Füzes Miklós tanulmányához csatolt – kissé szerkesztetlen – dokumentumrésznél bővebben találhatunk idevágó dokumentumokat önálló kötetében, valamint – békési, csanádi vonatkozásban – az Erdmann Gyula szerkesztette kötetben. Ez utóbbiban különösen a Békés megyei kommunisták állásfoglalásai hívják magukra a figyelmet, ők ugyanis bár elfogadták, hogy a Szovjetunió mint győztes hatalom, a legyőzött németekre akarja hárítani az újjáépítés terhének jelentős részét, kifogásolták, hogy a német munkaerő megszerzésére irányuló akció magyarországi lebonyolítását nem az egyedül illetékes magyar kormányra bízzák, s hogy önkényes eljárásuk olyan német származásúakat is tömegesen érint, akik „beolvadt jó magyar emberek”. Kimondták, hogy ily módon „ugyanolyan igazságtalan és tragikus sérelem éri a magyar népet, az ország testét, mint annak idején a zsidó származású magyarok tömeges elhurcolásával”, és hogy ez a dolog ily módon a Szovjetunió iránti rokonszenvenek „valósággal a sírját ássa meg”. Ha a Szovjetunió „ilyen bánásmódban, ily kevés megértésben és méltányosságban részesít bennünket, akkor, úgy hisszük, aligha fog sikerülni az új, szabad s független, demokratikus Magyarország fölépítése” – s mint zárójelben hozzátették – még kevésbé a szocializmus ügyének diadalra juttatása!”¹² Erdmann bevezető tanulmánya német származású szocialisták elhurcolásáról is tud, sőt olyan helyi kommunista vezetőről is, akit hajlandó lett volna a szovjet parancsnok mentesíteni, de az vállalta elhurcolásra kijelölt társai sorsát.

Zielbauer és Füzes egyaránt rámutatnak arra, hogy az akciót a magyar fegyverszüneti egyezmény 1945. január 20-i aláírása előtt lebonyolították, s hogy az egyezmény szövegében semmi sem utal arra, hogy Magyarországnak munkaerő rendelkezésre bocsátásával is jóvátételt kell teljesítenie.¹³ Hambuch Vendel tanulmánya, amely a vonatkozó német szakirodalom felhasználásával szélesebb összefüggésben vizsgálja a kelet- és délkelet-európai németek szovjet deportálását, megemlíti, hogy éppen a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötésének napján tájékoztatta a szovjet külügyi népbiztos, Majszkij az amerikaiak moszkvai nagykövetét, Harrimant arról, hogy a Szovjetunió német férfi és női munkaerő évekre szóló tömeges igénybevételét is a jóvátétel nélkülözhetetlen részének tekinti. A munkaképes romániai, jugoszláviai németeknek a magyarországgal egy időben végrehajtott elhurcolása ekkor már szintén befejeződve, az Odera–Neisse vonatról keletre eső területek németsege „igénybevételének” megkezdése előtt történt a szövetséges hatalmak felé az első ilyen vonatkozású szovjet közlés. Az 1945. február 4–11-i jaltai konferencián Sztálin megkapta Churchill és Roosevelttől hozzájárulását a németek szovjetunióbeli jóvátételi jellegű újjáépítő munkára való felhasználásához.

A délkelet-európai országokból munkára hurcolt németek számát a Hambuch által használt, a dunai svábok történetét áttekintő mű mintegy 150 000-re teszi,¹⁴ az elhurcolt keletnémet polgári személyek számát pedig egy erre vonatkozóan felhasznált munka 400 000-re becsüli.¹⁵ Ezek alapján Hambuch összesen 550 000-ben állapítja meg a Szovjetunióba deportált német személyek összlétszámát. Érdekes lett volna figyelembe venni más kiadványokat is. Az egyik legújabb munka a Német Vöröskereszt adatai alapján összesen 874 000 német polgárt személy szovjetunióbeli munkára hurcolásáról tud, ezek közül 75 000-re teszi a Romániából, 30–40 000-re a Jugoszláviából, és 30–35 000-re a Magyarországról elhurcolt német polgári személyek számát.¹⁶ Amikor a most ismertett magyarországi kiadványok szerzői 60–65 000-re becsülik a Szovjetunióba hurcolt magyarországi németek számát, nem eléggé világosan különböztetik meg – pedig erre a Német Szövetségi

Köztárságban már az ötvenes évek közepén rámutattak hivatalos kiadványok –, hogy közülük mintegy 30 000 hadifogolytáborba került, és nem jóvátételi munkatáborba. Már itt és ekkor utalás történt arra, hogy a Magyarországról hadifogolyként vagy munkaszolgálatra polgárt személyként elhurcoltak – összesen 600 000 ember – 10 %-a volt német, ami meghaladja ugyan az ország összlakosságában elfoglalt arányukat mégis vitathatatlanná teszi, hogy döntő többségükben nem németeket, hanem magyarokat hurcoltak ki a Szovjetunióba.¹⁷

A dolog természeténél fogva jogosan beszélnek a szerzők kényszermunkáról, mégis azok a munkatáborok, ahol a jóvátételi munkára kényszerítettek dolgoztak, nem voltak – büntetőtábor értelemben – kényszermunka-táborok: ez utóbbiakba szovjet bíróságot által kényszermunkára ítélték kerültek. Tudjuk – Füzes Miklós önálló kötetében is van erre egy példa –, hogy a Magyarországról elhurcoltak közül többet is erre a sorsa jutottak, de ez nem kifejezetten a jóvátételi munkára hurcolt magyarországi németekkel, hanem magyar gyanúsítottakkal, kémkedéssel vádoltakkal, és más, többnyire koholt vádak alapján elítéltekkel fordult elő. A jóvátételi munkára hurcolt magyarországi németek – bármennyire is nehéz – tábor körülményei enyhébbek voltak a kényszermunkára ítélték táboraiiban uralkodóknál; a helyi ukrán, orosz s más lakossággal együtt, ugyanolyan silány élelmezési és higiéniai viszonyok közt, ugyanazt a kemény munkát végezték a bányákban, gyárakban, kolhozokban, szovhozokban. A tömeges legyengülés, a gyakori megbetegedések, járványos betegségekben történt nagyszámú elhalálozás korántsem csak azokra volt jellemző, akik a német jóvátételi munkatáborokból jártak az említett munkahelyekre. A német szakirodalom a Szovjetunióba hurcolt összes német polgári személy 45 %-ának pusztulásáról szól, de megállapítja, hogy ezen az átlagon belül a legnagyobb veszteséget a keletnémet elhurcoltak szenvedték el, a Délkelet-Európából (Romániából, Jugoszláviából Magyarországról) elhurcolt német jóvátételi munkások emberveszteségét 15–20 %-ra teszi.¹⁸ Ehhez viszonyítva Füzes Miklós becslése, amely szerint a jóvátételi munkára Szovjetunióba szállított magyarországi németek közül „az elhunytak aránya mintegy kétharmados, de az 50 %-ot mindenképpen meghaladja” – túlzásnak tűnik.

Az elhurcoltak visszaemlékezéseiből Hetesi Erzsébet és Mayer Éva igen sokoldalú összeállítást tett közzé a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványában. Kiténik belőle a közmunkára mozgósítás módja,¹⁹ kikísérésük szülőfalujukból a gyűjtőhelyekre, s onnan a vasúti szerelvényekhez, majd hosszú utazásuk a munkatáborokig. Elmondják, hogyan történt ott elhelyezésük, milyen volt élelmezésük, egészségügyi ellátásuk, hogyan történt munkájuk megszervezése. Tömör képet adnak az első lágerévek (1945–1946) különösen súlyos viszontagságairól, a pusztító betegségekről, a munkaképtelenné váltak hazaszállításáról, a tovább dolgozók küzdelmes erőfeszítéseiről, hogy túléljék szenvedéseiket, s valahára hazakerülhessenek. Beszámolnak arról, hogy élet- és munkakörülményeik 1947–1948-ban javultak, majd arról, mikor és hogyan történt végleges hazaszállításuk, milyen volt fogadásuk a Magyarországon kialakult általános politikai helyzetben és közhangulatban, s különösen a hazai németiség már megkezdett vagy be is fejeződött kitelepítése körülményei között.

Voltak, akik naplót vezettek, amelyben megörökítették elhurcolásuk, elszállításuk, lágeréletük eseményeit, akik verseket írva adtak kifejezést fájdalmuknak, szenvedéseiknek, hazavágyódásuknak, s akik – oly ritkán megérkezett – tábori levelezőlapjaikon vallottak minderről. Erdmann Gyula, Füzes Miklós dokumentumkötetei közzéteszik, ami fennmaradt ezekből, s azon túl szisztematikusan gyűjtöttek visszaemlékezéseket e szomorú, tragikus történet azon részesei körében, akik Magyarországon még fellelhetőek, s az utóbbi években már mertek megnyilatkozni. Mint tudjuk, a Nyugat-Németországba került elüldözött, kitelepített, áttelepült németek – köztük magyarországiak – egykori kihallgatási jegyzőkönyveiből, nyilatkozataiból, visszaemlékezéseiből külön állag létesült a Német Szövetségi Levéltárban²⁰ amelynek anyagából már az ötvenes évek közepén több

dokumentumot közzé is tettek.²¹ Ezt az anyagot is figyelembe véve lehetne csak megbízható képet formálni a Szovjetunióba hurcoltak és általában a magyarországi németek német öntudata és német nyelvi állapota, illetve asszimiláltságuk tekintetében. A mai Magyarországon gyűjtött dokumentumokból ugyanis olyan kép bontakozik ki, hogy többségükben magyaroknak érezték magukat, anyanyelvükön kevésbé vagy egyáltalán nem tudtak, s a szovjetunióbeli táborokban, illetve munkahelyeken velük együtt élő és dolgozó más németek – különösen erdélyi szászok – nemzeti öntudata és kultúrája keltett bennük mélyebb benyomást.

A visszaemlékezők, interjúalanyok őszinte elbeszéléseiből több fontos mozzanatot külön is szükséges kiemelni. Így azt, hogy a Szovjetunióban az egyszerű lakosság – a minden németben fasisztát látó kezdeti bizalmatlanság, a bennük tudatosan szított gyűlölet múltán – meglátta a németben is a szenvedő embertársat, akinek sorsától nem sokban különbözik az övé. Barátságosak és segítőkészek voltak irántuk, együtt keseregtek velük egyaránt nyomorúságos sorsukon, s bizalmas megnyilatkozásokat lehetett hallani tőlük a sztálini rendszerről. Helyenként a közeli város vagy falu templomában együtt imádkoztak a helybeli görögkeleti hívekkel a német munkatáborokból oda betérő katolikus vagy protestáns keresztények. A táborok ugyan szögesdróttal voltak körülvéve, a szökéssel próbálkozókat többnyire elfogták és mindig keményen megbüntették, hol durva, hol emberséges örök kísérték munkára a tábor lakóit, de olykor eltávozást lehetett kapni más közeli táborokban lévő rokonok, ismerősök felkeresésére, a bányatelepről be lehetett villamosozni a városba egy kis csencselésre vagy látogatásra olyan családokhoz, amelyektől olykor meghívást kaptak egy-egy tea melletti beszélgetésre. Többen elmondták a visszaemlékezők közül, hogy borzasztó gyatra volt ugyan a légerekben az orvosi ellátás, de némelyiküket a városi kórházba utalták, s ott nyerték vissza munkaképességüket. Iszonyú gyenge volt élelmezésük, de azt feljavíthatták a jó munkateljesítményért kapott talonok beváltása révén, majd később, amikor már fizetést kaptak kézhez, megtakarításaikból. A legyengülteket felmentették a nehéz bányamunka alól, s felerősítésük végett néhány hónapra mezőgazdasági munkára küldték, mert ott könnyebben juthattak élelemhez. Akiket pedig végleg munkaképtelennek kellett nyilvánítani, hazaküldték szülőföldjükre ahonnan „mozgósították” őket. Minden évben jöttek haza ilyen betegszállítmányok.

Akár csak e momentumok ismeretében is igazolhatatlan és meghökkentő, hogy Füzes Miklós szerint a náci Németország által a zsidók megsemmisítésére létrehozott táborokkal azonos megítélés alá kell, hogy essenek a németek – így a magyarországiak – számára a Szovjetunióban működtetett jóvátételi munkatáborok, mert szerinte azokban is – ugyancsak fajelméletből táplálkozó – népiirtás folyt, csak más eszközökkel: „emitt a kényes munkát a természettel végeztették el”. Aki ismeri a szakirodalomból a magyarországi zsidók deportálásának, kiszállításának auschwitzi fogadtatásának, a gyermekek, aggok munkaképtelenek kiválogatásának és gázkamrába küldésének hiteles történetét, a szigorúan elzárt zsidó táborok valóságos életét, a bánásmódot, s annak nyílt hangoztatását a zsidók előtt, hogy nem élhetik túl a világháborút, – azok akár csak a Füzes könyvében közölt visszaemlékezések alapján is józanul megítélhetik, hogy azokban a szovjetunióbeli német jóvátételi munkatáborokban, amelyekben magyarországi németek is voltak, más volt a helyzet és mások voltak a célkitűzések. Itt nem volt törekvés népiirtásra, Endlösung-ra, ellenkezőleg: munkaképes emberek tömegére volt szükség. A járványok pusztításaival szemben, amelyek a velük közös munkahelyen dolgozó saját népbelieket ugyanúgy sújtották, egyszerűen tehetetlenek voltak az általánosan kétségbeejtő élelmezési és közegészségügyi viszonyok között. Az volt a szovjet munkáltatók – bányavállalatok, gyárak, mezőgazdasági üzemek – érdeke, hogy az általuk dolgoztatottak megőrizték, illetve visszaszerezzék munkaképességüket. Akiknél erre nem mutatkozott esély, azokat a táborba kiküldött felülvizsgáló bizottságok nem gázkamrába, hanem haza irányították. Nem arról biztosították

őket, mint a náci németek a zsidókat, hogy a táborból nem kerülhetnek ki élve, hanem azzal öntötték lelkét a csüggedőkbe, hogy nemsokára hazamehetnek. Ennek elérkeztét persze oly nehéz volt kívánni, s a deportált magyarországi németek sokszor fakadtak ki keserűen, hogy csak hitegetik ezzel őket. A visszaemlékezők elmondták, hogy amikor végre tényleg elérkezett teljes hazaszállításuk ideje, az ukránok, oroszok, és munkahelyeik, táborkörnyezetük egyéb más nemzetiségei baráti érzelmekkel búcsúztak tőlük, mert megtanulták becsülni őket a deportálás súlyos évei és körülményei közt is bizonyított emberi jó tulajdonságaikért. A kényszerből végzett munkát is elismerést keltően jól végezték, különösen mióta abban bizonyos premizálási formák alkalmazásával érdekeltté tudták tenni őket.

A témával foglalkozó, itt ismertetett kiadványokban – Füzes Miklós könyve kivételével – megtalálhatjuk számos dokumentum hasonmását: a németek munkára mozgósítását elrendelő szovjet parancsokat, az elszállítottak egy része visszahozására tett magyar lépések egyik dokumentumát, a táborból érkezett, illetve oda küldött levelezőlapokat, egy táborlakó naplójának egyes lapjait, rajtuk a tábor alaprajzával, elbocsájtó papírt a szovjet táborból, igazoló iratokat, amelyekkel a hazatérteket a magyar hatóságok ellátták.

Nagybecsű archív fotók találhatóak a kétnyelvű kiadványban, Zielbauer összeállításában: a szovjetunióbeli táborokban készült csoportképekhez a Németországba történt kitelepítést megörökítő felvételek csatlakoznak, majd hazai és németországi találkozókra készült felvételek következnek, amelyeken a második világháború, illetve az azt követő évek igazságtalan meghurcoltatásai áldozatairól emlékeztek meg, s felelevenítették az átélteket.

Hiányolni lehet viszont az itt ismertetett kiadványokban a szülőföldtől a lágerekig vezető – a naplóírók és visszaemlékezők által egyaránt részletesen leírt – útvonalak térképi ábrázolását, valamennyi ukrainai, illetve Kaukázus-vidéki és baskíriai lágér jól áttekinthető feltüntetésével.²³ Az ukrainai lágerekbe jutottakat főleg a Donyec-medence bányáiban dolgoztatták, a Kaukázus-vidéki és baskíriai lágerekbe kerültek a háború során tönkrement olajkutat, tartályok, vezetékek helyreállítási munkálataiban foglalkoztatták. A Dél-Uralban, Ufa környékén találkoztak a Magyarországról deportált németek az áttelepített volgai németekkel, valamint németországi németekkel, akiket az Odera–Neisse vonaltól keletre eső – Lengyelországnak juttatott-területről „mozgósítottak” 1945-ben. A magyarországi németek hazaszállításának útvonalai nagyjából – de nem teljesen – a kiszállítás útvonalaival egyeztek meg. A táborokba, amelyeket végre elhagyhattak, sok helyütt német hadifogságból szabadult, de szabadon nem engedett szovjet katonákat helyeztek el, ezekkel pótolva a távozásukkal kieső munkaerőt.

A hadifoglyokkal vegyesen hazaérkező jóvátételi munkásokat is államvédelmi kihallgatásoknak vetették alá, majd azzal a felszólítással bocsájtották őket Debrecenből lakóhelyükre, hogy útközben éltsék a kommunista párt vezérét, Rákosi Mátyást, akinek hazatértüket köszönhetik, szovjetunióbeli éveikről viszont saját érdekükben hallgassanak. A német hazatérők közül kiszűrt SS-katonákra – függetlenül attól, hogy önkéntesként vagy kényszersorozással vonultatták be őket annak idején – hazai internáló táborok vártak, ahol még évekig dolgoztatták őket nagyszabású ipari beruházásokon (Tiszaölök,²⁴ Kazincbarcika, Várpalota stb.). Előfordult, hogy egyes szerelvényeket, amelyeken magyarországi németek is voltak, szovjet részről Németországba – Odera-Frankfurtba – irányítottak. Ők azután keserves kísérleteket tettek a hazajutásra, ami többszöri feltartóztatás, őrizetbe vétel, kihallgatás, kitoloncolás ellenére végül is sokszor sikerült. De csak részben tudtak megkapaszkodni a hazai talajon, sorsuk gyakorta a kitelepítő vonathoz vezetett.

A magyarországi németiség második világháború utáni kálváriája a keleti deportálás, majd a nyugatra való kitelepítés együttes szemléletében válik teljessé. Az ismertetett kiadványok a jóvátételi munkára történt igénybevitel történetének régóta várt feltárásával igen sokat tettek, még ha természetesen maradtak további tisztázásra szoruló kérdések, s ha bizonyos

szemléletbeli meggondolatlanságok, megalapozatlan vélekedések is előfordulnak. Az a válogatás, amelyet a magyarországi sajtóból az elhurcolt németek rehabilitációjával kapcsolatban Hetesi Erzsébet tett közzé a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványában, arról tanúskodik, hogy több lapunk terjesztette a velük szemben alkalmazott „szervezett népirtás” teóriáját. Az elhurcolt és sokat szenvedett németek rehabilitációjának ügye amelynek történetét – e kívánság határozott felvetésétől a magyar országgyűlés pozitív döntéséig – ugyanezen kiadványban Zielbauer foglalta össze, valójában nem szorult arra, hogy ilyen hangulatkeltés tapadjon hozzá.

Jegyzetek

- 1 A „Sorsforduló” című dokumentumkiadvány (Budapest, 1970.) bevezetőjében arról olvashatunk, hogy a magyarországi német anyanyelvű lakossággal szemben a szovjet hadsereg részéről alkalmazott igen kemény megkülönböztető intézkedéseket a hazai németiség korábbi magatartása indokolta; azok természetes reakcióként s egyben jogos megelőző intézkedésként értékelhetők. „Ennyit vállalniuk kellett szoknak is, akik soha nem tartoztak a német birodalmi álmok hordozói és kiszolgálói közé. A háborús viszonyok nem engedélyezik az egyéneig lebontott különbségtételt.” A német nevéük, de magyar öntudatúak és nyelvűek nemkülönben munkatáborba szállítása azonban olyan módszer, mellyel már nem lehet egyetérteni. Ebben a kérdésben „az Ideiglenes Nemzeti Kormányának sikerült is felelős szovjet vezetőkkel szót értenie, s a retorzióknak ez a formája megszűnt” (XXV–XXVI. 1.). – A Történelmi fordulat Tolna megyében 1944–1945-ben című munka, amely a Tanulmányok Tolna megye történetéből elnevezésű sorozat IV. kötetében (Szekszárd, 1972) jelent meg, a 154–157. és 184–186. lapokon olyan felfogásban foglalkozott a „németek hadi munkaszolgálatára” kérdésével, hogy a kollektív felelősség alapján indított szovjet akció teljesen jogos és indokolt, valamint méltányosan végrehajtott volt, ezzel szemben a helyi magyar közigazgatás „megmagyarázhatatlan” mentőakciói csak zavart keltek.
- 2 Árva Erzsébet–Pozsonyi József: *Deportáltak – Balmazújvárosról elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, 1989. 87.
- 3 *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. (Dokumentarband.) – Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása. (Dokumentumkötet)*. Verband der Ungarndeutschen. Magyarországi Németek Szövetsége. Budapest, 1990. Felelős szerkesztő: Zielbauer György. 219.
- 4 *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Összeállította és a bevezetést írta: Erdmann Gyula. Megjelent a Gyulai Füzetek 4. számaként Gyula, 1990. 157.
- 5 *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Írta és szerkesztette: Füzes Miklós. Budapest, 1990. 360.
- 6 Balogh Sándor. *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig*. Budapest, 1982. 79. (A német nemzetiségű lakosság kitelepítése c. fejezetben).
- 7 Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945-1955*. Szombathely, 1990. 170.
- 8 Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945-1949)*. Nemzetiségi Füzetek 7. Budapest, 1989. 142.
- 9 Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945-1950*. Budapest, 1988. 237. (A hivatkozott fejtegetések a 16-19. lapokon.)
- 10 „Durchführung der Wiederaufbauarbeiten im rückwärtigen Frontgebiet”
- 11 Pl. az Új Dunántúl 1944. december 29-i számában: „Közmunkára mozgósítják a német származású munkaképes egyéneket”, a december 31-i számban: „Kik a német származásúak?”
- 12 A gyulai kommunista pártszervezet nevében Erdei Ferenc belügyminiszterhez 1945. január 5-én intézett levélben.
- 13 Vö.: Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet (1944-1945)*. Budapest, 1981.
- 14 Senz, Josef Volkmar: *Geschichte der Donauschwaben*. München 1987. (Harmadik, javított kiadás). 267. A hivatkozott rész a 230. lapon.
- 15 Mitzka, Herbert: *Zur Geschichte der Massendeportation von Ostdeutschen in die Sowjetunion im Jahre 1945*. (Harmadik kiadás). Eisenhausen, 1989.
- 16 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa*. Herausgegeben vom Innenministerium Baden-Württemberg. Bearbeitet von Immo Eberl. Sigmaringen, 1987. 318. A hivatkozott rész a 260-262. lapokon.
- 17 *Dokumentation der Verteilung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bearbeitet von Theodor Schieder. Bd. II.: *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Herausgegeben von Bundesministerium für Vertriebene,

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Düsseldorf, 1956. 199. (Az elhurcolási akcióról lásd a kötet bevezetőjének 41–44. lapjait.)

18 Lásd a 16. jegyzetet.

19 Hetesi és Mayer helytelenül nevezi ezt közmunkára toborzásnak, mert a toborzás fogalma önkéntességet tételez fel.

20 Bundesarchiv, Koblenz. Ost-Dokumentation.

21 Lásd a 17. jegyzetben hivatkozott kiadvány „Russeneinmarsch und Verschleppung” cím alatt közölt dokumentumait, a kötet 31–60. lapjain.

22 Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. Budapest, 1988. Különösen a II. kötet 11-123. lapjai, részletes szakirodalom megjelölésével.

23 Az Erdmann Gyula szerkesztette kötetben található térkép csak részben felel meg az igényeknek.

24 Vö.: Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Budapest, 1990. 140–145.

MOLNÁR IMRE

Egy szlovákiai kisebbségi tárgyú közvéleménykutatás eredményeiről

Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska (Spoločenskovedný Ústav, Košice, 1990)

A kassai Társadalomtudományi Intézet munkatársi közössége „Szlovákok és a nemzetiségi kisebbségek viszonya Szlovákia nemzetiségileg vegyesen lakott területén” címmel hozta nyilvánosságra kutatási eredményeit, melyek a szlovákok és a velük együtt élő nemzeti kisebbségek (magyarok és ruszinok) együttélésére vonatkoznak.

A reprezentatív mintán végzett kutatásokat az intézet 1990-ben (több korábbi hasonló próbálkozás után) végezte el a szlovák kormány felkérésére, azzal a kifejezett szándékkal, hogy vizsgálat tárgyává tegye ez 1989-es „gyöngéd forradalom” után keletkezett „nemzeti, nemzetiségi, etnikai feszültségek” okait.

A vizsgálat közreadói elismerik, hogy az előző rendszer vezetői e kérdéseknek nemcsak hogy nem szenteltek kellő figyelmet, hanem elmulasztották a magyar kisebbség ügyének megfelelő rendezését is. E tényre – ismerik el utólag – a magyarországi tömegtájékoztatás mellett a magyar kisebbség képviselői és egyes hazai társadalomtudományi intézmények dolgozói is felhívták a figyelmet. A vizsgálat körébe természetesen beletartozik az ukrán–ruszin viszony éppúgy, mint a határon túli szlovákok iránt megnövekedett érdeklődés. A kassai Társadalomtudományi Intézet dolgozói e kérdéseket szigorúan az etnikai csoportok együttélésének határain belül kívánták megvizsgálni. A közreadott eredmények szinte minden tekintetben árnyaltabb képet mutattak annál, mint amit a nemzetiségi kérdés kapcsán apolitikusok sugalltak, és sok esetben épp az ellenkezőjét bizonyították azoknak az érveknek melyeket oly előszeretettel használtak a múlt év őszén a tömegek manipulációjára a szlovákiai köztér egyes szónokai. Az eredmények közt feltűnik, hogy a kérdezett magyarok 60%-a értékeli úgy az elmúlt történelmi időszak 40 évét, hogy abban egyértelmű elszlovákosítás zajlott le. Ugyanezt a megkérdezett szlovákok 12%-a vallja. Az elmagyarosítás mellett a kérdezett magyaroknak alig 2%-a voksol, és ugyanezt a kérdezett szlovákok 14%-a gondolja. Legnagyobb részük a kérdezett szlovákoknak – több mint egyharmaduk – nem tud a kérdésben állást foglalni.

A magyarok döntő többsége (több mint 85%-a) szükségét érzi, hogy érdekeit magyar pártok védjék Dél-Szlovákiában, és ugyanilyen arányban azonosulni is tud a magyar pártok programjaival. Ennek az arányszámnak a fele tartja fontosnak, hogy a szlovákoknak is meglegyenek a maguk érdekvédelmi szervezeteik ugyanitt. A kérdezett szlovákok 40%-a tartja fontosnak a magyar érdekvédelem biztosítását, 43%-a viszont egyáltalán nem tartja szükségesnek mindezt.

A szlovák érdekvédelem ügyét 52%-ban tartják fontosnak a szlovákok Dél-Szlovákiában, de csak 20%-uk lépne be tagként az ilyen ügyekért küzdő szervezet soraiba. Ez az eredmény enyhén szólva is megkérdőjelezi a szlovák veszélyeztetettség tudat jelenlétét Dél-Szlovákiában.

SZÁSZ ZOLTÁN

„Magyar neve...?”- Határokon túli magyar helységnevszótár

Sebők László kézikönyve (Arany Lapok Kiadó. [Bp.] 1990.)

Régi gondon segít Sebők László fenti című munkája. Már a két világháború között, tehát nem sokkal Trianon után, ismétlődően előfordult a napisajtóban, hogy a határokon túli területek egyik-másik helységének magyar nevét nem tudva, esetleg hamarjában nem találva az új hivatalos névformát használták. Hagyományok, érzelmek, elvek megsértésénél talán nem kevésbé fontos, hogy az olvasó számára a tényleges azonosítást ez az idővel egyre inkább erősödő gyakorlat ugyancsak megnehezítette. Azután jött az a politika, mely nemcsak a mindenkori jelent akarta alakítani, hanem a történelmet visszafelé korrigálni: helyneveket változtattak meg jobbra tisztán önkényes döntésekkel, ezzel is apasztandó a magyar (a közös) múlt élő emlékeit. A mára – lassan teljeskörűnek mondható – helynévazonosítási bizonytalanságot betetőzte az utódállamok politikájának vadhajtása: a magyar helységnevek (vagy azok nagy része) sajtóbeli használatának tilalma. Magyarországon persze ez nem lett általánosan kötelező érvényű, de azért „begyűrűzött” ; sokáig Novisad vagy Bratislava volt a sajtóban az egyetlen lehetséges forma.

Nemcsak annak hasznos könyv tehát Sebők László munkája, aki netán monográfiához készít helynévmutatót, hanem mindenkinek, aki a határokon túli területek történelmével foglalkozik, még inkább annak, aki a sajtó munkása, vagy éppen alaposabban tájékozódni kívánó turista, aki nem akaszthatja le a polcra az 1937. évi vagy 1941. évi, ma már ritkaságszámba menő magyar helységnevtárat, Suciú Dictionarul istoric-ját, Wagner erdélyi helységnevtárat, Majtán könyvét vagy más részösszeállításokat.

Sebők László könyve országoként ad egy kis tájékoztatást, térképet is a szóban forgó – egykor a történeti Magyarországhoz tartozó – területekről, közigazgatási beosztásokról, utána ábécérendben közli a helységnevek mai hivatalos nevét, s annak magyar megfelelőjét (esetleg egy harmadik nyelvű variánst is), majd megadja ezt egy újabb jegyzékben magyar nevek alapján is.

A munka nem történeti helységnevtár, hanem napi praktikus célokat szolgáló könyv, mégis kritikaként megjegyezhető, hogy jó lett volna jobban figyelembe venni az 1898. évi helynévrendezés előtti elnevezéseket is hiszen ismeretesen annak már nem kevés kifogásolható intézkedése volt, különösen a Felvidéken. Elég itt csak Fügedi Erik egyik fontos írásában említett (nem politikai indíttatású) példájára utalni, a Pozsony megyei Szenci járás Schweinsbach nevű községéből Hattyúpatakat teremtettek (szlovák neve Viničné). A szerző Viničné alatt meg is adja a Švajnsbach változatot, de Hattyúpataknál ez már elmarad. A legfontosabb variánsokat végül is megadja a szerző: pl. Tírnäveni mellett szerepel a régi Diciosínmartin is, mint Dicsőszentmárton hagyományos román neve.

Hézagpótló munka, magyaroknak s szomszédaink érdeklődői számára is. Utóbbiakat persze bosszanthatja a nyitó térképnek egy már rég elmúlt korszakra emlékeztető címezése. Joggal tehetjük azonban hozzá a recenziók szokványos formuláját: mindez nem csökkenti a könyv maradandó értékét.

LŐRINCZ CSABA

Liberalizmus és kollektív jogok

Konferencia Dunaszerdahelyen, 1991. január 11–13.

Közép- és Kelet-Európában most először volt alkalmuk a politikusoknak, szakértőknek, tudósoknak véleményt cserélni a kisebbségi kérdés kapcsán liberalizmusról és kollektív jogokról. A konferencia védnöke Václav Havel volt. A szervezők optimális körülményeket teremtettek a higgadt racionális józan vélemények kifejtéséhez, a viták lefolytatásához.

A napirenden szereplő kérdések közt talán egy sem akadt, amely az utóbbi időszakban ne váltott volna ki heves érzelmeket. Szó volt a kollektív jogok elméleti megalapozásáról, az egyéni kisebbségi jogokról, mint amelyek az alapvető emberi jogok körébe tartoznak. Előadások hangzottak el arról, miként lehet a kollektív kisebbségi jogokat beilleszteni a kollektív jogok rendszerébe, és hogy mikért függ össze a nemzetiségi kérdés az európai integrációval. Vita alakult ki arról, hogy az állami szuverenitás relativizálódhat a kisebbségek nemzetközi védelmének megszilárdulása következtében, és hogy milyen kisebbségvédelmi rendszerekre, intézményekre van szükség.

A tanácskozás egyik témaköre *A liberalizmus válasza a nemzeti kisebbségi kérdés kihívására* címet viselte. A legizgalmasabb előadások talán ebben a tárgykörben hangzottak el. Emellett a következő témaköröket vitatták meg a résztvevők: Egyéni és kollektív jogok; Az európai integráció és a nemzeti kisebbségek. A tanácskozás anyagait két külön kiadványban jelentetik meg magyarul és angolul. Több előadó is megkísérelte, hogy újszerű Kelet-Közép-Európa-koncepciót vázoljon fel.

A konferencia bizonyította, hogy a problémákat racionalizálva a legkényesebb kérdésekről is lehet tárgyalni, márpedig a nacionalizmus és a nemzetiségi kérdés kezelhetővé tételéhez erre most nagy szükség van. A színvonalas előadásoknak és vitáknak köszönhetően többet tudunk arról is, hogyan illeszthető be a nemzeti kisebbségi kérdés a liberalizmus eszmerendszerébe.

DOBOSSY LÁSZLÓ

Irodalom és nemzetiség

Két antológia tanulságai*

Illesse elismerés e két nagyon értékes könyv szerkesztőit: áldozatos munkájuk eredményeként igényes gyűjteményekben, az irodalom közvetítésével, lényegre hatolón ismerhetjük meg a hetvenkét év óta Szlovákiában élő magyar nemzeti kisebbség érzés- és gondolatvilágát. Az irodalom ugyanis - persze csak ha nem öncélú szellemi játék, hanem a szóművészet magasrendű vagy esetleg épp csak dadogó eszközeivel közvetített őszinte megnyilvánulása a közösség tagjainak - közvetlen vagy közvetett módon a leghitelesebb kifejezője lehet e közösség, esetünkben egy nemzetiség, tudati állapotának, szellemi egészségének. Ilyen értelemben elsőrendű dokumentum is, gazdag forrás a történészeknek, csak tudjanak kellőképp meríteni belőle. „A kor kérdez és a költő felelget” - írta figyelmeztetőn - 1935-ben - az egyik (akkor még) legkevésbé közéleti poétánk, Vozári Dezső.

A méltatásra kiválasztat két példás antológia arra is int, hogy ideje lenne más téren is számba venni és körültekintően bemutatni a nemzetiségi magyarság szellemi értékeit. Mindezek után érthető, hogy szeretem és becsülöm Tóth Lászlóék vállalkozását. Ez késztet rá, hogy a következőkben ne csak dicsérjem, hanem továbbgondolásra késztetőn bíráljam is eredményeiket.

*

A *Szélén az országútnak* című kötet a „csehszlovákiai magyar líra” fejlődését tekinti át három részben. Az arányok érzékelése végett ismerkedjünk meg néhány eligazító adattal. Az *Üzenet Hiccingából* fura címet viselő első rész az 1919-től 1938-ig terjedő korszak huszonnyolc költőjének száznyolc művét mutatja be nyolcvanhárom oldalon; a „...lesz: feltámadás!” című második részben az 1939 és 1944 közötti korszak nyolc költőjének huszonkilenc versét olvashatjuk huszonhét oldalon; az *Új Atlantisz* című harmadik rész (1945-1989) harmincnyolc költő százhatvan négy versét kínálja olvasásra kétszázötvenkét oldalon. Ezek az indokoltnak minősíthető szerkesztési méretek nézetem szerint is pontosan jelzik egyfelől a háttérben zajlott társadalmi-politikai válságokat és változásokat, másfelől azonban a nemzetiségi irodalom szívós életerejét és fejlődési képességét is. Hadd tegyem még hozz, hogy e minden hasonló antológiát mennyiségileg bőven felülmúló gyűjtemény minőségi szempontból is jelentősnek bizonyul.

Közismert, hogy kis népek és néptörzsek irodalmában, s így a nemzetiségekében is az uralkodó műfaj általában a lírai költészet; (egyébként ezért oly nehéz méltó módon megszólalniuk más nyelveken). Érdeemes lenne tünődni az okokon; hely híján csak jelzem, hogy széles távlatú epikai művek alkotásához idő, nyugalom, kiegyensúlyozottság kell; jó verset lehet írni zaklatott állapotban is, elfogadható regényt vagy drámát aligha. A Csehszlovákiában, zivataros körülmények közt kibontakozott magyar irodalom - az ismertetésem tárgyául szolgáló antológia tanúsága szerint is - rangos lírai költészetet termelt, az epika terén viszont, aligha véletlenül, csupán most jelennek meg olyan művek, amelyek egyenértékűek az egyetemes magyar irodalom hasonló műfajú mai alkotásaival.

Tóth László, az antológiája anyagát összeállítva, teljes joggal, noha esetenként vitatható módon, arra törekedett, hogy a költőket az általa legjellemzőbbnek vélt műveikkel mutassa be. Az antológia-szerkesztők hagyományosan a saját ízlésüket és esztétikai ítéletüket is érvényesítik válogatásukban. Helyeselhetd, hogy a mi gondos szerkesztőnk is a jelentősnek

tartott költőket nyolc-tíz-tizenkét verssel szerepelteti, ami már többé-kevésbé lehetővé teszi az alkotó egyéniségek megismertetését. Jómagam is főleg a harmadik korszak költői között bukkantam néhány olyan poétára, akiknek az itt közölt versei az egyetemes magyar szóművészet élvonalába állíthatók. Ilyenek (persze egyelőre csak olvasói benyomás és ízlés alapján): Cselényi László, Zs. Nagy Lajos, Keszeli Ferenc, Tözsér Árpád... Igaz, itt-ott már találkoztam műveikkel, ám így-nemzedéki környezetben-együtt olvasni java termésüket: nagy élmény.

Ezzel szemben némi fenntartással fogadom az első korszak versanyagának összeállítását. Voltaképp már a címen is fennakadok: mi ez az Antal Sándor költeményéből kiemelt nyeglén bohókás „Hiccinga”? Úgy vélem ugyanis, hogy a harmincas évek elejéig e költészet fő témája nem valamiféle Hiccinga megéneklése, hanem a „nagy változás” közösségi élményének kifejezése volt. Nem értem tehát, hogy Tóth László miért bánik oly mostohán épp annak a két költőnek - Győri Dezsőnek és Mécs Lászlónak - az ekkortájt írt műveivel, akik e változási élmény leghitelesebb költői megfogalmazói voltak. Főntebb már említettem, hogy a költészet - ha olvasni tudjuk - ritka becsű emberi dokumentum is. Az említett két költő korszakos jelentőségét főképp ebben látom, s mellőzésüket ezért helytelenítem. Hiányérzetem igazolására hadd idézhessek párt sort Győry Dezső *Újarcú magyarokjából*, amelynek megjelenése 1927-ben, tudjuk, több volt csak irodalmi eseménynél: „Nagy próbáknak ideje jött ránk, nagy sorsok omoltak a sárba, / szent új komoly fiatal arcok változtak át a végzet parancsra mássá, / mint voltak, akiktől lettek ők is, / változott szent, szomorú arcok, / kik bűnhődünk az apák vétkeért.” Győry addig volt lényeges mondandójú költő, amíg hatott rá a változás élménye (s amíg nem húzódott vissza az addig kedvvel követett expresszionista áramlat is) - ezután viszont már csak esetlenül téblábolt; „Hol a költő?” kérdezte maga is egyik kötete címében. Ámde az *Újarcú magyarok* (meg *A kisebbségi génius*) nélkül egy ilyen igényes antológia, amilyen a Tóth Lászlóé, bizony csonkának mondható.

És hiányosnak tekinthető azért is, mert Mécs László mindössze két - kevésbé jellemző - költeménnyel van benne jelen. Sohasem tartoztam rajongói közé; lázadó ifjúságunk éveiben nem költőnek, hanem vízcsapnak minősítettük: egy jel, egy csavarintás, s már zubogott is a vers, mint csapból a víz. Csakhogy e versek közt; főleg a *Hajnali harangszó* és a *Rabszolgák* énekelnek kötetekben, de még a *Vigasztalóban* is, bőven akadnak tiszta szavú emberi vallomások, elsősorban a változás nagy élményéről. Mindenképp érthetetlen, hogy Mécsről csupán két költemény olvasható olyan antológiában, ahol például Forbáth Imre tizenkettővel szerepel, ami - enyhén szólva is - túlzó aránytalanság. Mert hiába kedveltük Forbáthot, és, nem szívleltük Mécsset: a reális értékrenden ez mit sem változtat.

Nyilván nem véletlenül épp e most emlegetett költők kapcsán hozom szóba, hogy az egész versgyűjteményt áthatja egyfajta jellegzetes humanista alaphang. Sorra-rendre idézhetnék mindhárom korszak költőitől: ugyanaz a vox humana ismétlődne, különböző egyéni változatokban s természetesen eltérő szóművészeti eszközökkel kifejezve.

Mégis, tévedés lenne egységes folyamat termékeként felfogni a hét évtizednyi magyar költészetet Csehszlovákiában. A háború utáni évek teljes szellemi bénítottságának elmúltával, a „fiaim, csak énekeljetek!” lázában nemcsak új nemzedék jelentkezett, hanem új szemlélet, új stílus, új költői magatartás is. Fábry Zoltán, aggódón észlelve a versírók tolongását, 1955-ben okkal figyelmeztette őket, hogy „kevesebb verse, több költészetre” van szükség. Úgy látszik azonban, mégsem volt hiábavaló e ham a költészet vonzó csúcsai ellen. Az így keletkezett versáradatból kristályosodtak ki a harmadik korszak említett értékei. S hogy milyen emberi körülmények s mily ádáz küzdelem árán, arra tünődve következtethetünk az *Életrajzi jegyzetekben* gyakran visszatérő foglalkozási felsorolásokból. A sok közül csak egyet idézek: „Gimnáziumi tanulmányai a negyvenes évek végén megszakadtak, s csak az ötvenes évek közepén rajzoló, bányász, karénekes, szakelőadó, tanító, téglá- és autógyári

munkás, színházi díszletező, dolgozat építővállalatnál, bútorraktárban, s egy ideig a pozsonyi Hét szerkesztőségében. 1972-től szabadfoglalkozású író.” Hajdan egyes vadnyugati életrajzok voltak ily háborzongatóan változatosak.

A versgyűjteményhez csatlakozó *Utószóban* Tóth László a válogatás szempontjait értelmezi és védi, nézetem szerint helytálló érvekkel, okosan mértéktartó modorban. Legföljebb az „identitástudat alapján álló szemlélet” érvényesítése látszik önkényesnek és mondvacsinálnak. A kényszerből vagy önként távozottak közül ki s meddig marad művelője a nemzetiségi irodalomnak? Egyáltalán: van, lehet-e objektív kritériuma az „országút szélén” élők tudatvilágát kifejező művészi erőfeszítésnek? Ha ugyanis a könyv alcímében is előforduló s az *Utószóban* gyakran használt „csehszlovákiai” melléknevet minősítő jelzőként fogjuk föl, olyan látszatot kapunk, mintha szerkesztőnk valamiféle másságot kívánna hangsúlyozni: a „csehszlovákiai magyar költészet” más, mint a magyarországi... És azonban ilyen másságot: a versművészet lényegéből fakadó különbségeket – az antológia tüzetes áttanulmányozása során és után – nem érzékelek. Valószínű tehát, hogy a helyhatározás szerkezet pontosabb lenne: magyar irodalom Csehszlovákiában.

Hiszen, lám, a világirodalom is bőven kínál példákat. A Svájcban élt s az ottani nemzettársai élményvilágát feldolgozó Ramuz éppúgy klasszikusa a francia irodalomnak, mint a Bordeaux-vidéki Mauriac. Vagy akár a Francia Akadémia első nőtagja, Marguerite Yourcenar, aki jószerével sosem élt abban az országban, amelynek irodalmát oly látványosan gazdagította. S még nem is szóltam Joyce-ról, Hemingway-ről... De talán fölösleges is ily messzire tekintenünk. Könyvtáramban gonddal őrzök s időnként töprengve olvasgatok egy vékonyka kiadványt, amely *Békési költők* címmel jelent meg, másfél évtizeddel ezelőtt. Újra meg újra fölvetődik a kérdés: meddig „békési költő” valaki, s mikor érkezik el a pillanat, amidőn csak magyar költővé válik, szűkítő jelző nélkül? Az én megítélésem szerint az ismertett antológiában olvasható művek többsége az egyetemes magyar költészet értéktárát gazdagítja.

Az *Utószót* hasznosan eligazító *Életrajzi jegyzetek* követik. Csak aki végzett már ilyen munkát, tanúsíthatja, mily nagy erőfeszítést, mennyi utánjárást és odafigyelést igényel az ilyenfajta életrajzi és bibliográfiai tájékoztatók gondon összeállítása. Nem kétségesen a kiadó is tehet róla, hogy e fontos jegyzetek szövegébe itt-ott – sajnos – néhány hiba is becsúszott. Legyen példa a halk szavú pozsonyi poéta, Tamás Lajos, életrajza, amelyben egyszercsak az azonos nevű romanista nyelvész professzor könyvészeti adata olvasható. Ez bizony mindenképp szeplő, ahogyan aprócska szeplő az a téves közlés is, hogy Mécs László költeményeit Paul Valéry fordította franciára. S néhány ilyen szeplőcske már fölöslegesen kelt bizalmatlanságot az olvasóban.

Összefoglalva az előadottakat, készséggel állapítom meg, hogy a *Szélén az országútnak* tisztult szellemi örömet nyújtó, példásan gazdag és különlegesen tanulságos költőt antológia. Csak sajnálni lehet, hogy e szép versgyűjteményt méltatlanul csúnya külsejű könyvben kell olvasnunk. Csak remélhetjük – ha remélhetjük! – hogy egy újabb kiadás helyrehozza e nagyon bántó csorbát.

A *Mint fészkeből kizavart madár* ...-ról szólva örömmel jelenthetem, hogy ezúttal a külső is – címdalán Csicsátka Ottó 1946-ban készült, fájdalmasan kifejező domborművének fényképével – méltó a tartalomhoz. E tartalom pedig megrendítő: a jogfosztottság éveiben, 1945 és 1949 között íródott s eddig általában lappangott szövegek (levelek, versek, följegyzések) gyűjteménye- a nemzetiségi magyarságra zúdult kollektív megpróbáltatások – deportálás át- és széttelepítés, reszlovakizálás – megannyi megrázó emberi dokumentumai. Olyan tények fölfedése, amelyekről eddig – balga politikai meggondolásból – nyilvánosan még beszélni sem volt szabad. E kötet megjelenése tehát – túlzás nélkül állíthatón – történelmi tett s egyben jóvátétel is. Lehetetlen meghatódás nélkül olvasni a Csehországba

hurcolt magyar családok beszámolóit (melyeknek egyike-másika olyan, mint egy kezdetleges regényvázlat...), az otthon maradottak keserveinek hangot adó mély gyökerű népköltési próbálkozásokat, a létbizonytalanságtól ihletett versezeteket, amelyek bizony – valljuk be – legtöbbször nem az esztétikai érték folytán jelentősek.

S mégis... Egyet lehet érteni a szerkesztőkkel, akik a rendkívül magvas és rengeteg új szempontot és adatot feldolgozó *Utószóban* (126-148. old) egyebek közt azt a nézetüket is kifejtik és bizonyítják, hogy e nemzetiségi irodalom harmadik korszaka nem az intézményesüld irodalmi élet megindulásával, vagyis az egyetlen napilap megjelenésével, 1949-ben kezdődik, hanem már az ebben a gyűjteményben közölt irodalmi jellegű művekkel, köztük becses ritkaságokkal is, amilyen például a múlhatatlan érdemű Jócsik Lajos elbeszélő költeménye, *A gútori veszedelem*, amelynek kézírata földbe ásott befőttesüvegben vészelte át a zord évtizedeket. A szerkesztők korszakolási javaslatát egyébként az is alátámasztja, hogy e némának vélt időszakban keletkezett Fábry Zoltán főműve, *A vádlott megszólal*, amely ugyan csak 1968-ban jelenhetett meg nyomtatásban, a gépiratos másolata azonban széles- körűen ismert volt. Egyébiránt sajnálatosnak tartom, hogy e nevezetes vitairat nem kapott helyet Molnár Imre és Tóth László szöveggyűjteményében. Hasonlóan vitatható, hogy nem közlik Peéry Rezső érzékletes beszámolóját az áttelepítésre kiszemelt, az otthonuk elhagyására készülő magyar családokról (*Új Magyarország*, 1947. IX. 13.). S nem kétségesen helye lett volna e kötetben Szalatnai Rezső emlékiratának is a csehszlovákiai magyarok helyzetéről (*Regio*, 1990/2., 3.). Nézetem szerint ugyanígy közlést érdemeltek volna Gorai István: *Mesekirály* című verskötetének szülőföld-sírató költeményei is, amelyek miatt a szerzőt 1949-ben „izgatás büntette miatt” börtönbüntetésre ítélte egy akkori magyar népbíróság.

Szerkesztőink azonban – valószínűleg a még teljesebb hitelesség végett – zömmel olyan szerzőket szólaltatnak meg, akik általában nem nyomtatott közlésre szánták írásaikat s akik a lelkük könnyítésére fogalmazták meg üzenetüket. A maga szempontjából igaza lehet a szerzetesi munkát vállalt szerkesztőpárnak. Kérdés azonban, jogosan nevezető-e irodalomnak – ahogy az alcímben olvassuk: *A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában* – azt, ami csupán alapanyaga az irodalomnak, vagyis amiből hivatott írók – szóművészeti eszközökkel más szintre emelve – műveket alkotnak. S ezt legkevésbé sem lebecsülön mondok. Amit ugyanis e könyvben, ismétlem a szót: megrendülten olvasunk, nem az élet tényeinek irodalmi átlényegítése, hanem maga az élet, maga a sajnálatos, a tragikus közép-európai valóság.

E valóság tudományos rendszerezésű bemutatását kapjuk a már említett *Utószóban*, amelyről elfogultság nélkül állapítható meg, hogy az egyik legjobb elemzés a vizsgált időszakról, természetesen a kötet jellegéből adódó szempontok szerint. Külön elismerést érdemel *a Jegyzetek* címmel közölt rendkívül gazdag adattár is; a feledésből kiemelt adatok pontossága, az utalások célszerűsége a későbbi kutatók részére nélkülözhetetlenné teszi e bő dokumentációt.

Az egész kötetet – a közölt szövegeket, az *Utószót* és a *Jegyzeteket* is – figyelmesen olvasva, reá is vonatkoztatható érzem a pannonhalmi levéltár bejáratának feliratát: „Itt élnek a holtak / És beszélnek a némák”. S hogy üzenetük eljutott hozzánk, évülhetetlen érdeme a két szerkesztőnek: Molnár Imrének és Tóth Lászlónak.

*

Két olyan könyvet ismertettem, amelyek biztos megérdemlik, hogy minél többen olvassák, tanulmányozzák, főleg a fiatalok, akik – intő példa gyanánt – az előttük éltek sorsáról, gondolkodásáról, szenvedéséről és reménykedéséről kaphatnak bennük hiteles beszámolót. Sajnos, a könyvterjesztés mai zürzavaros állapotában alig van rá esély, hogy e fontos művek általános forgalomba kerüljenek.

Fogjunk hát össze mindnyájan, jóakarató emberek, hogy a méltatott költészeti antológia és a rettenet éveit figyelmeztetőn idéző szöveggyűjtemény eljusson azokhoz, akiknek oly szükségük van rájuk, mint éhezőnek a táplálékra, szomjazónak a vízre...

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

* (Tóth László szerk.:) *Szélén az országútnak*. Csehszlovákiai magyar költők, 1919-1989. Budapest, 1990. Regio könyvek 1.
Molnár Imre-Tóth László: *Mint fészkebből kizavart madár...* A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945-1949. Bp., 1990.

SÜDOST-EUROPA A müncheni Südost-Institut folyóirata 39. évfolyam 1990. 5, 7-8, 10. szám.

A színvonalas, délkelet-európai országokkal foglalkozó német folyóiratban rendszeresen jelennek meg a térség államainak (Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Albánia) nemzetiségi politikájáról problémáiról időszerű politológiai, szociológiai és történeti elemzések. Aligha véletlen hogy az 1990-es évfolyam ilyen tárgyú írásai közül a három talán legfontosabb tanulmány Jugoszlávia belső konfliktusaival foglalkozott.

Az 5. számban Jens Reuter *A kosovói albán értelmiség* című tanulmánya (309-317.) az albán értelmiség kialakulását és mai helyzetét elemzi. A szerző az 1982/1983-as éveket jelöli meg fordulópontként az albán értelmiség magatartásában. A kosovói szerb kommunista politikai vezetés akkortájt állami és ideológiai hűségnyilatkozattal felérő megbízások elvállalására akarta kényszeríteni az albán értelmiségi elitet, amely azonban nagyobb részt elhárította magától ezt a felkérést. Az albán diákság pedig permanens opposícióban állt a hatalommal. 1989 nyarán az ellenállást mutató értelmiségieket kivétel nélkül felmentették állásaikból. Az albán értelmiségi ellenállásból kibontakozó – Ibrahim Rugova író által vezetett – kosovói Demokratikus Szövetség tagjainak száma 1989 tavaszán már jóval több volt, mint százezer, míg a kosovói kommunisták száma 1989 tavaszán vészes gyorsasággal fogyásnak indult. Máig kérdés azonban, sikerülhet-e pártpolitikai eszközökkel a békés egymás mellett élés programját hirdető Demokratikus Szövetségnek az albán öngazgatás programját megvalósítani.

Az összevont 7-8. számban Ranko Petrović tanulmányát olvashatjuk *A nagyhatalmak, az európai és különösen a szomszéd államok magatartása Jugoszlávia politikai függetlenségének és területi integritásának fenntartása kérdésében* címmel (484-495). A szerző elemzéseinek végkövetkeztetése szerint sem a nagyhatalmaknak, sem az európai államoknak, közöttük a szomszéd államoknak sem fűződik közvetlen érdekük Jugoszlávia felbomlásához, mert az így keletkezett válságövezet könnyen destabilizálhatná az egész délkelet-, illetve kelet-közép-európai régiót. Ettől pedig különösen a szomszéd államok tartanak, ami azt jelenti, hogy esetleges revíziós szándékaikat a mostani jugoszláviai válság idején alárendelik a térség stabilitásának. A szomszéd országoknak status quo megőrzésében, illetve saját nemzeti érdekeik esetleges megvalósulásában mutatkozó kettős érdekeltisége a szerző szerint főként Olaszország, Bulgária és Albánia, valamint részben Magyarország esetében mutatható ki. De a revíziós jellegű megnyilvánulásokra a szerző szerint csak Jugoszlávia – elméletileg nem kizárható – *libanonizálása* esetén lehetne számítani. Egy ilyen jellegű folyamat azonban teljes mértékben ellentétben áll a jugoszláviai nemzetek érdekeivel és hasonlóképpen a nagyhatalmaknak sem áll érdekükben egy európai nyílt konfliktusforrás kialakulása.

A tanulmány függelékében a szerző katalógusserűen összegzi Jugoszlávia centrifugális és centripetális erőtevézőit Ezek alapján jelezi az egységes Jugoszlávia két alternatíváját (megújuló föderáció vagy konföderáció), illetve a felborulás lehetséges következményeit Ezek a következők: 1) Jugoszlávia államjogi kontinuitásának biztosítása mellett egy vagy több köztársaság kialakulása 2) két (északnyugati, illetve délkeleti) különálló föderáció vagy konföderáció kialakulása 3) több kis állam létrejötte. A szerző szerint lehetséges Jugoszlávia legitim alkotmányos eszközökkel történő, békés dezintegrációja, akárcsak Jugoszlávia - és vele együtt az egész balkáni térség – libanonizációja is.

A 10. szám közli Jens Reuter tanulmányát *Rendpolitikai konfliktustól a Szerbia és Szlovénia közötti nemzetiségi konfliktusig* címmel (571–586). Az 1987-ben hatalomra került Milošević gyorsan kiépült „rendszerkonform populizmusának” bemutatása alapján a tanulmány a kommunista rendszer fenntartását sürgető szerbiai, illetve a rendszer csődjének felismerése alapján azt felszámolni törekvő szlovéniai vezetés konfliktusát tárgyalja részletesen. A szlovéniai kommunisták vezetése 1989. január 17-én fogadott el határozatot a

politikai pluralizmus intézményrendszerének elfogadásáról, s ezzel kezdetét vette a jugoszláviai belpolitika máig tartó nyílt válságperiódusa. Ezt a szlovén parlamentnek 1989 szeptemberében a rendkívüli állapotról és a kiválás jogáról elfogadott alkotmánykiegészítései, majd az ezt követő politikai és alkotmányviták újra és újra meghosszabbították.

Az 1990-es év a szlovén politika folytonossága mellett a Milošević-féle szerb politika teljes kurzusváltását hozta. A Szlovén Köztársaság vezetői 1990 tavaszától kezdődően mind gyakrabban adtak hangot egy esetleges Szlovén–Horvát Föderáció lehetőségének. Milošević először 1990 júniusában, az új szerb alkotmány elfogadásakor szegezte szembe, a konföderatív tendenciákkal szemben az önálló szerb állam alternatíváját. Reuter szerint a Szerb Szocialista Párt létrehozása egy hónappal később annak a felismerésnek a konzekvenciája volt, hogy a jugoszláv föderációt már nem lehet megmenteni, de a szerb etnikai határok között létrehozandó – a Jugoszlávia keretei közt fennálló Szerbiánál jóval nagyobb – önálló Szerb Köztársaság kialakításával Belgrád a föderáció széthullásából megerősödve kerülhet ki.

Z. Á.

NATIONALITIES PAPERS. A Szovjet és Kelet-Európai Nemzetiségek Amerikai Tanulmányi Társaságának folyóirata. 1989-1990. XVII/1-XVIII/2. sz. I

A Columbia Egyetemen 1989. április 28-án és november 28-án rendezett szimpóziumok címe: *A szovjet nemzetiségek és Gorbacsov*, a másodiké: *Szimpózium a Szovjetunióban folyó társadalmi mozgalmakról*. Ezeknek az anyagát közli ez a két különszám. Mindegyik esetben a két félnap külön témát tárgyalt, a számok az egyes előadások mellett a vitát is teljes terjedelemben közlik.

Az I. szám első témája a kérdés felülről történő szemlélése volt. John Hazard a politikai reformot igen fontosnak tartja, de utal arra, hogy Gorbacsov továbbra is mindent az SZKP vezető szenével kíván megoldani. Az elnöki kormányzást a szerző is alkalmasnak tartja. Donna Bahry a decentralizáció kérdésével foglalkozva azt emeli ki, hogy a központ ezzel csak a költségvetési hiányokat akarja a helyi köztársaságokra hárítani, de az eddigi egyenlőtlenségen érdemben nem változtat. Alexander Motyl előadásában azt állítja, hogy pillanatnyilag a nemzetiségi kérdésben sem működik a korábbi ideológia, de csak átmenetileg vonult vissza. Laurie Salitan szerint az emberi jogok helyzete Gorbacsov alatt csakugyan javult, ami a nemzetiségek számára is hozott hasznot, de a nemzetiségi konfliktusok kezelésének a módját még nem látja. Leslie Dienes az erőforrások dilemmáját veti fel. A legtöbb nyersanyag és egyéb forrás éppen a köztársasági perifériákon helyezkedik el, a köztársaságok egymás közti kapcsolata azonban gyenge, így végül mégis a centrumot erősítik. A vitában szovjetunióbeli szakértők is részt vettek. Különösen Motyl előadása keltett vitát, többen kétségbevonták az ideológia hiányát. A délutáni második ülészak témája a nemzetiségek kérdése alulnézetben volt. Michael Rywkin a közép-ázsiai peresztrojka hat problémáját vetette fel: a korrump vezetőket eltávolítását, a helyi kezdeményezések befagyasztását, ami a mobilitást gátolja; orosz káderek küldését vezető helyekre, a fokozódó munkanélküliséget, az orosz telepések elvándorlását és a vallás helyzetét. Úgy látja, hogy a peresztrojka megvalósítása csak növeli a helyi nehézségeket. Paul Goble a nemzetiségi politika előtérbe kerülését vizsgálja, ez fontos új jelenség. Az egész nemzetiségi kérdés csak nagyjából tekinthető megoldottnak. Előny, hogy megszűnt a központ információs monopóliuma, kevesebb a kényszer, ezért a sok tüntetés. Gorbacsov viszont elsősorban szovjetnek tekinti magát, ezért nem érti a kérdéseket. A nemzetiségek helyzetére azt a példát hozza, hogy Jakutiában 1986-1989 közt a jakut nemzetiségű egyetemi és főiskolai hallgatók

aránya 85%-ról 50%-ra csökkent. Három tényező van: a nem oroszok, az oroszok és Moszkva. Az első, de a második is önmagán belül megosztat, tehát a konfliktusok folytatódnak. Edward Allworth a kulturális megújulásban példákat hoz fel a nemzetiségi írók szerepére a megújulásban, amely Közép-Ázsiában egyenesen középkori gyökerekre vezethető vissza. Mark von Hagen a történelmi tudat fontosságú hangsúlyozza, a törekvést a politikától való megszabadulásra, a vallási emlékezet szerepét. A nemzetiségeket nem a NEP-korszak érdekli, hanem egykori független létük a baltiak esetében a két világháború közti korszak, Grúzia és Örményország esetében a polgárháborús időszak független köztársaságai. Ezeket azonban hamis alternatíváknak tartja, mert a helyzet azóta alapvetően megváltozott. Végül felsorolja a kutatás témáit: a nemzetiségek, különösen az értelmiségiek helyzete Sztálin idején, a deportált nemzetiségek, a sztálini korszak diplomáciatörténeti kérdései a szovjet-német paktumtól kezdve, az emigránsok beépítése a nemzeti hagyományba, a veszélyben lévő nemzetiségek megmentése, az orosz és a zsidó hagyomány újraéledése, az orosz liberalizmus, a kulturális autonómia kérdése, a nemzetiségek közti viszályok új megközelítése. Mindezek a témák már eddig is nagy figyelmet keltettek külföldön is.

Robert Lewis a nacionalizmus földrajzi és demográfiai alapjairól szélesebb általánosítás igényével kíván szólni, kiemeli a nemzeti anyaország szerepét, s be- és kivándorlások jelentőségét, kombinálva az egyes nemzetiségek eltérő reprodukciós arányával. Az orosz dominancia azonban nem egyszerűen számszerűség kérdése, tehát megmarad.

A vitában arról volt szó, hogy a konfliktusok ellenére a birodalomnak nem kell szétesnie, mások a konfliktusok növekedésére helyezték a hangsúlyt. A nacionalizmus, vagyis a nemzeti mozgalmak nem az értelmiség, hanem a meglévő új középosztály műve. Megválaszolatlanul maradt a kérdés lehetséges-e demokratikus szocializmus soknemzetiségű államban.

A II. szám első témája a köztársasági társadalmi mozgalmak voltak. Henry R. Huttenbach Hegyi- Karabah kérdésének a történelmi háttérét vázolta fel a 17. századtól, amikor a kaukázusontúli keresztények az oroszok segítségét kérték a muzulmánokkal szemben. Alekszandr Sztromas a balti mozgalmakról szól: az 1980-as évekig apátia volt, disszidens kevés de sok konzervacionista, aki a nemzet erejének megőrzését tartotta fontosnak az adott körülmények közt. 1987-ben Lettországból indult meg a mozgalom. Az ekkor keletkező népfrontok először elkülönültek a disszidensektől, később már nem. A keltő mellett léteznek a felülről, a központból irányított interfrontok. A köztársasági párt eleinte támogatta a mozgalmakat, ezért is alakulhattak meg a népfrontok.

John Dunlop a *Pamjaty* csoportot tárgyalja; úgy látja, csak lumpen értelmiségi elemek és a munkások kis része áll mögötte, vezetője, Dmitrij Vasziljev egyfajta orosz Mussolini. 1889 májusában már kilenc különböző szervezetből állt. A nem értelmiségi Vasziljev a monarchiát, az egyházat és a népiességet emlegeti, ami hasonlít a múlt század első felének hivatalos ideológiájára. A vitában felvetődött, hogy Gorbacsov esetleg megadja a függetlenséget, hogy a párt befolyása megmaradhasson. A balti példa nem idéz elő láncreakciót. Utalás történt a lengyel-litván viszonyra, amely történelmi hagyományoktól nagyon terhelt, a litvánok elnyelésüktől félnek. Gorbacsov lebecsüli a kérdést, mint egy 19. századi nagyorosz, de nyugaton is lebecsülték.

A délutáni ülés a civil társadalom felé való fejlődés lehetőségét vizsgálta. Russel Bova az orosz munkásosztály mozgalmait, a sztrájbizottságokat tárgyalja, arra utal, hogy a nem szakképzett munkásoknak van az új helyzetben a legtöbb veszténivalójuk, ezért a konzervatívok bázisát jelenthetik.

Gorbacsov átmenetet akar a posztindusztriális társadalomba, de ez a réteg megakadályozhatja. Mark Pomar az informális csoportok és független szervezetek eddig nem vizsgált kérdésénél arra mutat rá, hogy vannak köztük a meglévő mellett állást foglaló csoportok is, mint a Pamjaty. A nemzeti kérdés megosztja magukat az oroszokat is. Civil

társadalmak vannak kialakulóban nem egységes civil társadalom. Gorbacsov csak bizonyos ügyeket akar a civil társadalomnak átadni.

Jim Butterfield Riga, Minszk és Moszkva példáján mutatja be az állam válaszát az informális csoportok tevékenységére, Rigában a helyiek részéről pozitív, Minszkben teljesen elutasító, a moszkvai szovjet pedig passzív. Bonyolult tipológiát állít fel az állami válaszra: 1) az állam elfogadja az informális csoport létét, és enged kívánságának; 2) elfogadja, de visszautasítja követelését; 3) nem fogadja el a csoport létét, de megvalósítja követelését; 4) nem fogadja el és elutasítja a követeléseket. Sokszor azonban egyik sem következik be, a csoportok tevékenysége válasz nélkül marad mint a legtöbb esetben Moszkvában. A vitában felvetődött, hogy Gorbacsov centrista pozíciója sokáig nem tartható. Liberális köztársaságok lehetségesek, liberális Szovjetunió nem. A katonai diktatúra is elképzelhető. A széttörés azonban nem valószínű, mert az egyes köztársaságok gazdasági okokból nem mehetnek el nagyon messzire a függetlenedésben.

Niederhauser Emil

KÁRPÁTALJA. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapja. 1990. december, 1. évfolyam 15. szám

Az Ungváron szerkesztett folyóirat régi hiányt pótol, amikor a kárpátaljai magyarság kulturális életének eseményeiről, gondjairól ad friss tájékoztatást. A vizsgált számban beszámolót olvashatunk a szolvai fogolytábor helyén felavatott emlékparkról, amely a második világháborút követően ott elpusztult ártatlanoknak állít emléket. Két írás is foglalkozik a Kárpátalján akut viták tárgyát jelentő regionális-nemzeti autonómia kérdésével. A lap folyamatosan közli a sztálini lágerekben elpusztult kárpátaljai magyarok községek szerinti névsorát.

(B.)

SLEZSKÝ SBORNÍK – ACTA SILESIACA. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Sziléziai Intézetének folyóirata. 88. évf. 1990. 2. szám

A folyóirat az elmúlt húsz esztendőben a csehszlovákiai kisebbségi tárgyú történeti és szociológiai kutatások legkövetkezetesebb műhelyének számított. Mostani tartalmi megújulásában a kisebbségi témájú tanulmányok szintén fontos szerepet játszanak. Az 1990. 2. számban Tomáš Staněk: *A csehszlovákiai német nemzetiségi csoport 1947–1986* című dolgozata tárgyszerű összefoglalását adja a közel három és félmilliónyi csehszlovákiai német kisebbség második világháborút követő exodusának, és a megmaradt 60–70 000-es töredék sorsának. Közli a korabeli hivatalos csehszlovák adatokat, melyek szerint 1946. november 1-ig 2.170.598 személyt szállítottak át a német zónákba, köztük 96.176 hivatalosan is igazolt német antifasisztát 1949-ben már csupán 170.000 német maradt az országban, köztük 6.000 hivatalosan elismert antifasiszta, 10.000 bányász, 15–18.000 egyéb nélkülözhetetlennek minősített szakmunkás és ezek hozzátartozói. Csak 1969-ben alakult meg a Csehszlovákiai Németek Kulturális Szövetsége, amelynek az alakulás évében 72 alapszervezete és közel ötezer tagja volt. A német kisebbség száma azonban tovább csökken: 1980-ban Csehországban 58.211 fő, Szlovákiában pedig mindössze 2.918 fő vallotta magát német nemzetiségűnek.

CANADIAN REVIEW OF STUDIES IN NATIONALISM - REVUE CANADIENNE DES ETUDES SUR LE NATIONALISME, A Prince Edward Island Egyetem /Charlottetown/ kiadványa, 1989. XVI, köt, 1–2. sz.

A nacionalizmus komparatív és interdiszciplináris kutatási eredményeit bemutató – 1988 óta évi egy kötetben megjelenő – folyóiratnak ez a száma a hamiltoni McMaster Egyetemen 1986 októberében a szláv nacionalizmusokról rendezett konferenciának az anyagait, az ott elhangzott előadások jegyzetekkel ellátott tanulmányváltozatát adja közre. A délszláv, illetve jugoszláviai vonatkozású tanulmányok közül Charles Jelavichnak a 19. századi szerb és horvát tankönyvekben kimutatható nacionalista toposzokkal foglalkozó dolgozatát, illetve Alan B. Andersonnak a jugoszláviai etnikai-nyelvi kisebbségek változó helyzetét vizsgáló és a kisebbségek egymástól eltérő helyzetét kategorizálni igyekvő tanulmányát kell kiemelni. Utóbbi a jugoszláviai kisebbségek helyzetét a következő öt alaptípusra osztja: a) irredentizmus, b) kisebbségi reciprocitás, c) internacionalizált státusz (egy és ugyanazon kisebbség több ország között felosztott területe esetén), d) limitált kisebbségi státusz (kisebb etnikai csoportok diaszpóra helyzete és 5) őslakos kisebbségi státusz Anderson szerint az egyes kisebbségek helyzete tagköztársaságonként eltérő és a kategóriákon belül is több altípus létezik.

Sok új kutatási eredményt tartalmaz George Thomasnak a szláv nacionalizmusok és a nyelvi purizmus összefüggéseiről, Robert Magocsinak az ukrán nemzeti megújulási mozgalomról, Zdenek Salzmann-nak a cseh nacionalista és internacionalista törekvések külföldi mintáiról és Z. M. Fallenbuchlnak a kelet-európai országok gazdasági nacionalizmusáról készült tanulmánya.

Figyelemre méltó tanulmányt közöl Pedro Ramet a „jugoszláv szocialista hazafiság” kosovói próbatételeiről, Paul Shoup pedig a kelet-európai nemzeti kommunizmusok önrevíziójáról.

A folyóirat szemle rovata 50 fontos könyvről ad szakszerű ismertetést, illetve bírálatot. Az általános kisebbségi kérdésekkel foglalkozó könyvek közül pl. T. V. Sathyamurthy: *Nationalism in the Contemporar World: Political and Sociological Perspectives* (London 1983.), a Peter Boemer által szerkesztett *Concepts of National Identity. An Interdisciplinary Dialogue* (Baden-Baden 1986.) és a Francis E. Barnes által szerkesztett *Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism* (New York 1987.) című köteteket említjük meg. Tekintettel a készülő európai kisebbségi chartára, érdemes felhívni a figyelmet az Olasz Enciklopédiai Intézet kiadásában 1986-ban megjelent európai kisebbségi „enciklopédiára, melynek címe: *Linguistic Minorities in Countries belonging to the European Community* (Rome 1986).

Magyar vonatkozásai miatt is érdemes megemlítenünk a Hidas Péter által szerkesztett *Minorities and the Law, From 1867 to the Present* (Montreal 1987.) című kötetet, amely a közép-európai, főként Habsburg-monarchiai, illetve a kanadai kisebbségi jogalkotás és joggyakorlat tárgyában elhangzott előadásokat adja közre. Köztük például Katus László sok táblázattal gazdagított előadását a dualizmuskori magyarországi asszimilációs folyamatokról, valamint Vörös Károly referátumát a kiegyezéskori magyarországi nemzetiségi jogalkotásról. A német nacionalizmustól az 1980-as években megjelent könyvek közül a Tilman Mayer által szerkesztett *Prinzip Nation. Dimensionen der nationalen Frage am Beispiel Deutschlands* (Opladen 1987) és a Noelle-Neumann és Renate Köchler által publikált *Die verletzte Nation. Über den Versuch der Deutschen ihren Charakter zu ändern* (Stuttgart 1987.) c. könyv szerepel a recenzált munkák között. Magyar szerzők közül Kosáry Domokosnak a *War and Society in East Central Europe* sorozat 27. köteteként megjelent *The Press During the*

Hungarian Revolution of 1848–1849 (Highland Lakes 1986.) és Tilkovszky Loránt: *A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919-1945* (Budapest 1986.) című munkájáról szerepel ismertetés.

A folyóiratnak ebben a számában az olasz nacionalizmusról, valamint a kínai nacionalizmus és a tajvani kérdés összefüggéseiről találunk annotált bibliográfiai összeállítást. A folyóirat ezen kívül számos fontos kisebbségi, nemzetiségi tárgyú kiadványról közöl előfizetési felhívást, reklámot. A *Canadian Review of Studies in Nationalism* Magyarországon egyebek közt az Országos Széchényi Könyvtárban, az MTA Történettudományi Intézetében, a Parlamenti Könyvtárban, a Magyarságkutató Intézetben és a Külügyi Intézet könyvtárában található meg.

(Sz. L.)

KATOLIKUS SZEMLE, A római Külföldi Magyar Katolikus Akció folyóirata. 1990, 42. évf. 4. szám

A szovjet szakirodalom hamis nagyvonalúsággal majd százra teszi Kárpátalja nemzetiségeinek a számát. Ez a sokszínűség talán igaz is lehetne, ha „nemzetiség”-ként kellene figyelembe vennünk egy-egy örményt, grízt, kazahot s lehetne tovább sorolni a világháború utáni házasságkötések vagy egyéb okok miatt véletlenszerűen letelepedett jövevényeket. Ám ha Kárpátalja őshonos népeit akarjuk számbavenni, kiderül, hogy az őslakosok: az Erdős-Kárpátok vidékein élő ruszinok (hatalmi szóval 1945 óta ukránok!); az ungi és beregi Tiszaháton, a régi Ugocsában, valamint máramarosi szórványokban élő magyarok; a szlovákok Ungban és a Máramarosban élő, egészen a legutóbbi időkig moldovánoknak mondott románok. Kárpátalja nagyszámú és hagyománytartó zsidóságáról az 1944. évi deportálások, majd a háború utáni kivándorlások után sajnos ma már csak múlt időben beszélhetünk.

Balla Gyula, akit *Az egyházak helyzete Kárpátalján* című tanulmány szerzőjeként a lábjegyzet tévesen „ungvári magyar kisebbségkutatóként” említ (a szerző a hetvenes évek vége óta Budapesten él), e népek egyházainak helyzetéről ad áttekintést. Balla Gyula írása megerősíti azt a sajnos természetesen tekinthető tény, hogy a sztálini Szovjetunióba kényszerűen betagolt Kárpátalján az egyházak szorongatott helyzetbe kerültek. A vallást – ez esetben főként az 1949-ig megtúrt görög katolikus egyházzal van szó –, ha azt nemzeti célok érvényesítésére igénybe lehetett venni, igyekeztek messzemenően felhasználni. Ily módon lettek pusztán görög katolikus vallásuk bevallása folytán ukránokká az ugocsai (ma: nagyszöllősi járás) magyarok.

Balla Gyula egyháztörténeti áttekintéséből megtudhatjuk, hogy Kárpátalján az évtizedes hányattatások után is erős pozíciói vannak a római katolikus, a református, s újabban a görög katolikus vallásnak, „Magyar egyháznak” a református nevezhető. Egy ottani lelkész találó megállapítása szerint „Kárpátalján nem minden magyar ember református, de minden református ember magyar”. A római katolikus egyházzal már nem mondható el ez a homogenitás. Meglévő 42 temploma közül harmincban magyarul miséznek, a többiben szlovákul és németül. A görög katolikus egyház – bár magyar hívek lelki szükségleteit is kielégíti – Kárpátalján ma elsősorban a nemzeti metamorfózisát élő ruszinság számára létfontosságú. Az egyház vállalása ugyanis a nemzeti identitás megváltásával esik egybe. Más lapra tartozik, hogy a görög katolikus-pravoszláv párbeszéd korántsem konfliktusmentes: a pravoszláv egyház ugyanis egyáltalán nem akar hallani arról, hogy a sztálini rezsimtől nyert javait így a templomokat is – visszaadja jogos tulajdonosainak.

A történelmi egyházakon kívül Kárpátalján szabadegyházak és szekták is működnek, társadalmi szerepük azonban nem jelentős.

Az 1944. évi deportálásig élénk izraelita hitélet folyt Kárpátalján. A hatalmas vérveszteség, majd a háború befejezését követő kivándorlás, s a korszakoként nem is túl enyhe szovjet antiszemitizmus megtette a maga pusztító hatását. Ma már szinte nem is beszélhetünk a kevés számú megmaradt zsidóság vallásgyakorlásától.

Tóth István

KISEBBSÉGI KÉRDÉS A KÖZÉP-EURÓPA-FOLYÓIRATOKBAN

MITTELEUROPA 5. évf. 1990. augusztus – STŘEDNÍ EVROPA. 6. évf. 1990. 15. szám. – DANUBIUS 1. évf. 1990. 1. szám – EURÓPAI UTAS 1. évf. 1990. 1. szám KADMOS 1. évf. 1990. 1. szám

A fenti olasz, német, cseh és magyar nyelvű közép-európai folyóiratok jelzett számaiból csupán néhány kisebbségi, nemzetiségi tárgyú írásra szeretnénk olvasóink figyelmét felhívni. A Velencében szerkesztett olasz-német kétnyelvű *Mittleuropa* és az ennek mintájára készült igen szép kiállítású *Európai Utas* egyaránt közli Gianni De Michelis, olasz külügyminiszternek 1990. június 6-án Koppenhágában, az Európai Együttműködési és Biztonsági Konferencián elmondott beszédét, amelyben bejelentette, hogy Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Olaszország közös dokumentumot dolgozott ki és terjesztett elő a kisebbségi jogok európai chartájának tervezetként. A 20 pontos tervezetet a *Mittleuropa* a közli. Más, hasonló jellegű dokumentumokkal együtt a Regio következő számában mi is közreadjuk.

Az *Európai Utas* egyik legfigyelemreméltóbb szövege kisebbségi vonatkozásban kétségkívül a FIDESZ határokon túli magyarokra vonatkozó külpolitikai koncepciója, amelynek bemutatására - a többi magyarországi párt kisebbségi kérdésköre vonatkozó elképzeléseivel együtt - következő számainkban visszatérünk. A közép-európai kisebbségi kérdés európai kontextusával foglalkozik ugyanitt Pomogáts Béla *Kisebbségek Európája* című írása, Borsi Kálmán Béla pedig az erdélyi nemzetiségi kérdés történelmi tanulságait összegzi.

A prágai Közép-Európai Kulturális és Politikai Intézet által megjelentetett *Střední Evropa* vizsgált számában a csehországi németek második világháborút követő kitelepítésének német dokumentumaiból közöl válogatást. A kitelepítést megelőző kegyetlenkedésekről, az Aussig (Ústí nad Labem) városában 1945. július 30-án lezajlott németellenes pogromról, a kitelepítésre összegyűjtött németekkel szembeni bánásmódról és a szervezett elszállítás embertelenségeiről németül már évtizedekkel korábban megjelent dokumentumokat a csehek most olvashatják először anyanyelvükön. Az aussigi vérengzésnek német becslések szerint 800–1000 polgári áldozata volt. Az események hiteles feldolgozása egyébként immár Csehországban is beindult.

A szlovákiai zsidóüldöztetések történetének fontos forráseggyüttesét, a pozsonyi vatikáni nuncius jelentéseit dolgozza fel František Kurucnak a *Střední Evropa* által másodközlésben közreadott tanulmánya. Az 1942 márciusában elkezdett deportálások ellen a Szentszék kezdettől fogva élesen tiltakozott és igyekezett rávenni Tiso, szlovák köztársasági elnököt, hogy állítsa le a zsidóüldözéseket. Az 1942 május 15-én, utólagosan hozott deportálási törvény nyomán még inkább kiszélesedett az üldözöttek köre, akik közül sokan Magyarországra próbáltak átmenekülni. A szlovák kormány 1942. május 23-án jegyzékben próbálta védelmezni zsidóellenes politikáját, melynek következtében rövid félév alatt (60-

80.000 szlovákiai zsidót küldtek haláltáborokba. A tanulmány további része a maradék szlovákiai zsidóság érdekében tett vatikáni lépéseket ismerteti.

Magyar nyelven is megjelent a *Kadmos* című „mitteleurópai” szemlélő folyóirat, amely közép-európai tárgyú kiállításokról, konferenciákról, könyvekről és más kulturális eseményekről, intézményekről ad rövid beszámolókat. Az első számban viszonylag kevés a magyar és a kisebbségi anyag, de talán a szerkesztőség együttműködésre szólító felhívása nyomán a következő számok már hívebben tükrözik a magyarországi Közép-Európa-kezdeményezések súlyát és jellegét is.

Illavai

SZIVÁRVÁNY Irodalmi, művészeti, kritikai szemle. A chicagói Magyar Ház folyóirata. 1990. 31. szám.

A Szivárvány 31. számában két kisebbségi magyar vonatkozású írás található Botlik József: *Radarállomás a szétdúlt temető helyén* című szociografikus láttelepe (104–115.) a kárpátaljai Dercen község magyarságának hanyattatásait mutatja be. Bemutatja a falu közelében lezajlott 1938.évi magyar–csehszlovák összeütközést, a vidék Magyarországhoz való rövid visszatérését, majd a derceni férfiak szovjet munkatáborokba deportálását.

1952-ben a szovjet katonák a falu temetőjének helyén radarállomást építettek, feldúlván e kopjafás temető frissen hantolt sírjait is. A szerző 1989 nyarán járt a faluban, ahol az éppen lebontott radarállomás romjai közt lépcsőknek használt századeleji magyar sírkövekre bukkant. A mai falu magyar kulturális élete élénk, magyar középiskolájában ötszáznál több gyermek tanul.

Ugyanebben a lapszámban Polgáry Sándor *Túlterheltség vagy közöny? (Eretnek elmélkedések a magyar emigrációs sajtó helyzetéről)* címmel a gyorsan bomló emigrációs magyar lapkiadás belső problémáit igyekezett szakszerű eszközökkel (ankét, felmérés, statisztika stb.) leírni. Az 1 115 000 magyarul tudó főre becsült nyugat-európai és tengerentúli magyarság 1986-ban még mintegy 250 „magyar emigráns” lapot tartott fenn, köztük az Izraelben megjelenő *Kelet* kivételével nem volt napilap, 4 hetilap, 2 kétheti lap, 38 havi vagy kéthavanként megjelenő lap és 46 egyéb időszaki lap. A többi nem rendszeresen megjelenő kiadvány volt. Ebből Európában 70, Észak-Amerikában 142, Dél-Amerikában 22, Ausztráliában 17, Afrikában pedig 2 darab jelent meg.

A szerző részletes adatok alapján több, hazai viszonyok közt is megszívlelendő felismerésre jutott. Így például arra, hogy a sajtópiac telítődése szükségszerűen sorozatos lapcsúszdához vezet. Az emigrációs lapáradat például azt eredményezte, hogy 1986-ban a kinti magyarok esetében 1 millió főre kétszer annyi (258) folyóiratféleség jutott, mint a magyarországiakra (105). Az itthoni és nyugati előfizetési díjak és a lapárok közti igen tetemes különbségek pedig éppen napjainkban fejtik ki pusztító hatásukat; az emigráció legszínvonalasabb lapjai most kénytelenek megszűnni, amikor pedig immár itthon is előfizethetők lennének, csak hogy az itthoni díjknál még magasabb áron. A közbülső megoldás - hogy tudniillik itthon adják ki ezeket a lapokat – pedig az emigrációs sajtó legitimitációját, hivatását és szellemi háttérét kérdőjelezi meg. A szerző a nyugat-európai és tengerentúli magyarság lap- és könyvkiadásában a stratégiai gondolkodást hiányolja. Az elmúlt hónapok fejleményei azt mutatják, ennél is többre, igazi közös magyar-magyar lap- és könyvkiadói vállalkozásokra van szükség. A szerző minden szempontból külön kezelendőnek tartja az izraeli magyar nyelvű sajtó ügyét Izraelben jelenik meg például az *Kelet*, amely „az egyetlen magyar nyelvű napilap a Kárpát-medencén kívül, 18.000 (hétvégén 20–21.000) példányban”.

Jóllehet a szerző a zsidóság áldozatkészségének ismeretében ezt a dolgot inkább természetesnek, mint meglepőnek tartja, hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvű sajtó napjai az idősebb generációk távozásával Izraelben is meg vannak számlálva.

HÍREK

Lapunk szerkesztősége 1990. november 13-án a Rátkai Márton Klubban több más szervezettel közösen irodalmi estet rendezett Tóth László „*Hát így élünk*” avagy „*Az idő hallgatása*” című szlovákiai magyar lírai összeállítását Gecse Jolán adta elő. Az előadást követően Tóth László Kulcsár Ferencsel és Bettess Istvánnal beszélgetett a szlovákiai magyar költészet múltjáról, jelenéről.

A Tóth László által szerkesztett és a Regio-könyvek első köteleként megjelent „*Szélén az országútnak*” című szlovákiai magyar költészeti antológiától a pozsonyi Hét 1990. 45. számában Dusza István A kisebbségi lélek vers-regénye címmel írt méltatást. Ugyanerről a könyvről a Magyar Nemzet 1990. december 18-i száma közöl ismertetést.

1990. december 1-én Vágsellyén Tóth Lajos tudományos tanácskozást szervezett a szlovákiai magyar politikai kultúra aktuális gondjairól. Szerkesztőségünket Tóth László és Molnár Imre képviselte.

1990. december 7–8-án az Illyés Gyula Alapítvány támogatásával a Magyarságkutató Intézettel közösen *A kisebbségek jogi képviselete és önkormányzata* címmel tudományos tanácskozást rendeztünk a szomszéd országai magyar kisebbségi szervezetek képviselőinek részvételével. A tanácskozást Entz Géza államtitkár nyitotta meg és Juhász Gyula akadémikus vezette. Vitaindító előadást Herczegh Géza akadémikus és Lőrincz Lajos professzor tartott. A kétnapos tanácskozáson elhangzott előadásokból mostani és következő számunkban adunk közre válogatást.

Az 1991. január 11–13-án Dunaszerdahelyen megrendezett *Liberalizmus és kollektív jogok* című konferencián szerkesztőségünket Molnár Imre képviselte.

Az 1991. február 9–11-én Budapesten a Széchenyi István Szakkollégium által *Nacionalizmus-nemzetállam-demokrácia. A magyar és a román nacionalizmus a 20. században* címmel tanácskozást rendezett. Ennek anyagait a Regio-könyvek sorozatában előreláthatóan ez év júniusában vehetik kézbe olvasóink.

Február 20-án a budapesti Széchenyi Casino rendezésében *Megmaradásunk esélyei* címmel vitaestet rendeztek a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség jogi, politikai, kulturális helyzetéről Szabó Rezsó, Bajnok István, András Károly és Püspöki Nagy Péter részvételével. Szerkesztőségünket a vitában Szarka László képviselte.

A Párbeszéd Alapítvány 1990. decemberi és 1991. januári kuratóriumi ülésein az alábbi támogatásokról döntöttek: a pozsonyi Magyar Tanszék egy végzős hallgatója részére két hét budapesti ösztöndíj 5000 forint értékben, a brünni Masaryk Egyetem egy végzős hallgatója részére kéthetes budapesti ösztöndíj 5000 forint értékben; Németh István irodalomtörténész részére *A cseh irodalom magyar nyelvű bibliográfiája 1970-1990* című kötet befejezéséhez kéthónapos ösztöndíj összesen 20.000 forint értékben.

Az MTA-Soros Alapítvány és a Párbeszéd Alapítvány támogatásával a Hungaro–Bohemico–Slovaca sorozat 4. köteteként megjelent Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945.* című munkája. A könyv

díjtanul postai szállítással megrendelhető szerkesztőségünk címén. Ára 150 Ft, illetve 10 USA dollár.

SEGÍTŐ JOBB Egészségügyi-Humanitárius Alapítvány DEKLARÁCIÓ

Közép-Kelet-Európa véres és bársonyforradalmi után világossá váltak a diktatórikus rendszerek ember ellen elkövetett bűnei. A szellemi és fizikai terror az embereket a hatalom pusztá eszközévé degradálta. Sokszor hangzott el a fennkölt jelszó: „A legfőbb érték az ember!” Eközben a valóságot ma már mindenki ismeri. Láthattuk például a romániai forradalom eseményei során az egészségügy súlyos helyzetét, a kórházak és gyógyintézetek felszereltségét, az alapvető gyógyszerek hiányát, a közegészségügyi állapotokat és a szociális ellátás problémáit. Ismertek ezen országok környezetvédelmi gondjai is. E térségben ma a szabadon választott kormányok legjobb szándékuk ellenére sem képesek rövid távon felszámolni a múlt örökségét. A nagy áldozatok ellenére is csak tüneti kezelést képesek nyújtani a fennálló bajokra Szükségtelennek tartjuk a körülmények teljes részletességgel történő elemzését, hiszen sok millióan láthatták, ismerhetik a televíziós tájékoztatók megdöbbentő képeit, hallhatták az emberek segélykiáltásait.

A RÁSZORULTAK – köztük nagyjából a nemzeti kisebbségek s más hátrányos helyzetűek – akik tehetik, a lakóhelyükön megoldatlan egészségügyi problémájukkal a magyar és a nyugat-európai országok egészségügyi intézményeit keresik fel. Ez a rendezetlen helyzet csak a magyar egészségügyre – mely maga is jelentős nehézségekkel küzd – évenként 1 milliárd forint terhet ró. A hippokratészi eskü minden orvost gyógyításra kötelez. Megszeghető-e ez az eskü csupán pénzügyi okokból? A válasz egyértelmű: NEM!

Nemzetközi Alapítvány létrehozásával kívánunk megoldást találni. A SEGÍTŐ JOBB Egészségügyi-Humanitárius Alapítvány célja a rászorultak gyógyíttatása, a közép-kelet-európai térség fájdalmának enyhítése. Manapság sokféle adomány érkezik ebbe a térségbe, melyek a szervezetlenség és a helyi igények ismeretének hiánya miatt nem mindig érik el céljukat, nem minden esetben szolgálják a jólelkű és elkötelezett segítők szándékát. Alapítványunk is az ügy iránt elkötelezett adakozókra épít. Alapelvünk:

NE CSAK HALAT ADJ, HÁLÓT IS A HALFOGÁSHOZ!

E célkitűzésünket háromfázisú segélyezési rendszerrel kívánjuk megvalósítani, melynek révén az említett régió egészségügyi ellátása megfelelő szintre emelkedhet.

Első fázisban szeretnénk megoldani, hogy a valóban rászorultak a magyar egészségügy szervezetében megfelelő ellátást kapjanak. Ezen rendszer alappillérei a nemzetközi Alapítvány határainkon túl élő egyházi és világi segítők, akiknek ajánlása alapján érkeznek a betegek a magyarországi fogadóállomásokra. A betegellátás finanszírozása a magyar egészségügy erre a célra felszabadítható keretéből és az adományokból összegyűjtött pénzeszközökből történik. Az alapítvány orvosi műszerek biztosításával és minden egyéb szükséges feltétel megteremtésével segíti az ellátásban közreműködő egészségügyi intézményeket.

Második fázisban az adott térség egészségügyi szakembereinek továbbképzését kívánjuk segíteni és pénzügyileg támogatni, elsősorban magyarországi intézményekben, szükség esetén külföldön is.

Harmadik fázisban Alapítványunk orvosi eszközök kihelyezésével és folyamatos működésükhöz szükséges feltételek biztosításával segíti a rászorultak lakóhelyükön történő ellátását, gyógyítását. E célok eléréséhez szükséges minden hasonló segélyszervezet összehangolt működése. Az Alapítvány a korszerű információ-technika segítségével az adományozókat, illetve az együttműködő szervezeteket folyamatosan tájékoztatja. Nem mindenkit köt a hippokratészi eskü, de mindannyiunkat kötelez a lelkiismeret.

SEGITS, HOGY SEGÍTENI TUDJUNK!

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

(Felkérés nélkül adjuk közre a *Segítő Jobb* Deklarációját, mert az alapítók célkitűzését rendkívül fontosnak tartjuk. A támogatásokat olvasóink az OTP-V. 41603-3-as bankszámla-, illetve az OTP V. B.47872-es devizaszámlaszámra fizethetik be. Szerk.)